

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Чорноморський державний університет імені Петра Могили
Інститут історії України Національної академії наук України

*Чорноморський
літопис*

Науковий журнал

Випуск 6, 2012

Миколаїв – 2012

Засновники видання:

Чорноморський державний університет
імені Петра Могили

Інститут історії України
Національної академії наук України

Видання засновано у 2010 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 16236-4708Р
видано Міністерством юстиції України
від 20.01.2010 р.

Збірник друкується як фахове видання,
затверджено постановою президії
ВАК України від 31.05.2011 №1-05/5
(бюлетень № 7 від 2011 р.)

Адреса редколегії:

54003, м. Миколаїв,
вул. 68 Десантників, 10

Тел.: (0512) 76-55-99,
(050) 820-57-26
факс: (0512) 46-51-94

E-mail: avi@kma.mk.ua,
e.sinkevych@gmail.com
hboriak@i.com.ua

Головний редактор:

Смолій Валерій Андрійович – доктор історичних наук,
професор, академік НАН України, директор Інституту історії
України НАН України (м. Київ)

Редакційна колегія:

Боряк Геннадій Володимирович – доктор історичних наук,
професор, член кореспондент НАН України, заступник
директора з наукової роботи Інституту історії України НАН
України (м. Київ);

Верменич Ярослава Володимирівна – доктор історичних наук,
професор, завідувач відділу регіональних проблем історії
України Інституту історії України НАН України (м. Київ);

Котляр Юрій Вадимович – доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії Чорноморського державного
університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Сінкевич Євген Григорович – доктор історичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої
політики Чорноморського державного університету імені Петра
Могили (м. Миколаїв), *заступник головного редактора*;

Тригуб Олександр Петрович – доктор історичних наук,
доцент, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої
політики Чорноморського державного університету імені Петра
Могили (м. Миколаїв);

Тригуб Петро Микитович – доктор історичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої
політики Чорноморського державного університету імені Петра
Могили (м. Миколаїв);

Сінкевич Ірина Юрївна – заступник начальника відділу
використання інформації документів Державного архіву
Херсонської області (м. Херсон), *відповідальний секретар
редколегії*

Рекомендовано до друку:

рішенням вченої ради Чорноморського
державного університету імені Петра Могили
від 11.10.2012, протокол № 2

рішенням вченої ради Інституту історії України
Національної академії наук України
від 29.11.2012, протокол №11

Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв : Вид-во
ЧДУ імені Петра Могили, 2012. – Вип. 6. – 192 с.

Науковий журнал містить публікації статей з актуальних проблем
історії України та регіональної історії, історіографії історії України,
історії історичної науки в Україні, розвитку української науки та освіти,
рецензії, повідомлення про наукові події та заходи.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікації посилання на науковий журнал «Чорноморський літопис» обов'язкове.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Бінецька О. В. (Черкаси) Суспільно-політичне життя українського жіноцтва доби незалежності.....	10
Висоцька Г. В. (Миколаїв) Збереження національної ідентичності українцями у Польщі (1989-2011 рр.).....	14
Воронін В. М. (Київ) Заснування і виготовлення єдиного ордену УСРР.....	18
Кухарчук О. С. (Мукачеве, Закарпатська обл.) Комуністичний політичний режим у Чехословаччині і на Закарпатті в роки Другої світової війни	24
Мисечко А. І. (Одеса) З історії написання та популяризації пісні «Рече та стогне Дніпр широкий»	31
Ніколаєв М. І. (Миколаїв) Просопографічні дослідження монет Ольвії останньої чверті III – раннього II ст. до н.е.	35
Суденко О. В. (Черкаси) Політика працевлаштування у процесі соціальної реадaptaції демобілізованих воїнів Радянської армії (1945-1950 рр.).....	41
Чорнописька В. З. (Тернопіль) Останній період життя архімандрита Климентія Шептицького (1947-1951 рр.).....	47

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

Вінцковський Т. С. (Одеса) Катеринославський український національний губернський з'їзд (травень 1917 року): підготовка, хід і місце в революції.....	54
Діанова Н. М. (Одеса) Місіонерська діяльність архієпископа Никифора (Феотокі) на Півдні України	58
Капітан Л. І. (Мукачеве, Закарпатська обл.) Андрій Патрус-Карпатський: доля літератора та людини	63
Лекар А. М. (Одеса) Українська Галицька армія в Балтському повіті в грудні 1919 – квітні 1920 рр.	70
Матвієнко Л. В. (Миколаїв) Поховальний обряд у ритуально-культовій практиці населення Степового Побужжя	77
Ніколаєнко О. О. (Харків) Громадська діяльність польських жінок Одеси на початку XX ст.....	82
Татарченко О. Б. (Херсон) Історія Свято-Успенського собору міста Херсона.....	89
Чорна Л. М. (Одеса) Господарська діяльність німецьких поселенців-власників у Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)	196

ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ

Бурім Д. В. (Київ) Українські студентські об'єднання в міжвоєнній Німеччині: Товариство студентів українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу у 20-х роках XX ст.	104
Зеркаль М. М. (Миколаїв) Етнічна система освіти України: особливості відродження та функціонування у 1990-2000-ті роки (на прикладі середніх та спеціальних навчальних закладів)	125
Кушлакова Н. М. (Павлоград, Дніпропетровська обл.) Товариство маркшейдерів Півдня Росії: створення, відкриття та значення для становлення маркшейдерської справи в Російській імперії на початку XX ст.	132
Левченко Л. Л. (Миколаїв) Професійні асоціації архівістів США та перспективи розвитку професійних організацій архівістів України	142
Улігова Н. С. (Черкаси) Основні тенденції та процеси у справі відновлення діяльності закладів освіти в повоєнній Україні.....	161
Цецик Я. П. (Рівне) Заклади освіти у Волинській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.	166
Чокан К. П. (Миколаїв) Культурно-освітня діяльність «Дніпробугу» (1921-1929 рр.)	172

ОГЛЯДИ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

Дем'яненко Ю. М. (Миколаїв) До 150-річчя Миколаївської чоловічої гімназії.....	178
Морозова О. С. (Київ) Дослідник спільної польсько-української минувшини Тадеуш Срогош (до ювілею вченого).....	185

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ УКРАИНЫ

Бенецкая О. В. (Черкассы) Общественно-политическая жизнь украинских женщин периода независимости	10
Высоцкая Г. В. (Николаев) Сохранение национальной идентичности украинцами в Польше (1989-2011)	14
Воронин В. Н. (Киев) Основание и изготовление единственного ордена УССР	18
Кухарчук О. С. (Мукачево, Закарпатская обл.) Коммунистический политический режим в Чехословакии и на Закарпатье в годы Второй мировой войны	24
Мисечко А. И. (Одесса) Из истории написания и популяризации песни «Ревет и стонет Днепр широкий»	31
Николаев Н. И. (Николаев) Просопографические исследования монет Ольвии последней четверти III – раннего II вв. до н.э.	35
Суденко Е. В. (Черкассы) Политика трудоустройства в процессе социальной реадaptации демобилизованных воинов Советской армии (1945-1950 гг.)	41
Чорнопыська В. З. (Тернополь) Последний период жизни архимандрита Климентия Шептицкого (1947-1951 гг.)	47

РЕГИОНАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ

Винцковский Т. С. (Одесса) Екатеринославский украинский национальный губернский съезд (май 1917 года): подготовка, ход и место в революции	54
Дианова Н. Н. (Одесса) Миссионерская деятельность архиепископа Никифора (Феотоки) на Юге Украины	58
Капитан Л. И. (Мукачево, Закарпатская обл.) Андрей Патрус-Карпатский: судьба литератора и человека	63
Лекарь А. М. (Одесса) Украинская Галицкая армия в Балтском уезде в декабре 1919 – апреле 1920 гг.	70
Матвиенко Л. В. (Николаев) Погребальный обряд в ритуально-культурной практике населения Степного Побужья	77
Николаенко О. А. (Харьков) Общественная деятельность польских женщин Одессы в начале XX в.	82
Татарченко А. Б. (Херсон) История Свято-Успенского собора города Херсона	89
Черная Л. М. (Одесса) Хозяйственная деятельность немецких поселенцев-собственников в Херсонской губернии (вторая половина XIX – начало XX в.)	196

ИСТОРИЯ УКРАИНСКОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

Бурим Д. В. (Киев) Украинские студенческие объединения в междувоенной Германии: Общество студентов украинцев при Университете Альберта в Кенигсберге в 20-х годах XX в.	104
Зеркаль Н. Н. (Николаев) Этническая система образования Украины: особенности возрождения и функционирования в 1990-2000-е годы (на примере средних и специальных учебных заведений)	125

Кушлакова Н. Н. (Павлоград, Днепропетровская обл.) Общество маркшейдеров Юга России: создание, открытие и значение для становления маркшейдерского дела в Российской империи в начале XX ст.	132
Левченко Л. Л. (Николаев) Профессиональные ассоциации архивистов США и перспективы развития профессиональных организаций архивистов Украины	142
Улитова Н. С. (Черкассы) Основные тенденции и процессы в деле возобновления деятельности учебных заведений в послевоенной Украине.....	161
Цецик Я. П. (Ровно) Учебные заведения в Волынской губернии в конце XIX – начале XX в.	166
Чокан К. П. (Одесса) Культурно-просветительная деятельность «Днепробуга» (1921-1929 гг.)	172

ОБЗОРЫ И СООБЩЕНИЯ

Демьяненко Ю. Н. (Николаев) К 150-летию Николаевской мужской гимназии.....	178
Морозова О. С. (Киев) Исследователь совместного польско-украинского прошлого Тадеуш Срогош (к юбилею ученого).....	185

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Oksana Binetska (Cherkasy, Ukraine) Social and political life of the Ukrainian women independence period.....	10
Halina Vysotska (Mykolaiv, Ukraine) Saving of national identity by Ukrainians in Poland (1989-2011)	14
Viktor Voronin (Kyiv, Ukraine) Until the establishment and production of a single order of USSR	18
Olha Kukharchuk (Mukachevo, Zakarpattia oblast, Ukraine) Communist political regime in Czechoslovakia and in the Transcarpathia during the Second World War	24
Anatoliy Mysechko (Odesa, Ukraine) From history of writing and popularizations lean «Roars and moans Dnepr wide».....	31
Mykola Nikolayev (Mykolaiv, Ukraine) Prosopographic research of Olbian coins of the last quarter of the III – early II c. BC.....	35
Olena Sudenko (Cherkasy, Ukraine) Employment policy in the process of social readaptation demobilized soldiers of the Soviet Army in the 1945-1950.....	41
Victoriya Chornopyska (Ternopil, Ukraine) The last period of life Archimandrite Clement Sheptytsky (1947-1951).....	47

REGIONAL HISTORY

Taras Vinckovskiy (Odesa, Ukraine) Katerinoslav Ukrainian national province convention (may, 1917): preparation, motion and place, is in revolution.....	54
Nataliya Dianova (Odesa, Ukraine) Missionary activity of archbishop Nikifor (Feotoky) in the South of Ukraine	58
Larysa Kapitan (Mukachevo, Zakarpattia oblast, Ukraine) Andriy Patrus-Carpatskiy: the writer and human the fate	63
Anatoliy Lekar (Odesa, Ukraine) The Ukrainian Galician Army in Balta district in December 1919 – April 1920.....	70
Ludmyla Matvienko (Mykolaiv, Ukraine) The burial rite in the ritual and religious practice of the population of the Steppe Bug area.....	77
Olha Nikolaenko (Kharkov, Ukraine) Public activity of Polish women of Odessa in the early XX century	82
Oleksandr Tatarchenko (Kherson, Ukraine) History of Svyato-Uspensky Cathedral of Kherson.....	89
Ludmyla Chorna (Odesa, Ukraine) Business activity of German settlers-owners in Kherson County (the second half of XIX – at the beginning of XX c.)	196

HISTORY OF UKRAINIAN SCIENCE AND EDUCATION

Dmytro Burim (Kyiv, Ukraine) Ukrainian student associations in the interwar Germany: Ukrainian Society of Students at the University of Alberta in Konigsberg in the 20s of the XX c.	104
Mykola Zerkal (Mykolaiv, Ukraine) Ethnic education system of Ukraine: the revival of the features and operation in 1990-2000s (for example, secondary and special schools).....	125

Nadia Kushlakova (Pavlograd, Dnipropetrovs'k oblast, Ukraine) The Mine Surveyor Society of the South of Russia: creation, discovery and significance for the formation of Surveying in the Russian Empire in the early XX century	132
Larysa Levchenko (Mykolaiv, Ukraine) Professional associations of archivists of the USA and development prospects of professional organization of archivists in Ukraine	142
Natalia Ulitova (Cherkasy, Ukraine) Basic tendencies and processes on business proceeding in activity of establishments of education in the post-war Ukraine	161
Yaroslav Tsetsyk (Rivne, Ukraine) Educational institutions in the Volyn province late XIX – early XX century	166
Kateryna Chokan (Odesa, Ukraine) Cultural and educational activities «Dneprobug» (1921-1929).....	172

REVIEWS AND REPORTS

Yuriy Demianenko (Mykolaiv, Ukraine) By the 150 th anniversary of boys' gymnasium in Mykolayiv	178
Olha Morozova (Kyiv, Ukraine) Research common of Polish-Ukrainian past – Tadeusz Srohosh (for the anniversary of the scientist)	185

INFORMATION ABOUT AUTHORS

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЦТВА ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Розглянуто основні тенденції та особливості становища жіноцтва в суспільно-політичному житті українського суспільства наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття.

Ключові слова: жіноцтво, політичні орієнтації, професійна зайнятість, гендерна рівність.

Рассмотрены основные тенденции и особенности положения женщин в общественно-политической жизни украинского общества в конце ХХ – начале ХХІ века.

Ключевые слова: женщины, политические ориентации, профессиональная занятость, гендерное равенство.

The main trends and characteristics of the situation of women in the political life of Ukrainian society in the book ХХ – the beginning ХХІ century.

Keywords: womenfolk, political orientation, professional employment, gender equality.

Входження жіноцтва в суспільно-політичне життя країни у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст. характеризувалося чинниками, пов'язаними зі зміною традиційних стереотипів на формування нових моделей гендерних відносин у суспільстві. Тобто становище жінки в Україні обумовлювалося тими радикальними перетвореннями, які переживала країна в процесі трансформації і будівництва громадянського суспільства, коли потрібно було переборювати стереотип, який відносив проблеми жіночого соціуму до суто жіночих, які і вирішувати повинні були самі жінки. Не зважаючи на те, що з проголошенням незалежності в Україні рівноправність жінки і чоловіка декларативно забезпечується наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї, на суспільному рівні декларовані права, але можливості особистості, незалежно від статі, реально не дотримуються, упереджене ставлення й гендерна дискримінація продовжують відтворюватися, жінки та чоловіки як соціальні спільноти загалом мають неоднаковий доступ до соціальних статусів, ресурсів, привілеїв, престижу, влади. Тому висвітлені в даній статті питання є досить актуальними.

Що стосується історіографії виокремленого аспекту, то до питання про проблеми й перспективи жінки в українській політиці звертаються у своїх дослідженнях Н. Дармограй, І. Грабовська, Л. Трофименко [1]. Питанням гендерної рівності в політичній, професійній сферах приділено увагу дослідниками І. Ігнатовою, М. Корюкаловим та ін. [2]. Однак, попри зростання наукового зацікавлення щодо даної теми, проведений аналіз стану наукової розробки ролі жіноцтва в суспільно-політичному житті українського суспільства в окреслений період дає підстави стверджувати, що, незважаючи на здобутки історіографії, дана тема не розкрита повністю, що й обумовлює актуальність даної статті.

Щодо варіантів впровадження в життя перспектив участі жінок у політичному житті суспільства, то їх є декілька. Досить чітко класифікувала дані варіанти дослідниця українського руху Л. Смоляр, яка їх згрупувала таким чином: 1) традиційний варіант – у процесі діяльності суто жіночої політичної організації; 2) вождистський варіант; 3) ліберально-феміністичний – жінка працює в політиці як чоловік та разом з чоловіком; 4) так званий скандинавський варіант – створення політичної партії чи руху, яка своєю програмою орієнтується на виборчий електорат обох статей, враховуючи

при цьому також і специфічно жіночі інтереси – бачиться в українському суспільстві найбільш перспективним [3, с. 81].

За процесами активізації жіночих ініціатив в Україні постійно спостерігають міжнародні жіночі організації, адже Україна у свій час ратифікувала Конвенцію ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок». Потрібно зазначити, що держави-учасниці Конвенції зобов'язувалися: включити принцип рівноправності чоловіків і жінок в конституції та інші законодавчі акти і добиватися його практичної реалізації; у випадку необхідності використовувати спеціальні санкції, які забороняли дискримінацію щодо жінок; приймати міри, щоб змінити діючі закони, звичаї, практику, які являються дискримінаційними по відношенню до жінок; забезпечувати рівне для жінок і чоловіків право користуватися всіма економічними, соціальними, культурними, громадянськими та політичними правами [4, с. 737].

Внутрішня ситуація в Україні, за констатацією більшості міжнародних експертів, у зазначений період усе ж характеризується низьким статусом жінок у суспільних та політичних організаціях та фактичною відсутністю у них влади. Причини узагальнила І. Грабовська, яка вважає, що цьому сприяло ряд стереотипів, серед яких: жінка здатна внести значно менший людський капітал у роботу організації; жінка внаслідок своїх психологічних особливостей не може керувати справою так добре, як це здатен зробити чоловік; жінці шкодить керівна робота в суспільстві, політичним лідером вона не може бути; внаслідок специфіки статевої комунікації жінка не може так ефективно набирати потрібний досвід, необхідний для просування по службовій драбині; обов'язки жінки щодо сім'ї та дому не дозволяють їй ефективно реалізуватися у професійній чи суспільній діяльності [5, с. 88].

Після підписання у 2000 р. міжнародного документа «Цілі розвитку тисячоліття» українські фахівці розробили відповідно до вимог останнього фактичні та прогнозовані індикатори для виконання задекларованої програми гендерної рівності відносно реального і прогнозованого співвідношення чоловіків і жінок у представницьких органах влади та вищих щаблях виконавчої влади

(гендерне співвідношення серед депутатів Верховної Ради, депутатів місцевих (селищних, міських, районних, обласних) органів влади, у складі Кабінету Міністрів, серед вищих державних службовців). Згідно них гендерне співвідношення серед депутатів Верховної Ради (жін./чол. у відсотках) у 2004 р. – 5/95, у 2015 р. прогнозується 30/70. Гендерне співвідношення серед депутатів місцевих органів влади (жін./чол.) за даними 2004 р. – 42/58, на 2015 р. – 45/55 [6].

Жінки кількісно переважають на посадах державних службовців. За даними 2010 р. вони становили 75,5 % від загальної кількості державних службовців, зокрема: 64,8 % керівників і 79,5 % спеціалістів [2, с. 152]. Що стосується органів місцевого самоврядування, то кількість посадових осіб жінок на 2010 р. становила 75,9 % від загальної кількості працівників місцевого самоврядування. З них керівники – 61,8 %, а спеціалісти – 85,7 % [2, с. 155].

Аналіз опрацьованих автором матеріалів дає всі підстави стверджувати про існування важливої і гострої проблеми – вирівнювання становища жінки і чоловіка в політичній сфері життя суспільства: з початком державотворення розпочався і процес поступового входження жінки у владні структури. Автор констатує, що, незважаючи на малочисельність жінок у владних структурах, усе ж таки поступово відбувається злам у громадській свідомості від патріархальних поглядів щодо місця жінки в сторону егалітарності.

Що стосується економічних аспектів, то в Україні сформувався і домінує рольовий прояв працюючої матері, що передбачає обов'язковість суспільно-корисної праці та обов'язковість виконання функцій матері як природних функцій жінки. Одним із найважливіших проявів рівноправності є рівність чоловіків і жінок на ринку праці, що передбачає рівні права та умови праці, рівну її оплату, однакові можливості кар'єрного просування тощо. Трудове законодавство України проголошує формальну рівність чоловіків та жінок, забороняє дискримінацію на ринку праці. Проте, створюючи лише певне правове поле, воно не забезпечує дотримання вимог рівності на практиці. Що стосується міжпрофесійної рухливості жінок, то вона практично не розвивається по

вертикалі, а лише по горизонталі. Незважаючи на те, що в Україні понад 50 % загальної робочої сили становлять жінки, у них менша заробітна плата порівняно з чоловіками, що є одним із яскравих прикладів дискримінації. Розрив у заробітній платі чоловіків і жінок є у всіх без винятку сферах економіки. За даними Інституту економіки та прогнозування Національної академії наук України, середньомісячна заробітна плата жінок/чоловіків становить відповідно: сільське господарство – 1123/1251 грн.; промисловість – 1648/2412 грн.; торгівля – 1443/1688 грн.; державне управління – 2369/2804 грн.; охорона здоров'я та надання соціальної допомоги – 1277/1444 грн.; діяльність у сфері культури та спорту, відпочинку та розваг – 1530/2489 грн. тощо [2, с. 148].

Накопичення жінок на формальному ринку праці обумовлено, мабуть, їх низькою конкурентоспроможністю. Парадоксальним є те, що незатребуваність жінок у трудовій сфері пов'язана з відносно високим рівнем освіти. Мається на увазі, що серед жінок (порівнянно з чоловіками) набагато більше осіб із вищою і середньою спеціальною освітою та значно менше – із середньою загальною і початковою, проте 90 % вільних робочих місць у народному господарстві розраховані на кадри робітничих професій, а серед незайнятих жінок переважають ті, хто претендує на вакансії службовців.

Жінки беруть активну участь в перетвореннях української економіки, змінюють форми своєї трудової активності. Основне соціальне протиріччя, що склалося в сфері зайнятості українок, полягає в тому, що, з одного боку, ринкова модель дозволяє вільно розвиватися жіночій економічній ініціативі. З іншого боку – в умовах переходу до ринку жінки виявляються менш соціально захищеними у сфері праці, ніж чоловіки. Зокрема, жінки змушені не тільки змінювати свій соціальний і професійний статус, але і в більшості випадків його знижувати, стаючи безробітними, а потім перекваліфікуватися. Окрім того, розширився перелік категорій жінок, що піддаються дискримінації за ознакою статі. Це перш за все жінки передпенсійного віку, вагітні, інваліди, самотні. Посилюється дискримінація випускниць вузів, яких просто не беруть на роботу. Молодим

жінкам-фахівцям часто пред'являються вимоги, пов'язані не з професійними якостями, знаннями й уміннями, а із зовнішніми характеристиками, причому про це відкрито пишеться в рекламних оголошеннях. Їм ставляться умови, що обмежують їхні права (наприклад, не одружуватися, не народжувати дітей протягом певного часу).

Відбувається подальше витіснення жінок із різних сфер діяльності, що раніше традиційно їм належали: банківської справи, страхування. Все це призводить до того, що жінки часто змушені займати робочі місця, що не відповідають їх освіті, задовольнятися нижчою заробітною платою без перспектив подальшого кар'єрного росту. Згідно результатів опитувань Інституту економіки та прогнозування Національної академії наук України, рівень економічної активності населення у 2000 р. для жінок становив 58,4 %, для чоловіків – 68,5 %. Ситуація за десятиріччя майже не змінилася. У 2009 р. цей показник був для жінок – 58,1 %, для чоловіків – 69,2 % [2, с. 138]. Найбільш економічно активними є жінки, які мають повну та неповну вищу освіту. Найнижчий рівень економічної активності у жінок, які мають початкову загальну освіту.

Жінки перебувають практично у рівних з чоловіками умовах за тривалістю професійної праці. У той час як міжнародна практика віддала перевагу скороченому робочому часу трудівниць, в Україні частка жінок, які зайняті неповний робочий день, працюють вдома чи за гнучким графіком роботи, становить лише 0,8 % загальної чисельності працюючих у суспільному виробництві трудівниць [7, с. 146].

На фоні високої зайнятості у виробництві і за значної переваги (61,1 %) спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою жінки обіймають в основному нижчі посади [7, с. 146]. Питання підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації трудівниць вирішуються недостатньо на всіх рівнях управління. Подвійне навантаження на жінок – виробництво і домашнє господарство, недоліки в організації їхньої праці, охорони здоров'я і соціально-побутового обслуговування значно ускладнюють життя жінок, позначаються на їхньому здоров'ї, благополуччі сім'ї, на вихованні дітей.

Сьогодні, незважаючи на те, що Конституцією України декларується рівність чоловіків і жінок, на практиці ці гарантії не виконуються повною мірою. Характерним є протиріччя між законодавчим закріпленням принципів гендерної рівності та реальними процесами, що відзначаються диспропорціями між демократизацією суспільства, що відкриває широкі можливості для самореалізації

жінок, і реальним загостренням гендерних відносин. Дискримінація жінок у сфері праці та зайнятості має цілий ряд негативних соціальних наслідків. Поділ за ознакою статі в професійних сферах, повільний розвиток жіночого підприємництва, «вимивання» жінок із сфери управління і владних інститутів – усе це погіршує становище жінки в суспільстві, знижує її соціальний статус.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дармограй Н. М. Культура державно-владних відносин як запорука демократичних перетворень в Україні / Н. М. Дармограй // Статистика України. – 2004. – № 2. – С. 28-34; Грабовська І. Про українську жінку в українській політиці і не тільки / І. Грабовська // Сучасність. – 2004. – № 3. – С. 82-91; Трофименко Л. С. Феномен жіночого політичного лідерства в Україні : дис. ... канд. політ наук / Л. С. Трофименко / Одес. нац. юрид. академія. – О., 2002. – 183 с.
2. Гендерна статистика України: сучасний стан, проблеми, напрями вдосконалення. – Запоріжжя : Друкарський світ, 2011. – 192 с.
3. Смоляр Л. Жінка в системі політичної культури України / Л. Смоляр // Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Д. : Поліграфіст, 1996. – С. 74-83.
4. Стичинський Б. С. Науково-практичний коментар до законодавства України про працю / Б. С. Стичинський, І. В. Зуб, В. Г. Ротань. – К. : «А.С.К.», 2001. – 1072 с.
5. Грабовська І. Про українську жінку в українській політиці і не тільки / І. Грабовська // Сучасність. – 2004. – № 3. – С. 82-91.
6. Гендерна рівність як фактор сталого розвитку суспільства. – К. : Б.в., 2004. – 35 с.
7. Георгізова І. Л. Жіночі організації України в громадсько-політичному житті суспільства наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. : дис. ... канд. політ. наук / І. Л. Георгізова / Ін-т політ. та етнонаціонал. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – 196 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр**

© О. В. Бінецька, 2012

Стаття надійшла до редколегії 17.09.2012

ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦЯМИ У ПОЛЬЩІ (1989-2011 рр.)

Розглянуто становище української меншини на території Польщі. Проаналізовано проблеми, які заважають її безперешкодній діяльності. Розглянуто освітню систему українців на території Польської Республіки та різні чинники, які допомагають українцям у збереженні національної ідентичності.

Ключові слова: українська меншина, національна ідентичність, Республіка Польща.

Рассмотрено положение украинского меньшинства на территории Польши. Проанализировано проблемы, которые мешают ее беспрепятственной деятельности. Рассмотрено систему образования украинцев на территории Польской Республики и разные факторы, которые помогают украинцам в сохранении национальной идентичности.

Ключевые слова: украинское меньшинство, национальная идентичность, Республика Польша.

Position of Ukrainian minority on the territory of Poland is examined in this article. The author analyses problems that prevent free activity of Ukrainian minority in Poland. This paper presents educational system of Ukrainians on the territory of Polish Republic and different factors that help Ukrainians to save national identity.

Key words: Ukrainian minority, national identity, Polish Republic.

У потоці історичних перетворень, що звершилися на рубежі 1980-1990-х років – трансформації суспільно-політичного устрою країн Центрально-Східної Європи, дезінтеграції СРСР і виникнення на його території нових незалежних держав, повороту міжнародних відносин до демократизації – сформувалися нові можливості для діяльності та розвитку національних меншин. Рух за суспільно-політичні та соціально-економічні зміни сягнув болючої для Польщі, вистражданої національними меншинами, проблеми – відмови від концепції однопонаціональної держави і визнання наявності національних меншин та гарантування їх прав.

Значний інтерес викликало становище української суспільності в Польщі наприкінці 1980-х – початку 1990-х років, у час, який вніс нові корективи до справи національних меншин. Уже на парламентських виборах 1989 р. привернення уваги до становища меншин створило умови для обрання до Сейму українця В. Мокрого, чого не траплялося в цій країні з довоєнних часів. Про активізацію життя української громади у той час красномовно говорить факт

виникнення цілої низки громадських організацій та неухильного зростання кількості українських шкіл й учнів, що навчаються рідною мовою. Пожвавилось культурне та церковно-релігійне життя української меншості. На межі 1980-х – 1990-х років легалізовано греко-католицьку церкву, заборонену в Польщі після псевдо собору 1946 р. З проголошенням Україною незалежності польське українство постало активним посередником у становленні та розвитку двосторонніх відносин між Україною та Республікою Польща [2, с. 1].

Українці – одна з національних меншин Республіки Польща. Згідно з даними перепису населення 2002 року, понад 27 тисяч польських громадян визнають себе українцями. Регіоном їх компактного проживання меншини є Вармінсько-Мазурське воєводство та великі міста, такі як Варшава (5-10 тис. українців), Краків (3 тис.) та ін.

Діюча Конституція Республіки Польща є основою захисту прав української меншини. У пункті 1 статті 34 проголошено: «Республіка Польща гарантує громадянам, що належать до національних і етнічних меншин, свободу

поведінки і розвитку рідної мови, дотримання звичаїв і традицій, розвитку власної культури». Пункт 2 цієї ж статті уточнює права меншин: *«національні і етнічні меншини мають право до творення власних освітніх і культурних інституцій, організацій, які сприяють захисту релігійної ідентичності, а також участі у вирішенні справ, що стосуються їх культурної спільноти»*.

Від 1989 року польська державна політика стала не лише офіційно підтримувати українські форми національного життя, а й певною мірою фінансувати їх через Міністерство культури і мистецтва. За цих умов виникли нові товариства: Об'єднання українців Польщі (ОУП), Об'єднання лемків (ОЛ), Стіварішіння лемків, Лемківський круг лемків «Господар» та ін. [3].

Однак, незважаючи на проголошення Республікою Польща концепції поліетнічної держави, питання національних меншин залишається відкритим, що зумовлено передусім відсутністю правової бази з питань їх правового захисту й задоволення потреб. Продовжуються асиміляційні процеси, що проявляються у зростанні кількості змішаних шлюбів та не зізнанні в національній приналежності чималої кількості українців з огляду побоювання втрати становища в польському суспільстві. Негативний вплив на становище української спільноти у Польщі має неприхильне й подеколи вороже ставлення польського оточення до українців, породжене довголітньою боротьбою обох народів. Деструктивними виявилися спроби штучних поділів української громади, що стосується, передусім, появи так званого «лемківського сепаратизму». З-поміж нерозв'язаних проблем польського українства особливо вирізняється засудження акції «Вісла» Сеймом Республіки Польща та реабілітацією незаконно потрапивших до тюрем і концентраційного табору в Явочні [2, с. 1-2].

Започаткований 1989 р. процес змін суспільно-політичного життя та злам комуністичного режиму в Польщі зумовив поживлення громадсько-політичного життя і культурного відродження національних меншин.

Проведений аналіз участі української меншини в політичному житті Польщі дає

підстави підтверджувати, що невисокий рівень політичної активності польського українства зумовлюється кількома чинниками. З-поміж них основними вважаються – дисперсний характер проживання українців на території Республіки Польща, конфесійний і лемківський фактори та негативний стереотип українця, глибоко закарбований у свідомості поляків.

Однією із складних проблем життя українців у Польщі, за умови їх розсіяності, є збереження культурної спадщини, представлені пам'ятками української історії та мистецтва. Особливою з точки зору польських чинників – як державних, так і громадських – видається проблема впорядкування могил воєнків Української Повстанської Армії, що зумовлено стереотипом тлумачення подій 1942-1947 рр. Відкритим залишається питання повернення пам'яток церковного мистецтва, вилучених органами влади, в результаті акції «Вісла».

Важливим є розвиток українського шкільництва в Польщі та навчання рідною мовою, вона служить не тільки засобом міжособистісного спілкування, а й помітною ознакою національного самозбереження. Оптимальним шляхом мовного виховання української спільноти в Польщі є доведення необхідності знання декількох мов в умовах швидкого розвитку інформаційних технологій, але передусім, рідних – української та польської.

З кінця 1980-х – початку 1990-х років спостерігається помітне зростання кількості українських шкіл та пунктів вивчення української мови, стабілізується ситуація з кадровим забезпеченням рідної школи завдяки вихованню молодих педагогічних кадрів з українського середовища [2, с. 11-12].

Українці, які є громадянами Республіки Польща, мають право на вивчення рідної мови. До 1992 року вивчення української мови проводилося на підставі наказу Міністра освіти № 67 від 21.12.1988 р. Даний наказ уперше в післявоєнній Польщі давав можливість організувати таке навчання і робив можливим підтримання почуття етнічної та мовної самобутності. Юридичні акти до 2002 року зобов'язували всі освітянські структури виконувати цей наказ. Документ визначав також спосіб фінансування освітніх

комплексів і наголошував, що ці комплекси прирівнюються до громадських шкіл відповідного типу.

Від 1 січня 2003 року навчання рідною мовою національних меншин визначає нове розпорядження Міністра освіти та спорту, яке є менш сприятливим від попереднього. Воно скасувало запис про те, що рідна мова належить до обов'язкових предметів, а також запис про дошкільні заклади.

Для порівняння: у 2000 році в Республіці Польща нараховувалося 620 шкіл та закладів із додатковою мовою меншин і їх відвідувало 41 905 учнів (із них 2 689 українців навчались у 136 закладах), у 2003-2004 роках у 607 школах національних меншин навчалася 48 797 учнів, у 2006-2007 роках навчалася 49 тис. дітей та молоді (із них 2 518 українців навчались у 154 закладах). Крім того, ще 33,8 тис. навчалася в початкових школах і 13,7 тис. – у гімназіях.

Одним із найбільших освітніх закладів української національної меншини в Польщі є комплекс загальноосвітніх шкіл у м. Легніці, що бере початок із 1957 року (гімназія – 66 учнів, ліцей – 42 учні) [1, с. 286-288].

Однак аналіз стану українського шкільництва в Польщі дає підстави виокремити найголовніші його проблеми: нестача літератури, відсутність можливостей для стажування вчителів в Україні та недосконалість механізму надання можливостей навчання в Україні випускникам українських шкіл із Польщі.

Політика Республіки Польща щодо національних меншин з кінця 1980-х років ґрунтується на концепції Польщі як поліетнічної держави і переживає процес становлення. Республіка Польща намагається здійснювати політику врахування Європейського досвіду врегулювання міжнаціональних і міжетнічних взаємин, про що свідчить факт ратифікації Сеймом і підписання Президентом Рамкової Конвенції про захист національних меншин.

Важливою формою діалогу владних структур із національними меншинами є Консультації Комісії Сейму з питань національних та етнічних меншин. На поточний момент частина політичних сил негативно ставиться до проблем, пов'язаних з національними меншинами, основою цього є факт

призупинення в Сеймі роботи над Законом «Про національні меншини». Аналіз ситуації в Польщі, суспільних настроїв та розстановки політичних сил у парламенті дає підстави констатувати, що реалізація вимог українських організацій – засудження Сеймом акції «Вісла», реабілітація в'язнів Явожна – на даний момент є неможливими, а існуючий механізм регулювання міжнаціональних і міжетнічних відносин засвідчує ефективність розв'язання наболілих для національних меншин питань, що вимагають вироблення гнучкої системи захисту їх прав.

Демократичні процеси у Польщі наприкінці 1980-х років зумовили вироблення нової формули співжиття етнічних поляків із громадянами Польщі, що належать до національних меншин. Поляки не сформуvalи об'єктивний образ України, а специфіка їх погляду на східного сусіда обумовлюється власними пресами та пріоритетами їх зовнішньої політики. За результатами проведеного опитування польських бізнесових і наукових кіл, Україна – держава з низьким соціально-економічним рівнем розвитку і широким колом нерозв'язаних внутрішніх проблем.

Суспільно-політичні зміни в Республіці Польща наприкінці 1980-х – початку 1990-х років зробили можливим новий етап розвитку національного відродження української спільноти.

Розвиток шкільництва, плекання рідної культури, мови й активне церковно-релігійне життя слугують підвалиною в збереженні надбань попередників та виховним потенціалом для молодших поколінь.

Демократичні процеси в Республіці Польща активізували участь українців в громадсько-політичному житті, що здійснюється шляхом функціонування та діяльності як державних, так і позадержавних форм відповідних установ і організацій, а також за допомогою українських національних структур.

Етнополітика сучасної Польщі базується на засадах культурного плюралізму, створення рівних прав для задоволення національно-культурних потреб меншин. Однак дискусії в колі політиків з окремих положень Закону «Про національні меншини» та зволікання з його схваленням унеможливають визначення правового статусу національних меншин у Польщі.

З уваги на поживлення взаємодії України з українською спільнотою в Польщі та з метою збереження етнонаціональної ідентичності польського українства видається доцільним вирішення державними органами влади в Україні питань, серед яких ключовими є: а) вироблення Програми підтримки зарубіжного українства на період 2001-2005 рр.; б) ухвалення Закону України «Про закордонного українця»; в) поживлення процесу створення Українського інституту культури в Польщі (м. Варшава); г) створення надійного та ефективного механізму захисту прав та задоволення культурно-освітніх і церковно-релігійних потреб зарубіжного українства; г) внесення змін до діючих правил перетину кордону з метою спрощеного в'їзду в Україну українських шкільних груп та мистецьких колективів із Польщі; д) створення регіональних навчально-методичних центрів для підтримки українських шкіл у Польщі [2, с. 16-19].

Можливість збереження етнонаціональної ідентичності українців у Польщі визначається такими чинниками: а) позитивною динамікою демографії і соціального статусу української меншини та достатнім рівнем її національної

свідомості; б) наявністю інституцій для задоволення освітніх, культурних і церковно-релігійних потреб; в) політикою сприяння Республіки Польща національним меншинам й українській, зокрема; г) об'єктивним сприйняттям поляками української меншини; г) підтримкою української спільноти Україною.

Українська меншина прагне бути важливим учасником розвитку українсько-польських взаємин, що базується на принципах вшанування суверенітету іншої сторони, визнанні партнерства та співробітництва. Враховуючи сьогоднішній потенціал українства та можливості його розвитку, воно може успішно виконувати роль посередника, з'єднуючого елемента обох держав та суспільств і позитивно впливати на розвиток українсько-польських взаємин.

Розв'язання зазначених проблем у великій мірі призведе до поліпшення самопочуття української спільноти у Польщі та здобуття кращих перспектив, що є надзвичайно важливим з уваги на територіальне розселення українців, і постане суттєвим елементом наповнення реальним змістом стратегічного партнерства України та Республіки Польща.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Голось М. Система освіти української меншини в Республіці Польщі на межі ХХ та ХХІ ст. / М. Голось // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВНУ ім. Лесі Українки. – Б.м. : Б.в., 2008. – С. 286-292.
2. Кирилич В. П. Українці в Польщі: проблема збереження етнонаціональної ідентичності як чинник українсько-польських відносин: автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.04 / В. П. Кирилич / Ін-т міжнар. відн. Київ. нац. ун-ту ім. Шевченка. – К., 2001. – 20 с.
3. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / О. О. Рафальський. – К. : ІПЕІНД, 2000. – С. 159.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр**.

ЗАСНУВАННЯ І ВИГОТОВЛЕННЯ ЄДИНОГО ОРДЕНУ УСРР

Досліджено історію заснування ордену Трудового Червоного Прапора УСРР, мотиви, що спонукали радянське керівництво почати створення власної республіканської нагородної системи, а також історію щодо невдалої спроби виготовлення за кордоном знаку ордену зразка 1925 року.

Ключові слова: Орден Трудового Червоного Прапора, нагородна система, знак ордену зразка 1925 року.

Исследована история основания ордена Трудового Красного Знамени УССР, мотивы, побудившие советское руководство начать создание собственной республиканской наградной системы, а также историю неудачной попытки изготовления за рубежом знака ордена образца 1925 года.

Ключевые слова: орден Трудового Красного Знамени, наградная система, знак ордена образца 1925 года.

Researched the history of the establishment of the Order of the Red Banner of USSR, the motive that prompted Soviet leadership to start creating their own republican reward system, and the story about an unsuccessful attempt to manufacture abroad badge design 1925.

Key words: Order of the Red Banner, Award system, the sign of the Order issued in 1925.

Сучасна нагородна система незалежної України має кілька складових свого виникнення та історичної спадкоємності. У неї досить складний синтез – створені під час президентства Л. Д. Кучми робочою групою під керівництвом Д. В. Табачника основи нагородної системи базувалися на світовому (у першу чергу європейському) досвіді, в значній мірі проектах нагородної системи періоду гетьманської Української Держави 1918 року та деяких елементах радянської нагородної системи. Виходячи з цього, можна зазначити, що ретельне вивчення генези радянської нагородної системи має значний інтерес у тому числі й для розуміння сучасної нагородної системи, а також для визначення шляхів її подальшого розвитку.

Особливий інтерес у цьому плані становить нагородна система УСРР, головною заслугою якої є заснування та виготовлення першого (що в силу ряду обставин так і залишився єдиним) республіканського ордену.

Майже відразу після закінчення Громадянської війни (хоча на території України продовжувала литися кров у численних зіткненнях прихильників та ворогів Радянської влади) керівництво молодій Радянській

республіки вирішило почати створення власної республіканської нагородної системи. 2 березня 1921 року 5-й Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що проходив у Харкові, прийняв наступну Резолюцію про заснування в УСРР Червоного ордену Трудового Прапора (подається мовою оригіналу): «*Переходя к мирному строительству, требующему от широких масс трудящихся проявления величайшего напряжения сил, самоотверженности и инициативы, 5-й съезд Советов УСРР считает нужным отметить заслуги на фронте борьбы с хозяйственной разрухой как отдельных работников, так и отдельных групп, для чего устанавливает орден Трудового Знамени и поручает ВУЦИК выработать положение о награждении орденом Трудового Знамени, а также установить форму ордена*» [1, с. 11].

Цікаво, що у назві Резолюції та у самому тексті назва ордену подається по-різному. У назві – Червоний орден Трудового Прапора, а у самому тексті орден Трудового Прапора.

Зазначимо, що раніше у керівництва УСРР були наміри, за прикладом декількох утворених на території колишньої Російської

імперії радянських республік, утворити орден Бойового Червоного Прапору як вищу республіканську бойову нагороду.

Починаючи з 1920 по 1923 рік включно були засновані республіканські ордени Бойового Червоного Прапору в Азербайджанській, Грузинській та Хорезмській Радянських республіках. Також, як власні бойові нагороди, були створені: у Вірменській радянській республіці – орден Срібної Зірки та Червоної Зірки, у Бухарській народній республіці – орден Червоної Зірки трьох ступенів [2, с. 110].

Однак після закінчення Громадянської війни набагато більш актуальним стало питання заснування державної нагороди не за бойові заслуги, а за трудові досягнення, що повинно було стати одним із стимулів для мас у відбудові народного господарства та створення соціалістичного суспільства. Стимулом тим більш важливим, що матеріальних стимулів на той час в руках у Радянської влади майже не було і застосувати їх для заохочення та в якості винагороди у необхідних масштабах не було можливості. Таким чином, можна констатувати, що невідкладне створення нагородної системи стало одним із важливих завдань Радянської влади, виконання якого мало велику роль для успіху соціалістичного (тобто на той час державного) будівництва.

У майбутньому, в значній мірі, цей розрахунок на важливу роль нагородної системи, як вискоєфективного заохочення мас, справдився. У подальші часи радянська нагородна система, включаючи державні відзнаки за трудові досягнення, відіграла достатньо велику роль у заохоченні широких мас у справі соціалістичного будівництва. На протязі подальших десятиріч – до девальвації ролі державних нагород у другій половині 1970-х років, трудові нагороди багато у чому успішно замінювали матеріальне заохочення, що мало особливо велике значення у роки Великої Вітчизняної війни.

На виконання цієї резолюції Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом, після проведеної спеціально створеною робочою групою підготовчої роботи, вже 5 травня 1921 року було прийнято Постанову про порядок нагородження заснованим ВУЦВК орденом. При цьому зазначимо, що

за час підготовки згаданої Постанови назва ордена була змінена й з'явився третій, остаточний варіант – орден Трудового Червоного Прапору УСРР.

Скоріше за все, рішення було прийнято з урахуванням того, що аналогічний орден було вже створено в РСФРР. Орден Трудового Червоного Прапору РСФРР було засновано VII Всеросійським з'їздом Рад 28 грудня 1920 року й він багато у чому став прикладом для українських більшовиків.

У тексті Постанови (що була підписана Головою ВУЦВК Г. І. Петровським і Секретарем ВУЦВК В. Єрмощенко) містилося чотири пункти, які чітко визначали порядок нагородження новоствореним орденом Трудового Червоного прапору УСРР. Цим повинна була опікуватися спеціально створена Комісія, завданням якої визначався розгляд подань про нагородження.

Наведемо текст Постанови повністю, виходячи з того, що саме вона стала першим кроком у створенні нагородної системи Радянської України:

1. Президією ВУЦВК утворюється окрема Комісія з членів Президії ВУЦВК і Південбюро ВЦРПС з п'яти осіб для розгляду питань про нагороду колективів і окремих осіб орденом Трудового Червоного Прапора.

2. Прохання про нагороду зазначеним орденом порушують колеції наркомів, а також президія Південбюро ВЦРПС і надають обгрунтовані постанови колеції і відомості про діяльність і трудові подвиги осіб і колективів, які підлягають нагороді.

3. В засіданнях окремої Комісії беруть участь з дорадчим голосом представники наркомів.

4. Постанови окремої Комісії про відмовлення в нагороді орденом остаточні і не підлягають оскарженню: постанови про нагороду затверджуються Президією ВУЦВК [3].

Потрібно звернути увагу на цікаву особливість розгляду подань на нагородження. Воно, згідно із прийнятою Постановою, відбувалось Президією ВУЦВК не одноособно (так як це було у подальшому – як на республіканському, так й союзному рівні), а разом з Південним Бюро Всеросійської Центральної Ради професійних союзів. Це, за задумом засновників ордену Трудового

Червоного Прапора УСРР, повинно було особливо підкреслити роль професійних союзів, а таким чином й робітничого класу у процесі нагородження. Подібної практики не знала до цього жодна держава, що яскраво підкреслювало саме ідеологічну складову процесу нагородження.

У цьому ж контексті слід розглядати й рішення ВУЦВК про те, що нагородження могло бути як індивідуальним, так і колективним (при цьому звертає на себе увага та обставина, що у першому пункті Постанови попереду стоїть саме нагородження трудових колективів). Однак, на відміну від участі у процесі нагородження професійних спілок, подібну практику не можна вважати унікальною. Фактично це була змінена на користь «відзначення трудових досягнень» традиційна практика нагородження військових частин, що мала місце у багатьох європейських нагородних системах.

Майже одночасно з виходом Постанови Президією ВУЦВК була створена згадана Комісія з нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР. До неї увійшли авторитетні партійно-державні діячі (що повинно було підкреслити її високий статус): О. І. Буценко, С. Ф. Буздалін, Ф. Д. Карношин, В. М. Манцев, Ф. Я. Угаров.

Особливо звертає на себе увагу членство в Комісії В. М. Манцева – на той час голови ВУЧК, а з березня 1922 року до серпня 1923 року – народного комісару внутрішніх справ УСРР [4]. Не викликає сумніву, що це було зроблено з метою надання ВУЧК попередньої оцінки подань на нагородження (це підтверджує й ряд чекістських документів цього часу). Задіявання в процесі розгляду подань на нагородження ВУЧК повинно було унеможливити нагородження як «політично небажаних» елементів, так і людей, на яких у чекістів були компрометуючі матеріали (включаючи матеріали про причетність до корупційних дій, що набули стрімкого поширення у часи НЕПу). До речі, сам В. М. Манцев у цьому ж році отримав від ВУЦВК цей орден.

До виготовлення ордену (який було створено лише наприкінці 1921 року) ВУЦВК видавалось лише свідоцтво про нагородження, на якому містились підписи Голови та секретаря ВУЦВК.

Про те наскільки важливим вважалося керівництвом Радянської України нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР, свідчить той факт, що відразу ж відбулися й перші нагородження.

За рішенням 2-ої сесії ВУЦВК (проходила з 5 до 8 травня 1921 року), що погодилась із пропозиціями щойно створеної Комісії по розгляду питань про нагородження, орденом Трудового Червоного Прапора УСРР були нагороджені наступні військові частини: 15-а, 30-а, 51-а стрілецькі дивізії Збройних Сил України і Криму (якими командував М. В. Фрунзе), а також 14-а кавалерійська дивізія Першої Кінної армії [5, арк. 20].

Як і було визначено Резолюцією 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, вищезгадані військові частини були нагороджені не за бойові заслуги (хоча всі вони відзначилися на полях боїв Громадянської війни та війни з Польщею). Нагороджені вони були саме за трудові заслуги у повоєнній відбудові. У рішенні ВУЦВК зазначалось, що ці військові частини були нагороджені як такі, що «особливо відзначилися на фронті праці і посівної кампанії» [5, арк. 20].

У наступному місяці ВУЦВК провів й перші індивідуальні нагородження. Орден Червоного Прапора УСРР отримали інженер К. І. Каспарянц та комісар В. С. Іванов, які керували роботами з відбудови Наводницького мосту в Києві, який було підірвано під час Громадянської війни [6, с. 134-135].

До кінця 1923 року було проведено 123 колективних та індивідуальних нагороджень. Серед нагороджених: 45-а стрілецька дивізія, Чернігівський губернський земельний відділ, Ізюмський повітовий виконавчий комітет, київський завод «Арсенал», навіть «*трудова населення Київської губернії*».

Серед індивідуальних нагороджень можна відзначити такі відомі постаті як Голова ВУЦВК Г. І. Петровський (нагородження проведено 3 листопада 1922 року) та Голова Ради Народних Комісарів УСРР Х. Г. Раковський (нагородження проведено 1 серпня 1923 року) [2, с. 113].

При цьому колективні нагородження за кількістю переважали індивідуальні, що повністю відповідало радянській державній ідеології переваги колективу над особистістю.

До 1925 року нагороджені колективи і окремі особи отримували знак ордену зразка 1921 року. Однак після прийняття ВУЦВК у 1925 році нового зразку ордену починаються події, яку до цього часу важко повністю пояснити.

Ще один з перших дослідників історії створення ордена Трудового Червоного прапора УСРР застосував по відношенню до цієї нагороди визначення «загадка» [7, с. 10]. Про це ж йдеться також й у найбільш фундаментальній праці з історії вітчизняної фалеристики «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини» (керівник авторського колективу д.і.н. проф. Д. В. Табачник) [2, с. 123-124].

З цією думкою по відношенню, в першу чергу, до знаку ордена зразку 1925 року, не можна не погодитися, нові архівні матеріали, що ми знаходимо з цього питання, все більш підтверджують згадану думку.

Комісія ВУЦВК затвердила рішення спеціально створеного журі від 9 вересня 1925 року, яким визначалися переможці конкурсу щодо зображення ордену (першу премію здобув московський художник І. П. Кисельов, другу – харків'янин М. П. Супонін, третю – також харків'янин О. В. Маренков). Згідно з описом у Статуті, орден повинен був виглядати наступним чином: «...являє з себе п'ятикутну зірку, на яку покладено трибки [тобто зубчаста шестерня – авт.], а серед цієї шестерні малюнок фабрики й верхня частина стану робітника з книгою, а на фоні золоте сонце. Верх ордена займає Червоний прапор з написом: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся», а внизу серп та молот поміж якими літери УСРР, під ними лежать два снопа з колосками. На ордені напис – «За працю» [8, с. 492].

Відразу після затвердження опису ордену починається вкрай бурхлива активність ВУЦВК по його виготовленню. При цьому, з абсолютно незрозумілих причин, відразу ж приймається рішення замовити виготовлення ордену за кордоном, хоча в Україні та в цілому в СРСР було більш ніж достатньо фахових ювелірів, що могли виготовити замовлення на найвищому професіональному рівні. Для цього були спеціально виділені значні валютні кошти, яких було у

влади вкрай обмаль і використовувалися вони на найнеобхідніші закупівлі для потреб оборони та народного господарства.

Вже 10 жовтня 1925 року ВУЦВК направив (за підписами секретаря ВУЦВК А. Буценко та Зав. Секретаріатом Президії ВУЦВК А. Зоріна та з поміткою «Негайно») наступного листа до Наркомзовнішторгу: «На підставі постанови ВУЦВК'у від 14/IX п/року (протокол Ч-17/122), Секретаріат ВУЦВК прохає замовити Торгпредству ССРР у Німеччині виготовити орден Трудового Червоного Прапора за прикладним зразком, срібний із позолотою в кількості однієї тисячі штук (1.000). Орден мусить оперезувати червона стрічка, як це зазначене на зразку. Орден потрібно виготовити в натуральну величину в згоді з зразком, крім того на звороті зазначити «За працю». Замовлення термінове» [9, арк. 143].

Через п'ять днів ВУЦВК надсилає до Наркомату нового листа (явно згадавши, що політика українізації визначена як стратегічна лінія партії й побоюючись звинувачення у її недооцінці) «...в справі виготовлення за кордоном ордену Червоного трудового прапора у кількості 1.000 штук, Секретаріат ВУЦВК'у прохає на ордені напис УСРР замінити написом УСРР» [9, арк. 144].

Мабуть, у Наркомзовнішторгу були справи значно більш термінові, ніж виготовлення орденів, й він не надто квапився виконувати це завдання. Тому 23 березня наступного року з адміністративно-господарського відділу ВУЦВКу (за підписом «Завідателя» відділу Кійко і секретаря Ярошука) надходить лист до Наркомзовнішторгу: «Адміністративно-Господарський Відділ ВУЦВК'у, з доручення Секретаря ВУЦВК'у тов. БУЦЕНКА, просить вжити термінові заходи, що до надіслання до ВУЦВК зразка Ордену Трудового Червоного Прапора за вказівками відповідно нашого замовлення..., з тим аби після огляду зразка можливо було як найскоріше приступити до виконання замовлення. Одночасно з одержанням цього прохання повідомити, коли можливо чекати одержання зразку Ордену для огляду» [9, арк. 147].

Відповідь до ВУЦВК надсилається вже 27 березня. Наркомат повідомляє, що «...нами було повернуто до н/Представника у Німеччині зразка ордену Трудового Знамені,

як не правильно виконаного з проханням зробити другому більше кваліфікованому ювеліру і надіслати знову нам зразка, але ж до цього часу ні відповіді ні зразка, ми ще не одержали. Крім цього ми сьогодні надсилаємо до Берліну телеграму, що до прискорення з виконанням замовлення» [9, арк. 146].

Після того як робота німецьких ювелірів отримує негативну оцінку, замовлення направляється до Франції. Про це свідчить термінова кодована (!) телеграма представника Укрдержторгу Жигалко з Берліну (подається мовою оригіналу): «Вследствие задержки исполнения, заказываем новые образцы Франции» [9, арк. 149].

ВУЦВК не заперечував проти того щоб його замовлення передавалось до Франції й відразу дає позитивну відповідь. Із квітня надсилається до Наркомторгу листа зі згодою за підписом вищезгаданого А. Зоріна та «Завідателя Загальної Канцелярії» Левенця: «З приводу відношення з запитанням, чи зробити замовлення у Франції на виготовлення Ордена Трудового Червоного Прапора, Секретаріят Президії ВУЦВК у повідомляє, що він не суперечить, аби це замовлення було виготовлено у Франції» [9, арк. 150].

Представництво Укрдержторгу при Торгпредстві СРСР активно зайнялося замовленням на виготовлення ордену. У його листі Управлінню справами Укрнаркомторгу йдеться про найдрібніші деталі. Серед них й пропозиції щодо деяких змін у вигляді ордену, які чомусь, без попередньої згоди ВУЦВК, запропонував французький виконавець (подається мовою оригіналу): «Посылаем Вам фотографию гипсовой модели Ордена Трудового Знамени. Большой размер должен приблизительно отвечать величине нормального знака и, кроме того, Аронсон [парижский ювелир – авт.] предлагает для ежедневного ношения в петлице или для булавки в галстук – маленький значок размером в пятнадцать копеечную монету. Маленький значок будет, конечно, точной копией большего...

...в этой модели, вокруг звезды сделан ореол из языков пламени, как символ вечного творческого огня революции, из которого вышел изображенный внутри новый мир труда.

На красном муаре ленты этот ореол должен быть эффектным.

Гипсовая модель совершенно неокрашена. На металле же знак будет иметь такой вид: солнце, серп и молот, колосья, все надписи, и, возможно, древко знамени – золотые. Знамя и лучи звезды покрыты эмалью, причем их эмаль на знамени алая и на звезде темно пурпурная.

Если проба окажется красивой, под эмалью на [нрзб] знамени и лучах звезды будут выгравированы тонкие извилистые бороздки, что даст эффектное светоизлучение эмали.

В отношении окраски, понятно, можно будет окончательно высказаться только при отливке по металлу.

Все остальное на ордене не окрашено, и благодаря этому, белая фигурка рабочего будет особенно чеканной на золотом фоне солнца и окрашенных деталей» [9, арк. 153].

Однак, й робота французьких ювелірів не задовольнила ВУЦВК. За думкою покликаного ВУЦВК експерту-художника (подається мовою оригіналу): «...Орден по своей форме напоминает собой обыкновенную бляху какого-нибудь сельского старосты или ночного сторожа, не выполнен точно по рисунку.

Прежде всего, не выдержан рельеф, так как рельеф более глубок, для чего и означены на рисунке глубокие тени.

Во-вторых, вся окраска серебряная, тоже глядит не презентабельно.

Почему ювелир не покрыл кирпичную стену красной эмалью.

Далее, фигура рабочего кладущего новый камень сделана необычайно грубо /камень окрасить в красный цвет или должен быть оттенен, так как нельзя разобрать книга это или лист бумаги/.

Ювелиру следует обратить внимание на фигуру рабочего, которая находится на полтиннике и рубле нашего Союза...

Осмотревши присланный Орден, находим, что выполнение его слишком грубо и кустарно, почему предлагаем обратиться квалифицированному художнику-ювелиру» [9, арк. 155-156].

Ще й надалі тривала переписка між ВУЦВК та Наркомторгом, однак вона ні до чого так й не привела. Незважаючи на найактивнішу роботу радянських торгових представників закордоном та наявність значних коштів на виготовлення замовлення,

знак ордена, що влаштував би ВУЦВК, так й не був виготовлений іноземними ювелірами.

У 1927 році ВУЦВК лишає свої незрозумілі спроби виготовити орден за кордоном й вирішує, нарешті, розмістити замовлення на Київському ювелірному заводі. Але й на цей раз, з абсолютно незрозумілих причин, знаки ордена виготовлені не були. При тому,

що вище партійно-державне керівництво УСРР із питань власного престижу вкрай опікувалось найскорішим виготовленням нового зразку вищої державної нагороди республіки, знак ордену зразка 1925 року так ніколи й не з'явився. До кінця існування республіканського ордену, всі нагородження відбувалися зразками ордену 1921 року.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Збірник резолюцій і постанов 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. – Харків, 1921.
2. Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини. (У двох книгах). Керівник авторського колективу Д. В. Табачник. – Київ, 2004, Книга перша.
3. Вісті ВУЦВК. 1921. – 5 травня.
4. Докладніше про В. М. Манцева в книзі Маймескулов Л. Н. и др. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918-1922). – Харьков, 1990.
5. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 187.
6. Історія Києва. – К., 1985. – Т. 3. – Кн. 2.
7. Бузало В. Загадки ордена Трудового Червоного Прапора УСРР / В. Бузало // П'ята наук. Геральдична конференція. Зб. тез, повідомлень та доповідей. – Львів, 1995.
8. Збірник законень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – Харків, 1925. – № 87.
9. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 785.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; д.і.н., професор Ю. В. Котляр.*

© В. М. Воронін, 2012

Стаття надійшла до редколегії 01.10.2012

КОМУНІСТИЧНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ І НА ЗАКАРПАТТІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Показано методи поширення урядом СРСР ідей комуністичного політичного режиму в інших країнах у роки Другої світової війни, діяльність у цьому напрямі комуністичної партії Чехословаччини та крайової комуністичної партії Закарпаття.

Ключові слова: Закарпаття, об'єднання, формування, Українська держава, закарпатці, спорідненість, Чехословаччина, КП, режим, терор.

Показано методы распространения правительством СССР идей коммунистического политического режима в других странах в годы Второй мировой войны, деятельность в этом направлении коммунистической партии Чехословакии и краевой коммунистической партии Закарпатья.

Ключевые слова: Закарпатье, объединение, формирование, Украинское государство, закарпатцы, родство, Чехословакия, КП, режим, террор.

The method used to spread the ideas of the government of the USSR communist political regime in other countries during the Second World War, the activities in this direction of the Communist Party of Czechoslovakia and the regional of the Communist Party of Transcarpathia.

Key words: Transcarpathia, unification, formation, Ukrainian state, Transcarpathians, kinship, Czechoslovakia, KP, regime, terror.

Одним із важливих чинників, що підривав відновлення демократії в Чехословаччині і на Закарпатті в роки Другої світової війни, було нав'язування тут ідей комуністичного політичного режиму.

Проблеми експорту комуністичного політичного режиму виявились у полі зору окремих українських дослідників. В. Томахів показав запровадження комуністичного тоталітаризму в західноукраїнські землі у 1939-1941 рр. [1] О. Свеженцева досліджує інтеграцію свідомості та волі до системи тоталітарної сталінської ідеї в Чехословаччині на рубежі 40-50 рр. XX століття [2]. У цілому ця проблема українськими дослідниками ще тільки розробляється. Увагу вчених привертають зокрема такі питання як методи, якими користувались московські політичні лідери і чехословацькі та закарпатські комуністи, які полегшували нав'язування ідей комуністичного політичного режиму. Про це йшлося і на науковій конференції в Чехії [3]. У статтях російських істориків Л. Гебинського [4], В. Мар'їної [5], Є. Серапіонової [6] розкрито діяльність місцевих комуністів в

країнах Східної і Центральної Європи, в тому числі й у Чехословаччині, скеровану Москвою на нав'язування комуністичного політичного режиму.

Хоч дослідженням нав'язування комуністичного політичного режиму радянського типу в інших країнах за останні роки займаються вчені різних країн, однак значне коло питань цієї проблеми залишається в стадії розробки. Це стосується і питання нав'язування комуністичного тоталітарного режиму в Чехословаччині і на Закарпатті в роки Другої світової війни, що є предметом даного дослідження.

Зауважимо, що комуністичний тоталітаризм сформувався в Радянському Союзі на основі ідеології марксизму-комунізму, що затверджувала можливість побудови безкласового комуністичного суспільства на основі реалізації принципів колективізму, диктатури пролетаріату та ін. Цей політичний режим характеризувався ліквідацією приватної власності, плановою моделлю економічного господарювання, масовими репресіями, культом особистості.

У нашій пам'яті найчастіше спливає лише період встановлення комуністичного політичного режиму в Чехословаччині і на Закарпатті, оскільки він став реальністю. Однак історія має розібратися і з нав'язуванням Москвою цього режиму іншим країнам і, зокрема, у роки Другої світової війни. Інакше наукова проблема про комуністичний політичний режим в Чехословаччині і на Закарпатті буде неповною.

Дана наукова розвідка не претендує на вичерпне розкриття проблеми. Ставиться завдання показати методи кремлівських лідерів, якими вони користувалися для поширення радянських ідей в інших країнах, діяльність комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ)¹ [7, с. 30-31], крайової комуністичної партії Закарпаття з нав'язування ідей комуністичного політичного режиму на своїх територіях.

Дана проблема є актуальною, ще й тому, що розкривши її зміст, можна вияснити не тільки штучний експорт комуністичного політичного тоталітаризму в Чехословаччину і на Закарпаття в роки Другої світової війни, а й краще зрозуміти закономірність його подолання у наш час.

У період Другої світової війни більша частина лідерів комуністичної партії Чехословаччини, в тому числі і лідерів комуністів Закарпаття першої величини, опинились в якості політемігрантів у Москві. Вони були малочисельними, набували характерних рис радянської партноменклатури, вели особливий спосіб життя, мали тверду партійну дисципліну, ідеологічну та організаційну єдність. Тісний зв'язок із виконкомом Комуністичного інтернаціоналу (ВКІ) і особливо його генеральним секретарем Г. Димитровим, безпосередні чи опосередковані (через ВКІ) контакти з радянськими державними установами – наркоматами іноземних справ, внутрішніх справ, державної безпеки, оборони, із секретарями ЦК ВКП(б) – А. Ждановим, О. Щербаковим, з керівниками держави Й. Сталіним, В. Молотовим та іншими не могли не

зробити впливу на політику закордонного бюро КПЧ, на формування його концепцій повоєнного розвитку відновленої Чехословаччини.

Офіційний розпуск на початку червня 1943 р. Комуністичного інтернаціоналу не означав безслідне зникнення цієї організації, що проіснувала без малого чверть століття, яка робила ідеологічний вплив на комуністів Чехословаччини і Закарпаття. Її функції по суті збереглися, будучи лише розподілені і покладені на закордонні бюро компартій, які знаходилися у Москві, на радянські партійні органи, а саме – ЦК ВКП(б), де був створений відділ міжнародної інформації (ВМІ), а також державні структури, в тому числі народний комісаріат держбезпеки. Згідно постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 27 грудня 1943 року у відділі міжнародної інформації були зосереджені всі зв'язки, які були у Комінтерну. Завідуючим відділом формально призначався Г. Димитров, його заступником – Д. Мануїльський, а загальне керівництво діяльністю відділом покладалося на В. Молотова [8, с. 32]. Відділ міжнародної інформації та існуючі при ньому інститути здійснювали кур'єрський зв'язок з центральними комітетами закордонних компартій, погоджували питання про відправку для їх потреб зброї і грошей, відправляли літературу, забезпечували радіозв'язок з нелегальними компартіями і вели радіопередачі на різні країни світу [5, с. 12].

Діячам КПЧ, Закарпатської крайової комуністичної організації, які були в еміграції в Москві і органам компартій в самій країні і краї ЦК ВКП(б) постійно надавалися директиви з актуальних політичних питань, передавалися настанови, вироблені радянським керівництвом. По суті, не тільки принципові напрями політики компартії, а й багато конкретних кроків узгоджувалися чи навіть прямо визначалися у Москві [4, с. 5].

Акція із камуфляжу діяльності, яку раніше забезпечував Комінтерн, проходила паралельно з розробленням радянським керівництвом його політичної лінії. Так основні принципи офіційної радянської програми повоєнного влаштування світу були обнародовані Й. Сталіним у його промові 6 листопада 1943 р. і полягали, зокрема, в наступному: надання звільненим народам повного

¹ КПЧ була створена в травні 1941 р. Настанови В. Леніна, Комінтерну відіграли найважливішу роль у формуванні партії і її діяльності. Вона прийняла рішення про визнання 21 умов прийому в Комінтерн. Першочерговими умовами стали підтримка радянської Росії та визнання необхідності світової соціалістичної революції.

права і свободи самим розв'язувати питання про їх державний устрій; організація економічного, політичного та культурного співробітництва народів Європи тощо [9, с. 129].

Питання про кінцеві і близькі (в період війни) завдання КПЧ, про їх співвідношення, про способи і засоби досягнення стали особливо обговорюватися Закордонним бюро КПЧ у Москві восени 1943 р. напередодні приїзду Е. Бенеша у Москву для укладення радянсько-чехословацького договору. Саме тоді, коли радянське керівництво широко повідомило світ про свої погляди на повоєнний устрій світу і Європи. Аналогічно тому, як декларуючи свою прихильність демократичним принципам, воно не збиралося піддавати сумніву «прогресивність» комуністичного політичного режиму СРСР і відмовлятися від пропаганди його «переваг». Чехословацькі комуністи, не заявляючи про це, відкрито продовжували представляти свою кінцеву мету у встановленні в Чехословаччині і на Закарпатті комуністичного політичного режиму. Так комуністична партія Закарпаття, заснована 1920 року, зразу стала на позицію пролетарського інтернаціоналізму, сприйняла як свої ідейні настанови РКП(б) і Комінтерну. Існування першої в світі радянської держави з її зовнішньополітичним курсом на світову революцію надавало матеріальну та ідеологічну підтримку комуністам краю. Тому вони виступали проти «буржуазного державного ладу Чехословаччини» і закликали до негайної пролетарської революції, експропріації майна великих землевласників і встановлення якнайтісніших політичних і економічних зв'язків із радянською Росією [10, с. 134-135].

Більше того, в умовах коли весь прогресивний світ говорив про голодомор в Україні, про ГУЛЛАГ-и, про масові репресії 1936-1938 років, про суцільну русифікацію України, комуністи Закарпаття всіма доступними їм засобами (усна пропаганда, преса, радіо, трибуна парламенту тощо) доводили, що все це брехня, Радянська Україна, мовляв, розквітає в складі СРСР, а Радянський Союз є прикладом для нас. Вершиною нової пропагандистської дії, яка мала заводити маси в туман сліпої віри в СРСР, є праця першого секретаріату крайкому КПЧ «Чим є для нас Радянський Союз». Вся праця – це

вихваляння успіхів ВКП(б), розквіту СРСР, всіх народів Країни Рад, особливо Радянської України. Хто-хто, а О. Борканюк, який знав комуністичний режим СРСР, не мав права в 1937 році писати про *«Величезні успіхи»* і заявляти, що *«Як неможна уявити життя без сонячного проміння і тепла, так неможна уявити життя без Радянського Союзу»* [11, с. 27].

Отже, пропаганда політичного режиму радянського типу пропагувалась на Закарпатті і до Другої світової війни. Питання полягало тільки в тому, наскільки довгим буде шлях для втілення комуністичної ідеї в життя. Ці погляди були притаманні в роки Другої світової війни, очевидно, всій «верхівці» світового комуністичного руху, зокрема одному з «батьків» політики антифашистського національного фронту Г. Димитрову, що підтверджується деякими документами внутрішнього характеру. Так, наприклад, вітаючи Д. Мануїльського з 60-річчям (4 жовтня 1943 р.), він побажав йому успіхів, здоров'я і сили для плідної роботи *«на благо нашої соціалістичної батьківщини і для повного торжества великої справи Леніна-Сталіна, над всіх і всяких ворогів радянського народу і робітничого класу всіх країн»* [5, с. 7].

Думки Г. Димитрова про світову пролетарську революцію сприймалися закордонним бюро КПЧ як керівництво до дій. Конкретне їх наповнення з новим розмахом розпочалося ще восени 1943 р., під патронатом радянських лідерів. Про щирість намірів радянського керівництва повинно було свідчити і підписання 12 грудня 1943 р. Договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між СРСР і ЧСР. Договір, підписаний на 20 років, передбачав можливість його пролонгації, був націлений не тільки на взаємодію у воєнний час, а і на *«тісне дружнє співробітництво в період після відновлення миру»* у відповідності з принципами поваги до незалежності і суверенітету, а також невтручання у внутрішні справи іншої держави [9, с. 130-134]. Конкретизацією і розвитком Договору було підписання з ініціативи президента Чехословаччини Е. Бенеша, при підході Червоної армії до довоєнних кордонів Чехословаччини, Угоди про відносини між радянським головнокомандуючим і чехословацькою адмініст-

рацією після вступу радянських військ на чехословацьку територію [9, с. 160-162].

Договір і Угода були першими офіційними документами, які демонстрували курс радянської зовнішньої політики по відношенню до малих європейських держав, у першу чергу до Чехословаччини, яка займала стратегічне положення в Східній Європі. Зверталась особлива увага на пропаганду закладених у них принципів. Саме тоді, як писав керівник радянського інформбюро Д. Полікарпов завідувачому відділом агітації і пропаганди ЦК ВКП(б) Г. Олександрову 17 грудня 1943 р., виникла необхідність уточнити «вказівки про нашу пропаганду по радіо на іноземних мовах». Тут же пропонувався проект рішення, який вміщував перелік завдань з активізації пропаганди. Серед них і всебічне роз'яснення слов'янським народам, що збереження їх свободи і незалежності від німецької агресії можливо тільки при постійній і нерозривній співдружності з народами Радянського Союзу, заклик слов'ян до збройної боротьби проти німців, роз'яснення значення радянсько-чехословацького договору для долі слов'янських народів. Передбачалось також широко роз'яснити мету війни Радянського Союзу і спростування домислів про «російську загрозу» [5, с. 2].

Однак, як правильно відмічав З. Фірлінгер, Радянський Союз не збирався «в чому-небудь змінювати свою доктрину чи ж відмовлятися від соціалізму» [12, с. 206]. Про це ж свідчать і мемуари М. Хрущова, який стверджував, що Сталін і його оточення в кінці війни «помишляли» про соціалістичну революцію у Європі, виникнення нових пролетарських держав, здійснення переходу до соціалізму [13, с. 80-81].

Поки ж продовжувалася війна, на думку радянських лідерів, ще не настав час для відкритої прямолінійної проповіді ідей комуністично-політичного режиму. Тоді мова йшла лише про встановлення демократичних режимів, які підтримуватимуться всіма антифашистськими силами і силами, дружніми по відношенню до Радянського Союзу. В одному із радянських документів кінця війни – «Записці, підготовленій комісією при наркоматі іноземних справ на чолі з І. Майським у січні 1944 р.», яка торкалася питань післявоєнного мирного врегулювання,

у розділі «Державний устрій ворожих і нині окупованих держав» відмічалось: «СРСР зацікавлений у тому, щоб державний лад цих країн базувався на принципах широкої демократії, у дусі ідей народного фронту». При тому зверталася увага на те, що головна загроза миру і спокою може виходити із передчасних революцій. «Якщо перший повоєнний період, – говорилося в Записці, – приведе до розв'язування в Європі пролетарської революції, тоді відносини між СРСР, з одного боку, США і Англією, з іншого, повинні будуть прийняти напружений і навіть гострий характер» [5, с. 3].

У той час швидкого розвитку подій по здійсненню соціалістичних революцій і встановлення комуністичного політичного режиму не передбачалося і не пропонувалося. Навпаки, як вже було сказано, Москва стримувала ліворадикальні тенденції, які проявилися і в КПЧ, радила не поспішати з виконанням програми максимуму. Радянське керівництво тоді вважало необхідним «віддалити» ідеологію на другий план із метою, з його точки зору, розв'язання першочергових завдань: кінцева перемога над фашизмом і досягнення домовленості з партнерами по антигітлерівській коаліції в справі забезпечення так необхідного і бажаного, і мирного переполичку. Треба було переконати Захід, що «Ради» не загрожують йому як активні розповсюджувачі «бацил більшовизму». Як і в 1939 р., коли Москва відмовилася від відкритої критики фашизму з метою поліпшення відносин із гітлерівською Німеччиною, тобто підпорядкувала ідеологію політиці, так і тепер вона вважала несвоєчасну пряму пропаганду ідей комуністичного політичного режиму. Сталінський прагматизм знову взяв верх над комуністичною догмою [5, с. 3].

Однак, не має підстав сумніватися в тому, що радянські лідери були послідовними і вірними марксистами-ленінцями. Їх переконання в перевагах і прогресивності комуністичного політичного режиму не зникло. Радянська демократія представлялась як вищий тип демократії, і в Москві зовсім не збиралися відмовлятися від переваг комуністичного політичного режиму. Зокрема, виступаючи на засіданні радінформбюро 17 січня 1944 р., накреслюючи напрями і

зміст його роботи, ЦК ВКП(б) вважав першочерговим завданням *«пропаганду Радянського Союзу, пропаганду радянського ладу у формах, зрозуміло прийнятних»*, щоб *«уникнути відкритої»*, *«прямої»* пропаганди, щоб *«не нав'язливо це було»* [5, с. 4]. Таким чином змінювалась не стратегічна настанова – перемога пролетарської революції з кінцевою метою встановлення політичного режиму радянського типу, а тактика, методи, темпи і форми її здійснення.

Очевидним є й те, що для Сталіна поняття «демократія» ідентифікувалося з поняттям «радянське», хоч публічно про це тоді не говорилося. Він мав намір просунути радянські війська якомога далі на Захід, щоб мати можливість здійснювати вплив на дальший політичний розвиток держав, на землю яких вступила нога радянського воїна [5, с. 4].

До речі, тут слід згадати, що говорив Й. Сталін під час його зустрічі з Г. Дмитровим і В. Молотовим ще в січні 1940 р.: *«Світова революція як єдиний акт – дурниця. Вона проходить у різний час в різних країнах. Дії Червоної Армії – це теж справа світової революції»* [14, с. 216]. За свідченням видного діяча Югославської народно-визвольної війни М. Джіласа, Й. Сталін в одній з розмов із ним у квітні 1945 р. сказав: *«Той, хто займає відповідні території, той і розповсюджує на них свою соціальну систему»* [15, р. 114]. Й. Сталін у кінці війни не відмовився про класову місію Червоної Армії і робив опір на радянські війська як на одну складову ідейної зброї просування світової пролетарської революції на Захід, встановлення там комуністичного політичного режиму. Місія радянських збройних сил мала двоїтий характер: будучи визвольною, вона в той же час переслідувала мету розповсюдження радянського впливу – з перспективою встановлення комуністичного політичного режиму.

Яким чином Червона Армія могла розв'язувати цю, нібито формальну місію, яка не покладалась на неї – проштовхування пролетарських революцій на Захід. Насамперед – об'єктивно вона представляла Країну Рад, яка вистояла у боротьбі з фашизмом і громила гітлерівські війська. Тоді це розумів весь світ, який віддавав належне Радянському

Союзу. Зміцнювався, зростав не тільки міжнародний потенціал СРСР, а й віра, а у декого і переконаність в перевагах його комуністичного політичного режиму, здатного пережити величезні труднощі періоду війни і одержувати перемогу в ній. Тоді у всьому світі піднявся рейтинг соціалістичних ідей, виросла популярність і вплив їх носіїв – комуністичних і соціалістичних партій. Червона Армія, яка перемагала фашизм, несла на своїх штиках віру «світлого соціалістичного майбуття», котра в країнах східноєвропейського регіону, в тому числі і на Закарпатті де більше, де менше, проникла у свідомість переважно бідняцьких і інтелігентських прошарків населення.

Присутність Червоної Армії створила зовнішньо сприятливі умови для формування влади антифашистських, більше чи менше демократичних урядів, народних і національних фронтів, де комуністи тут же займали важливі, часто ключові позиції і пропагували переваги комуністично-політичного режиму. Серед людей, які ставали біля керма влади, була значна кількість колишніх політемігрантів, котрі довгий час проживали в СРСР.

У ході воєнних дій Червоної Армії і операцій в її тилу по ліквідації різноманітних нелегальних груп і організацій, які проводили органи НКВС і СМЕРШ, було розпочато вирішення надзвичайно важливого політичного завдання – підризу сил, які протистояли посиленню у відповідних країнах, в тому числі і Чехословаччині та на Закарпатті, впливу СРСР, пропаганді ідей його політичного режиму і зміцненню влади комуністів. Військовим комендатурам, завданням котрих було встановлення порядку в тилу Червоної Армії, ставилось в обов'язок і боротьба з *«фашистською агентурою, яка залишилася на місцях і яка намагалася шкодити радянським військам»* [16, с. 407].

Вивчення цієї сторони діяльності радянських збройних сил і працюючих в їх складі чи діючих паралельно з ними каральних органів ще тільки почалося. Про практику радянських каральних органів, які діяли на території Чехословаччини та Закарпаття, вже писалося науковими дослідниками, але поки що мало відомо (розміри депортацій, пред'явлення обвинувачень, соціально-політичний склад депортованих в СРСР чехів,

словаків, українців, угорців, німців і їх подальша доля).

На кінець, Червона Армія і особливо її політоргани відігравали велику роль у розповсюдженні фальсифікованих уявлень про Радянський Союз, в поширенні прийнятних для СРСР поглядів на соціалізм, в пропаганді «переваг» комуністичного політичного режиму. Маршал О. Василевський писав: *«Радянські війська дійсно були пропагандистами величі ідей соціалізму»*. Вони повинні були *«розвінчувати роками розповсюджену буржуазною пропагандою неправду про радянський лад, наш спосіб життя»* [17, с. 70-71].

Зі свого боку закордонне бюро КПЧ брало активну участь в організації партизанського руху в чехословацьких землях, кристалізуючим початком котрого були так звані організаційні групи, які направлялися з СРСР. Історія цього питання досить широко висвітлена, тому досить підкреслити, що комуністи розглядали партизанські загони, як одну з важливих частин своєї «революційної армії». У звітах штабів партизанського руху і окремих загонів, які діяли і на Закарпатті, виділявся спеціальний розділ про партійно-політичну роботу (в тому числі і серед населення), яку проводили як агітатори із складу загонів, так і місцеві комуністи. Наставниками комуністів при цьому не рідко виступали радянські командири, які не тільки обмінювалися досвідом організації партизанської війни, але й налагоджуванням нового життя за принципом комуністичного політичного режиму [5, с. 5].

У 1944-1945 рр., коли відбувалося визволення Закарпаття і Чехословаччини від гітлерівської окупації, центральним у вказівках відділу міжнародної інформації ЦК ВКП(б) ставилися проблеми характеру влади, яка встановлювалась у цьому регіоні, взаємовідносин комуністів з іншими політичними силами і практичну діяльність місцевих комуністів в нових умовах, завдання зміцнення і розширення комуністичних позицій [5, с. 8].

Заяви радянських політичних лідерів про небажання втручатися у внутрішні справи Чехословаччини, у питання внутрішнього політичного ладу країни привели Е. Бенеша до думки про можливість відновлення Чехословацької демократичної держави, опираю-

чись на союз і дружбу не тільки з Заходом, а й із СРСР. Він погоджувався з чехословацькими комуністами, що заключна форма і зміст політичного ладу будуть визначені чехословацьким народом демократичним шляхом після війни [10, с. 608-610]. Його сподівання не збулися. У лютому 1948 р. комуністи Чехословаччини при підтримці Москви фактично прийшли в країні до одновладдя.

Відносно Підкарпатської Русі (Карпатської України) Е. Бенешем була висловлена думка, що питання про її приєднання до України буде розв'язано позитивно на користь Радянського Союзу, але після обговорення в парламенті країни. Взявши на замітку неодноразове висловлювання Е. Бенеша в роки війни про те, що він розглядає входження Підкарпатської Русі в склад Чехословаччини як тимчасове, радянські представники прямо поставили питання про письмову заяву, що чехословацький президент не заперечує проти передачі цієї території СРСР. Радянські лідери прискорювали розв'язання цього питання. Коли ж в червні 1945 р. текст договору про Закарпатську Україну був уже готовий, Сталін, із притаманним йому лицемірством заявив З. Фірлінгеру, що радянська сторона не квапить із його підписанням.

Договір між Радянським Союзом і Чехословаччиною було підписано. Закарпаття було приєднано до УРСР, складовою СРСР. Але перед тим ця проблема оформилась з ініціативи Москви і Києва відповідним рішенням місцевих народних зборів – першим з'їздом народних комітетів. Внаслідок створилась парадоксальна ситуація: вперше за багатотисячолітню історію українські землі були інтегровані в складі єдиної української, але не самостійної держави [18, с. 377]. Такий розвиток подій прискорив і практичне втілення в життя краю комуністичного політичного режиму.

Були чехословацькі, закарпатські комуністи самостійними у визначенні своєї політики пропаганді ідей комуністичного політичного режиму на своїх землях і якщо «так», то в якій мірі? На першу частину питання можна відповісти «так». А на другу, лише в тій мірі, яку дозволяв Кремль. Це була самостійність в межах, допустимих рамками кремлівської зовнішньої політики.

Радянське керівництво тримало чехословацьких і закарпатських комуністів, якщо можна так висловитися, на «короткому ланцюжку». Однак перебування у такому стані не було для них неприємністю, а сприймалося ними як щось природне: адже радянські і чехословацькі та закарпатські комуністи були однодумцями, а перші були вчителями і наставниками других. На чолі КПЧ, закарпатської комуністичної партії стояли керівники «московської школи», комінтернівського взірця, які вважали встановлення комуністичного політичного

режиму закономірним і єдино правильним, бездоганим.

Пропаганда радянських політичних лідерів в роки Другої світової війни, з одного боку, відповідала принципам міжнародних відносин і ідеям, зазначеним у міжнародних договорах, з іншого – їх практична діяльність скеровувалася на здійснення пролетарської революції. А це означало, що в Чехословаччині і на Закарпатті ними нав'язувався політичний режим радянського типу. Це тип режиму, який мав вийти за межі СРСР і структуруватися у міжнародному плані.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Томахів В. Я. Сталінізм як різновид тоталітаризму (історико-політологічний огляд) / В. Я. Томахів. – Львів, 2001.
2. Свеженцева О. І. Методи інтеграції свідомості та волі народу до системи тоталітарної ідеології в Чехословаччині на рубежі 40-50-х рр. ХХ ст. / О. І. Свеженцева // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». – Ужгород : Вид-во Ужгородського національного університету «Говерла», 2008. – Вип. 20.
3. Vnit ni faktory, ktere usnaniy sovltizaci stat st adnia vychedni Evropy v lette 1944-1948. – Oporno, 1993.
4. Гебинський Л. Я. Коминформ в действии // Новая и новейшая история, 1996, журнал 1-2. // <http://history.machaan.ru/all/number07/analiti4/total/maruina/>; index.html
5. Марына В. В. Чехословацкий февраль 1948 начинался в 1945 г. // Международный исторический журнал, 2000, № 7 [Электронный ресурс]. – режим доступа : // <http://history.machaan.ru/all/number07/analiti4/total/maruina/>; index.html.
6. Серапионова Е. П. Эдуард Бенеш: планы послевоенного развития Чехословакии и реальность // Международный исторический журнал, 2000, № 7 [Электронный ресурс]. – режим доступа : // <http://history.machaan.ru/all/number07/analiti4/total/maruina/>; index.html.
7. Нариси історії Закарпатської партійної організації. – Ужгород, 1980.
8. Абибеков Г. М. Коминтерн после формального роспуска (1943-1944 гг.) / Г. М. Абибеков // Вопросы истории. – 1997. – № 8.
9. Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Москва, 1960.
10. Нариси історії Закарпаття. Т. II – Ужгород, 1995.
11. Борканюк О. Чим є для нас Радянський Союз / О. Борканюк. – Ужгород, 1976.
12. Firlinger Z. V slu bich CSP. Dil 2.
13. Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. – 1993. – № 9.
14. Фирсов Ф. И. Архивы Коминтерна и внешняя политика СССР в 1939-1944 гг. / Ф. И. Фирсов // Новая и новейшая история. – 1996. – № 6.
15. Dillas M. Conversations with Stalin. – New York, 1962.
16. Документы и материалы по советско-чехословацких отношений. Т. 4, кн. 3. – Москва, 1983.
17. Василевский А. М. В те суровые годы / А. М. Василевский // Военно-исторический журнал. – 1978. – № 2.
18. Нариси з історії українського державотворення. – Київ, 1995.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр**

З ІСТОРІЇ НАПИСАННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ПІСНІ «РЕВЕ ТА СТОГНЕ ДНІПР ШИРОКИЙ»

Розглянуто історію написання всесвітньовідомої пісні «Реве та стогне Дніпр широкий», історіографію і біографію її маловідомого автора, проблеми поширення мелодії.

Ключові слова: мелодія, пісня, композитор, Д. Крижанівський, М. Кропивницький, популяризатор.

Рассмотрено историю написания всемирно известной песни «Ревёт и стонет Днепр широкий», историографию и биографию её малоизвестного автора, проблемы распространения мелодии.

Ключевые слова: мелодия, песня, композитор, Д. Крижановский, М. Кропивницкий, популяризатор.

The paper examines the history of the world-famous song writing «Roars and moans wide Dnepr» and historiography and biography of its author and a little-known problem of the proliferation ring.

Key words: melody, song, composer, D. Krizhanivskiy, M. Kropyvnytskiy, popularizer.

Всесвітньо відома мелодія пісні «Реве та стогне Дніпр широкий» в дореволюційні роки була своєрідним духовним гімном українського народу. Поряд з «Боже великий, єдиний, нам Україну храни» М. Лисенка вона була надзвичайно популярна. Її розглядали як один із варіантів державного гімну при існуванні Української Народної Республіки.

У більшості довідкової літератури і в масовій свідомості людей пісня «Реве та стогне Дніпр широкий» на слова Тараса Шевченка зазначається і чітко віддзеркалюється, що музика в ній – народна.

Проте мелодія пісні має свого автора. Ним є Дмитро Якович Крижанівський – наш земляк, уродженець Херсонської губернії. Про це зазначає Українська радянська енциклопедія, що український педагог і композитор, автор музики до пісні «Реве та стогне Дніпр широкий» (1886 р.) народився 29 грудня 1856 р. на Херсонщині [13, с. 190].

Цю дату підтверджують архівні дані з особової справи Крижанівського Дмитра Яковича з Державного архіву Одеської області. Народився 17 грудня 1856 р. син священика [4]. Різниця у датуванні зрозуміла, оскільки УРЕ датує за новим стилем. Проте, дослідник і популяризатор творчості Д. Крижанівського Л. Кауфман чомусь дату народження подає 10-м січня 1857 р. [8, с. 4]. Хоча його дослідження є професійними і популяризація

мала всесоюзний розголос. Чого варту його замітка у популярному журналі «Огонёк» про автора пісні [7, с. 30]. Про Д. Крижанівського взагалі дуже мало відомостей. Він прожив всього 37 років. Жив дуже скромно.

Але, попереджаючи дослідників життєвого шляху автора знаменитої пісні, хотілося б застерегти від можливих похибок.

По-перше, існує повністю за ім'ям, по-батькові, і за прізвищем ідентична особа духовного сану, майже ровесник композитора. У 1863 р. інший Д. Я. Крижанівський був співцем в Одеському Архієрейському хорі. У 1879 р. – дияконом в Архієрейській церкві та давав уроки співу в Одеському комерційному училищі. З 1880 по 1883 рр. служив при японській православній місії. А з 1888 р. – в Херсонській єпархії, і з 1884 р. правив службу в Успенському соборі м. Херсона.

По-друге, це Антін Крижанівський, очевидно родич композитора, який можливо був одним із організаторів Одеської української громади в Одесі у 1870-х роках [6, с. 1175]. Взагалі прізвище Крижанівський є досить поширене в нашій історії та культурі, і тому треба досить уважно підходити до вивчення тієї чи іншої особи на це прізвище.

І ось маємо парадокс. Автор знаменитої на весь світ мелодії із поширеним прізвищем невідомий, окрім, звичайно вузького кола дослідників. Оскільки великих праць про

життя і діяльність композитора немає, а лише є невеликі краєзнавчі розвідки. До таких авторів належить відомий археолог і краєзнавець Іван Тихонович Черняков. Ще в 1973 р. ним разом із також відомим археологом Леонідом Васильовичем Суботіним була опублікована в, тоді популярній в Одесі, україномовній газеті «Комсомольська іскра» стаття під назвою «Творець народних пісень Д. Я. Крижанівський (1857-1894 рр.)» [14, с. 3]. Дата народження очевидно вказана під впливом публікації Л. Кауфмана хибно.

Ще однією публікацією, яка з театраль-ного боку висвітлює біографію Дмитра Крижанівського та початок поширення його забороненої пісні є публікація в «Комсомольській іскрі» М. Артамонова [1, с. 3].

Популяризували творчість Д. Крижанівського: М. Денисенко [3, с. 3], М. Суховерховий [11, с. 3], М. Волок, С. Шевченко [2, с. 7] та інші.

Син священника Дмитро Якович Крижанівський пішов життєвим шляхом по стопах батька. Він вступив у Єлисаветградське духовне училище. Після закінчення якого вступив до Одеської духовної семінарії, яку закінчив у 1878 р. Навчаючись в Одесі, він, без сумніву, відвідував засідання Одеської української громади.

За спогадами Є. Чикаленка, котрий ще гімназистом відвідував засідання української громади в Одесі, там були присутні й семінаристи, які співали українські пісні [10, с. 127]. Ось чому, очевидно, дослідник Л. Кауфман мав на увазі написання пісні в 1870-х роках, у своїй публікації в журналі «Огонёк» [7, с. 30].

На нашу думку, Д. Крижанівський, який виріс в українофільському середовищі, виховувався як семінарист, а згодом й студент Новоросійського університету в Одесі, членами Одеської української громади, котра плекала українське слово, пісню, думку, і зміг написати саме таку мелодію на слова великого Тараса Шевченка, який на той час вже став символом визволення українського народу.

Тобто вплив української громади Одеси зробив свою справу. Випускник Новоросійського університету, який спеціалізувався на слов'янсько-російському відділенні історико-філологічного факультету Дмитро

Крижанівський отримує своє призначення до Болградської чоловічої гімназії на виклад латинської мови у молодших класах. Університет закінчив успішно і отримав диплом 31 травня 1882 року зі званням дійсного студента і ступінь кандидата за підписом ректора С. Ярошенко [4]. А з початком навчання молодий викладач був призначений вчителем російської мови [8, с. 4].

Саме Болградський період, на думку дослідників, був самим плідним у творчому доробку Дмитра Крижанівського. У Болграді була написана низка музичних творів, в тому числі й знаменита мелодія на слова Т. Шевченка.

Цілком зрозуміло, що у Болграді українського життя не існувало, тому молодий викладач часто виїздив до Одеси, підтримуючи стосунки з українською громадою і відвідував спектаклі на той час дуже популярних українських театральних труп.

Зіркою української сцени був М. Кропивницький, про якого одеська преса писала численні яскраві рецензії і похвали [12, с. 20]. Саме він справив неабияке враження на молодого педагога. Під впливом чутливого і природного виконання українських народних пісень М. Кропивницьким, Д. Крижанівський і присвятив йому мелодію знаменитої пісні. Пісня дуже сподобалася М. Кропивницькому, і той спробував її опублікувати в одеському видавництві музичного магазину «Ценности». Тут знову політична заангажованість, коли певні імена, назви, не могли фігурувати на шпальтах газет. Насправді, автори завуальювали назви та імена. Магазин «Ценности» не що інше, як музичний магазин Цаноті (С. Бальца), який вперше її видав у 1886 р. [8, с. 4].

Однак практично увесь тираж було заарештовано поліцією. Це був перший крок до забуття автора музики, ще за його життя. Невиліковно хворого Дмитра Крижанівського після Болграду переводять до Одеси в 1890 році на посаду помічника столоначальника, а потім столоначальника в Одеський учбовий округ, де він скромно допрацював до своєї смерті 14 лютого 1894 р. [8, с. 4]. Після смерті залишилась дружина О. Крижанівська та двоє синів Олександр та Володимир. Можливо, нащадки композитора проживають і нині в Одесі.

Проте, мелодія пісні та особисте знайомство і дружба не давали спокою М. Кропивницькому – великому популяризатору української культури. Він удруге намагається видати пісні з нотами Дмитра Крижанівського через 12 років.

Але й цього разу видання одеського нотного магазину, де були пісні Д. Крижанівського «Реве та стогне Дніпр широкий» та «Чи у полі, чи у борі...» знову було конфісковано поліцією у 1898 р. Причиною конфіскації стало видання відомого українсько-польського піаніста-віртуоза Владислава Заремби [5, с. 754], який написав на тему «Реве та стогне Дніпр широкий» фантазію для фортепіано, яку було надруковано у Лейпцигу. Але на виданих нотах не було свідоцтва, яке б підтверджувало дозвіл цензури, цього було достатньо, щоб конфіскувати твір, написаний на тему пісні Д. Крижанівського [7, с. 30].

Глибока і жива мелодія пісні, а можливо і пам'ять про Д. Крижанівського не давала спокою М. Кропивницькому і тому він вирішив оприлюднити пісню, гастролюючи в Одесі. М. Кропивницький винайняв велике приміщення на Пересипу – робітничому районі Одеси для постановки спектаклю. На той час це було звичним явищем, коли ставились такі вимоги для постановки спектаклів. Різноманітні драматичні гуртки ставили п'єси російської, зарубіжної, української класики при великих заводах Південної України: Катеринослава, Луганська, Юзівки, Алчевська... У 1907 р. любительський театр в Лисичанську створив один із засновників українського професійного театру М. Кропивницький [9, с. 107].

Тобто, М. Кропивницький через робітництво Одеси вирішив поширити, попри заборони цензури, пісню на слова Т. Шевченка.

Під час постанови «Дай серцю волю, заведе в неволю» автор п'єси і виконавець головної ролі М. Кропивницький і виконав знамениту пісню. Ось, як про це описує дослідник М. Артамонов: «У спектаклі за сценарієм у IV акті п'єси герой Іван Непокритий, якого з незмінним успіхом грав М. Кропивницький, говорив про своє рішення піти в солдати замість свого товариша. І, вставши з-за столу, простягнувши до глядача свої руки замість традиційної пісні «Гей, шпорши, шпорши...» заспівав «Реве та стогне Дніпр широкий». Нова пісня до сліз зворушила глядачів. Вони всі встали...» [1, с. 3].

Як завжди на подібних виставах був присутній поліцейський наглядач (окологничний). І, коли заворожені пісню люди в залі піднялися, це було розцінено, як бунт, протест. Оскільки, народ мав стояти тільки при співі «Боже, царя храни». На всі домагання поліцейського припинити протест, ніякої реакції не було, настільки сила музики і співу піднімала людей. Лише через викликаний наряд поліції, яка розігнала присутніх, «інцидент» вдалося залагодити. Винуватця співу та збурення людей М. Кропивницького було вислано разом із трупом з Одеси із заборону протягом року грати в градоначальництві [14, с. 3]. Проте, як видно із драматургічної діяльності М. Кропивницького «пісня народившись на підмостках в Одесі вже поширилася серед народу» [1, с. 3].

І як своєрідний висновок слід процитувати дослідників, які в умовах жорстких заборон на українство зуміли дослідити історію всенародної пісні: «Але могутня, прониклива мелодія пісні, яка вперше була виконана в Одесі, наче широкий Дніпро, розлилася по всій Україні, а потім буйними вітрами рознеслась по всій землі» [14, с. 3].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Артамонов М. Пісня народилася в Одесі / М. Артамонов // Комсомольська іскра. – 1975. – 20 лютого.
2. Голос України. – 1994. – 5 лютого.
3. Чорноморський гудок. – 1996. – 9 жовтня.
4. Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 547, арк. 1.
5. Енциклопедія українознавства / під ред. В. Кубійовича. – Т. 2. – Львів : НТШ, 1994. – 800 с.
6. Енциклопедія українознавства / під ред. В. Кубійовича. – Т. 3. – Львів : НТШ, 1994. – 1200 с.
7. Огонёк. – 1955. – № 8.
8. Кауфман Л. Про автора пісні «Реве та стогне Дніпр широкий» / Л. Кауфман // Чорноморська комуна. – 1964. – 19 січня.

9. Кизченко В. И. Культурный облик пролетариата Украины в период империализма / В. И. Кизченко. – К. : Наукова думка, 1990. – 228 с.
10. Мисечко А. І. До співпраці Є. Х. Чикаленка з одеською українською «Громадою» та «Просвітою» у другій половині XIX – початку XX ст. / А. І. Мисечко // Записки історичного факультету. – Одеса : Астропринт, 2005. – Вип. 15.
11. Суховерхий М. // Думська площа. – 1997. – 1 листопада.
12. Тобілевич (Карпенко-Карий) І. К. в Одесі. Бібліографічний покажчик. – Одеса : ОДНБ ім. М. Горького, 2004. – 171 с.
13. Українська радянська енциклопедія. – Т. 2. – К. : УРЕ, 1987. – 544 с.
14. Черняков І. Творець народних пісень Д. Я. Крижанівський / Черняков І., Суботін Л. (1857-1894 рр.) // Комсомольська іскра. – 1973. – 24 листопада.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; д.і.н., професор Ю. В. Котляр.*

© А. І. Мисечко, 2012

Стаття надійшла до редколегії 27.09.2012

ПРОСОПОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МОНЕТ ОЛЬВІЇ останньої чверті III – раннього II ст. до н.е.

Введено у науковий обіг новий графічний варіант монограми на «борисфені». Ефективність досліджень з розшифрування монограм та скорочень на елліністичних монетах (згідно принципів, сформульованих П. О. Каришковським) суттєво зростає при застосуванні просопографічної та хронологічної інформації з синхронізованого календаря Ольвії IosPE I² 201.

Ключові слова: Ольвія, епонімний календар, монети, монограми, реконструкція, датування.

Введен у научный оборот новый графический вариант монограммы на «борисфене». Эффективность исследований по расшифровке монограмм и сокращений на эллинистических монетах (согласно принципам, сформулированным П. О. Каришковским) существенно возрастает при использовании просопографической и хронологической информации с синхронизированного календаря Ольвии IosPE I² 201.

Ключевые слова: Ольвия, эпонимный календарь, монеты, монограммы, реконструкция, датировка.

The new scholarly graphical variant of the monogram on "Borysthenes" is introduced. The effectiveness of research of monograms decoding and abridgements on Hellenistic coins (according to the principles formulated by P. O. Karyshkovsky) increases significantly by using prosopographic and chronological information from synchronized Olbian calendar IosPE I² 201.

Key words: Olbia, eponymous calendar, coins, monogram, reconstruction, dating.

Важливою складовою реконструкції соціально-політичної історії Ольвії є відновлення імен магистратів, прихованих у монограмах та скороченнях на монетах. Для вирішення цієї задачі у цілому П. Й. Каришковським були застосовані традиційні принципи ономастики: доповнення скорочень, у першу чергу, виконувалося іменами, зафіксованими у Ольвії, у другу чергу, іменами, відомими у Мілеті, у третю – загальногрецькими іменами [1, с. 132]. Як досить вдалий приклад використання цих безперечних принципів, відмітимо скорочення *MONI*, доповнене П. Й. Каришковським розповсюдженим в античному світові іменем *Μόνιμος*; у наш час це відновлення підтвердилось знахідкою ольвійського надгробка зі згадкою цього імені (зберігається у приватній колекції Е. Р. Джумажанова; не виданий). Але, ономастика не в змозі виявити зв'язки між монетними монограмами та реальними історичними постатями – епонімами, дедикантами тощо; розв'язання скорочень і монограм на монетах відноситься до самих важких та невдячних задач античної нумізматики, дуже рідкі випадки, коли автору подібного розшифрування, шляхом перекон-

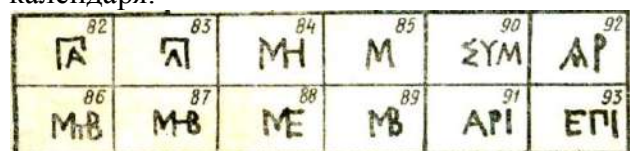
ливих зіставлень, вдається завоювати своєму тлумаченню загальносуспільне визнання [2, с. 33]. Між тим, багаторічні дослідження самого інформативного документу догетської Ольвії – епонімного календаря [3 = IosPE I² 201], завершилися його синхронізацією, у тому разі, у остаточному варіанті [4]; у непошкодженому вигляді календар мав 110 стрічок, що дорівнює розміру першого стовпця календаря Мілету, також встановлено надійний хронологічний репер (рік *Καλλίνικος Φιλοξένου* = 329 р. до н.е.). Похибка синхронізації по усім трьом стовпцям календаря не перевищує $\pm 2-3$ роки. Наявність календаря, синхронізованого з сучасним літочисленням, дозволила, у тому разі, доповнити традиційні ономастичні студії пізньокласичних-елліністичних написів та монет Ольвії такими інструментами як просопографічна реконструкція, просопографічна інтерпретація і просопографічне датування; кілька десятків написів та монет догетської Ольвії отримали не тільки уточнені дати випуску у порівнянні з традиційними методами датування, але, також і родову ідентифікацію згадуваних у них осіб [5]. Вузькість кола ольвійської еліти [6], у середовищі якої звичайною практикою

було почергове обрання на вищі державні посади [7], дозволило висунути важливе теоретичне положення: згадування історичної особи в лапідарному напису означає високу ймовірність виконання цією особою (чи її родичами) посади монетного магістрату; при одночасній згадці особи у напису та епонімному календареві IosPE I² 201, ця імовірність зростає [4]. Відповідно до античної традиції, передбачається виконання посади монетного магістрату хронологічно близько до виконання посади епоніма [8, с. 85]. Тож, наші дослідження з ідентифікації скорочень та монограм, на відміну від ономастичних, пропонують не тільки відповідні імена, а й виявляють носіїв цих імен – конкретних історичних осіб.

Автором вже виконувалися просопографічні дослідження першого стовпчика календаря у взаємозв'язку зі скороченнями імен та монограмами магістратів на монетах. Наприклад, епонім 317 р. до н.е. *Κλεόμβροτος Παντακλέους* будучи дедикантом вотивно-будівельного напису [IosPE I² 179], одночасно, карбував монети зі скороченням *ΚΛΕ* (*Κλεόμβροτος Παντακλέους*) у 330-300 рр. до н.е. і монограмою *Ж* (*Κλεόμβροτος Παντακλέους*) у 320-310 рр. до н.е. Окрім того, монограма *ΠΕ* на монеті 325-320 рр. до н.е. співвідноситься з роком епоніма 324 р. до н.е. *Π(ρωτογένης) Ε(ὐδώρου)*, а монограма *Ж* на монеті 320-315 рр. до н.е. співвідноситься з роком *Ἐκα(τέων Παντακλέους)*, епоніма 320 р. до н.е.; відомі ще деякі інші співвідношення [9]. Також, у відповідності до ономастичних досліджень П. Й. Каришковського [1, с. 136-137], були ідентифіковані деякі скорочення на монетах, що хронологічно відносяться до другого стовпця календаря. Це срібні монети зі скороченнями *ΚΛΕ*, *ΚΡΙ* 220-210 рр. до н.е. [10, № 425,426] або 210-200 рр. до н.е. [11, № 267,269]. Не важко ідентифікувати епоніма 222 р. до н.е., імовірно, дедиканта присвяти [12, № 125 = NO 125] й персонажа будівельного напису [IosPE I² 180] *Κλεόμβροτος Παντακλέους* (онука епоніма 317 р. до н.е. *Κλεόμβροτος Παντακλέους* з першого стовпця календаря) з монетним магістратом *ΚΛΕ*, а епоніма 210 р. до н.е. *Κρίτος Νικηράτου* з

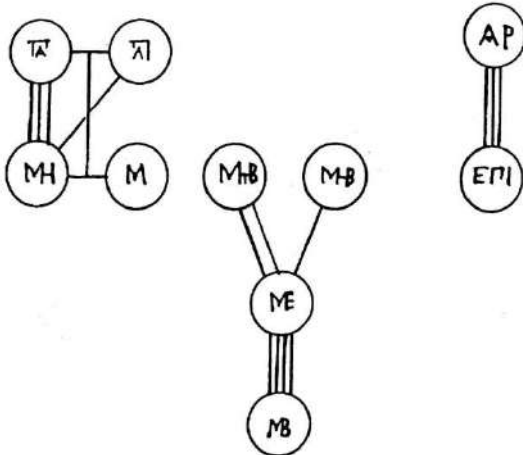
монетним магістратом *ΚΡΙ* [1, с. 136-137]. Ідентифікація скорочень *ΚΛΕ*, *ΚΡΙ* раніше була використана нами як хронологічний діапазон для попередньої синхронізації другого стовпчика календаря [9]. Ідентифікація скорочень *ΚΛΕ*, *ΚΡΙ* була початковим етапом вивчення другого стовпця календаря, є доволі простою та практично не має характерного для цих пам'яток многозначного трактування. Метою пропонованої статті є продовження просопографічних досліджень скорочень та монограм на монетах Ольвії у зіставленні з другим стовпчиком епонімного календаря IosPE I² 201, який охоплює останню чверть III – раннє II ст. до н.е.

Відзначимо графіті [13 = IGDO 26], яке датується видавцями III ст. до н.е., у яким, вірогідно, члени чинної ольвійської колегії навклерів звертаються до колишніх членів колегії з вимогою повернути щось, приналежне Менандру (*Μένανδρου*). З урахуванням датування графіті видавцями, рідкості в Ольвії цього імені і приналежності колегії навклерів до аристократії, припускаємо, що ця особистість ідентична епоніму 216 р. до н.е. на ім'я *Μένανδρος Ἐκατωνύμου*. Таким чином, попереднє, розглянуте графіті може бути віднесене близько до 230-200 рр. до н.е. Зауважимо, що цей історичний період стикається с заключним етапом карбування так званих «борисфенів», маючих на реверсі скорочення та монограми магістратів (мал. 1). (Згідно з сучасними уявленнями, карбування їх тривало до 20-х років III ст. до н.е. [14, с. 31]. Аналогічна думка висловлена О. М. Зографом, який чотири останні легковагі групи «борисфенів» відносив до 30-20 років III ст. до н.е. [8, с. 131]. Близька до цього й позиція П. Й. Каришковського; він датував заключні випуски «борисфенів» 245-235 або 240-230 рр. до н.е. [15, с. 82], визнаючи проблему абсолютного датування цих монет [1, с. 173]). Тож, ми вважаємо перспективним зіставлення скорочень та монограм на «борисфенах» заключних випусків з іменами епонімів другого стовпчика календаря.

Мал. 1. Скорочення та монограми на ольвійських «борисфенах» VIII групи [15, с. 81]

Для виконання такого дослідження, окрім скорочень та монограм, застосованих у заключному етапі (група VIII) карбування «борисфенів» (мал. 1), також нам знадобиться і встановлена П. Й. Каришковським послідовність застосування тих чи інших монограм та скорочень у межах розглянутої групи (мал. 2).

Мал. 2. Послідовність «борисфенів» VIII групи [1, с. 435]

Отже, зіставляючи рік епоніма *Μένανδρος Εκατωνύμου* (216 р. до н.е.) та датування 230-200 рр. до н.е. графіті навклерів IGDO 26 зі згадкою імені *Μένανδρος*, можна висунути гіпотезу про те, що монограма ME на хронологічно близькому до 220 рр. до н.е. «борисфені» (мал. 1, № 88) може бути інтерпретована тим же ім'ям *Μ(ένανδρος) Ε(κατωνύμου)*. Можливий і варіант, коли монограма ME відновлюється лише одним ім'ям *Μέ(νανδρος)*, що, у даному разі, не змінює суті пропонованої реконструкції. Зауважимо, що П. Й. Каришковський для відновлення цієї монограми, на ґрунті ономастичних міркувань, окрім імені *Μένανδρος*, пропонував й ім'я *Με(νεκράτης)*, яке відомо в Ольвії у IV ст. до н.е. [1, с. 137]. Але, згідно з отриманими нами просопографічними відомостями, ім'я *Μενεκράτης* притаманне роду Аристократидів, історія якого достатньо добре простежується у написах та календареві; з третьої чверті III ст. до н.е. цей рід зовсім не згадується, імовірно, зазнавши поразки від Діонісієв і Леократидів-Євресибиадів, що повернулися в Ольвію з вигнання [5, с. 216]. Таким чином, просопографічні підстави для ідентифікації монограми ME характерним ім'ям Аристократидів відсутні. Що стосується патроніма епоніма

330 р. до н.е. *Πολύμνηστος Μέ(νωνος)*, відмітимо, що цей епонім належить до невеликої групи другорядних ольвійських родів, які зазвичай не приймали участі у виконанні епонімної посади (відповідно й магістратських посад); цей епонім та ще декілька інших виконали посаду у короточасний історичний період (330-324 рр. до н.е.) існування у полісі радикальної демократії [5, с. 206-209]. Ще одне, пропоноване П. Й. Каришковським [1, с. 137], для відновлення монограми ME ім'я – Мемнон [IosPE I² 362], в Ольвії не зафіксоване.

Наша гіпотеза про ідентифікацію монограми ME на «борисфені» з ім'ям епоніма 216 р. до н.е. та персонажа графіті навклерів *Μένανδρος Εκατωνύμου* підтверджується не тільки розглянутими хронологічними відповідностями та просопографічною інформацією, а й значно підсилюється спільним розглядом з розташованим поруч епоніматом 217 р. до н.е. *Μῦς Βοσπορίχου*. Діагностика цього епоніма у якості монетного магістрата, найпевніше, ілюструється монограмою MB (мал. 1, № 89) на «борисфені», яка відновлюється як *Μ(ῦς) Β(οσπορίχου)*. Відзначимо досить високу імовірність цього відновлення, оскільки, імен, які починаються на *Μβ...*, не існує. (Тому, мабуть, П. Й. Каришковський [1, с. 137] зовсім не розглядав цієї монограми, а каталогом [14, с. 228] її віднесено до категорії, яка не піддається читанню. Цей *Μῦς Βοσπορίχου*, окрім виконання епонімної посади у 217 р. до н.е., є дедикантом присвяти [IosPE I² 163] Аполлону Дельфінію, по завершенню виконання посади жерця [9]. Зауважимо, що 20-30 років тому, можливо, батько цього Міса, якийсь *Βοσ(πορίχος)*, залишив монетну монограму ΒΟΣ [15, с. 81 (№ 68)] на «борисфені» V групи [1, с. 133; 9]; цей факт, підтвержуючи спадкоємність виконання посади магістратів у роду Боспорихів, також, є аргументом на користь ідентифікації монограми MB. Тож, загальний аргумент на користь пропонованої ідентифікації монограм ME і MB є таким: розташовані поруч в ольвійському календареві роки Менандра Гекатеонімова і Міса Боспоріхова відповідають послідовному порядку карбування «борисфенів» з монограмами ME і MB (мал. 2), але у

дзеркальному варіанті. Ця обставина трактується як те, що в рік епоніма Менандра Гекатеонімова Міс Боспоріхов виконував посаду магістрата, а у рік Міса, Менандр був магістратом. Таким чином, нами був простежений просопографічний ланцюжок у карбуванні послідовно змінюваних типів «борисфенів» з монограмами *ME* і *MB* (мал. 2). Отримані матеріали дозволяють висловити гіпотезу про карбування «борисфенів» в Ольвії аж до 217-216 рр. до н.е. включно.

Продовжуючи дослідження групи VIII, зауважимо, що монограмі *ME* передують тип «борисфенів» з монограмами *M-B* або *MtB* (мал. 1, № 86,87; мал. 2). Відмітимо, що ці скорочення дуже схожі з розглянутим вище скороченням *MB*, які належать Місу Боспоріхову. Дійсно, нічого не перешкоджає відновленню монограми *MtB* як *M(ῶς) τ(ου) Β(οσπορίχου)*; у варіанті ж *M-B* середня гаста може бути декоративним сполучним елементом. Тож, виникає питання: чи можуть вони приховувати ім'я цього Міса, при виконанні ним посади магістрату роком-двома раніше? Відповідь виявляється негативною; ключем до інтерпретації розглянутих монограм, мабуть, може бути новий графічний варіант монограми, який присутній на унікальному «борисфені», що цією публікацією вводиться до наукового обігу – *MtI*. «Борисфен» з монограмою *MtI* був випадково знайдений у полі на відстані 1,5 км на південь від Ольвії. Зберігається він у приватній колекції Е. Р. Джумажанова (м. Миколаїв).²

Відноситься «борисфен» до заключної VIII групи; вага – 4,8 гр., що відповідає середній вазі (5-4 гр.) монет VIII групи. Наше читання монограми *MtI* – *Mητ(...)*, знаходить повну відповідність із читанням П. Й. Карішковським вже відомих скорочення *M* (мал. 1, № 85) та монограм *MH* (мал. 1, № 84), *M-B* (мал. 1, № 87) та *MtB* (мал. 1, № 86), які ідентифікувалися з відомим у Ольвії ім'ям Метровій [1, с. 137]. Очевидно, нова монограма добре вписується, як проміжний елемент, у ланцюжок скорочень (і/або монограм)

імені Метровій та дозволяє виключити з розгляду ім'я Метродор: скорочення *M*, яке поступово перетворилося на монограми *MH*, *MtI*, *M-B* та *MtB*. Тобто, усі скорочення та монограми мають послідовно зростаючу кількість літер *MHTPB* фрагменту імені Метровій. Така різноманітність обумовлена, вірогідно, інтенсивним карбуванням заключної групи. На жаль, ми не маємо можливості виконати порівняльний аналіз штемпеля аверсу нового варіанту «борисфена» з існуючими, щоб визначити місце цього типу монограми у послідовності випусків. Сподіваємося, що це зроблять фахівці, які мають доступ до музейних колекцій.

Ім'я Метровій відсутнє в епонімному календареві Ольвії, але, згідно просопографічних досліджень, є характерним для роду Діонісіїв, оскільки зафіксовано поряд з патронімом Посідей [IosPE I² 220] та у присвяті гентільному божеству рода – Діонісу [IosPE I² 165]. Таким чином, з'являється можливість уточнити нашу попередню гіпотезу, згідно з якою, припинення карбування «борисфенів» сталося одразу після повернення до Ольвії Діонісіїв близько до 226 р. до н.е. [5, с. 218]. Вірогідно Діонісії, отримавши реальну владу у місті, на першому етапі продовжили (та ще й інтенсифікували) карбування останньої легковагої групи «борисфенів».

Продовжуючи розгляд «борисфенів» VIII групи відзначимо, що монограма *ΠΑ* (мал. 1, № 82), враховуючи хронологічні відповідності, відносяться, імовірно, до діяльності в якості монетного магістрату, епоніма 213 р. до н.е. *Πα(ντακλῆς Λεωδάμαντος)* з роду Пантаклів-Клеомбротів. Виключити з розгляду інші можливі імена (Панкрат, Пандіон, Папій) [1, с. 138] дозволяє існуючий графічний варіант цієї монограми – *ΠΑ* (мал. 1, № 83), який ми читаємо як *Π(αντακλῆς) Λ(εωδάμαντος)*, тобто, до скорочення імені добавилося й скорочення патроніму. Пропонована ідентифікація монограм (мал. 1, № 82,83), таким чином, є досить надійною. Розглянемо також монограму *ΑΡΙ* (та мабуть її графічний варіант *ΑΡ*) (мал. 1, № 91,92), яку, як один із варіантів, враховуючи хронологічні узгодженості, можна зв'язати з ім'ям епоніма 218 р. до н.е. *Ἀρίστων Νικηράτου*. Карбування наступного типу «борисфенів», зв'язаних спільним штемпелем з попереднім

² Автор вдячний миколаївському колекціонеру Едуарду Рашитовичу Джумажанову, який люб'язно надав для публікації, окрім інших пам'яток, ольвійський «борисфен» з унікальним графічним варіантом монограми та надав вичерпну інформацію стосовно обставин та місця знахідки цього раритету.

типом (AP), містить монограму ЕПІ (мал. 1, № 93); її можна ідентифікувати ім'ям рідного брата епоніма *Ἀρίστον Νικηράτου* (на думку В. В. Латишева [IosPE I² 190]) – якогось *Ἐπι(κράτης Νικηράτου)*, дедиканта присвят [IosPE I² 190, IosPE I² 191]. Безумовно, пропонувані доповнення скорочень *API*, *AP*, *ЕПІ* через розмаїття відповідних їм імен, є лише

більш вірогідними. Але, звертає на себе увагу той факт, що досить вузька група епонімів (218, 217, 216 та 213 pp. до н.е.) ідентифікується з іменами монетних магистратів на заключних випусках «борисфенів». Це є деяким підтвердженням нашої думки про карбування «борисфенів» аж до 217-216 pp. до н.е.

Мал. 3. «Борифен» VIII групи з унікальним графічним варіантом монограми

П. Й. Каришковський, у рамках ономастики, відмовлявся ідентифікувати такі скорочення, завдяки практично необмеженій кількості варіантів [1, с. 131]. Проте, просопографія надає можливість аналізувати об'єктивну та достатньо обмежену в частині хронології інформацію шляхом зіставлення монетних абревіатур з синхронізованим календарем; нижче запропоновано до розгляду декілька варіантів ідентифікації іменами конкретних історичних осіб, які діяли синхронно до періоду карбування монет. Безумовно, враховуючи наявність лише однієї літери у імені магистрату, ці ідентифікації, на відміну від попередніх, слід розглядати лише як більш чи менш вірогідні варіанти.

Тож, випуск срібла, що відноситься до 210-190 pp. до н.е. [10, № 437] або 210-200 pp. до н.е. [11, с. 45], виявляє поряд з монограмами, що згадувалися вище, (*КАЕ*, *КРІ*) і нові – *NI*, *ΦIEY*, *ΕΑΝ*. Очевидно, що кількість осіб, відповідальних за випуск монет, зростає. Відносно ідентифікації монограми *ΦIEY*, можна вказати на епоніма 204 p. до н.е. *Φιλῆης Λεωδάμαντος*; його ім'я утворює першу

частину цієї монограми (*ΦI*). Відмітимо неоднозначність реконструкції другої частини монограми (*EY*); тут можливі імена епонімів 208 p. до н.е. – *Εὐ(βίωτος Μητροδώρου)*, 201 p. до н.е. – *Εὐ(μένης Συρίσκου)* або 196 p. до н.е. – *Εὐ(ρησίβιος Δημ[...])*. Нарешті, не виключений і інший, недоступний нам, варіант ідентифікації лише однієї особи, прихованої за монограмою *ΦIEY*. Що стосується монограми *NI* ми вважаємо її складеною із двох імен, що підтверджується існуванням абревіатури *ΕΑΝ*. При цьому, скорочення *N* ми, як варіант, відновлюємо ім'ям епоніма 203 p. до н.е. *Νουμήνιος Ἰκεσίου*; Одночасно, скорочення *NI* ми також відносимо до різновидів скорочення *N* та пропонуємо читати його тим же ім'ям з додаванням патроніму, тобто *N(ουμήνιος) Ἰ(κεσίου)*.

Далі йде випуск великого срібла 200-190 pp. до н.е. [10, № 445] або 190-180 pp. до н.е. [11, с. 47], монограми якого представлені варіаціями *ΕΑΝ*, *ΕΝΔ*, *ΕΑΝΙ*, *ΝΙΕΔ*, *ΙΑΑΝ*. За перерахованими абревіатурами приховуються, ймовірно, імена магистратів, які виконували

також и посаду епонімів. Наприклад, аббревіатура *ΝΙΕΛ* може бути складена з початкових літер імен епонімів 203, 202, 201 і 200 рр. до н.е., відповідно, *Ν(ουμήνιος Τκεσίου)*, *Τ(κέσιος Λεωδάμαντο[ς])* (можливий варіант без цієї особи), *Ε(ὐμένης Συρίσκου)*, *Δ(ιονύσιος Αυρότ[ο]υ)*. Примітно, що у достатньо широкому хронологічному діапазоні, що лежить вище (226-204 рр. до н.е.) з початкових літер імен епонімів неможливо скласти перелічені аббревіатури, оскільки там відсутні імена, що починаються на *Ν*. У той же час, однозначно ідентифікувати іменами епонімів ці скорочення, неможливо. Наприклад, *Ν (ΝΙ)* може відноситись до *Ν(ουμήνιος) Τ(κεσίου)*, *Νι(κῆρατος Εύρησιβίου)* або *Νι(κῆρατ[ος τοῦ δεῖνος])* тобто, можна говорити лише про хронологічний діапазон, у якому можлива побудова таких аббревіатур: з 203 до 187 рр. до н.е., що, до речі, відповідає датуванню монет дослідниками.

Другий стовпець епонімного календаря Ольвії обривається на 184 р. до н.е. Проте, вважаємо за необхідне дуже коротко висловити деякі судження щодо часткового розшифрування аббревіатур *ΒΣΕ* та *ΒΑΕΙΡΗ* (і їх варіантів) на багаточисельних монетах початку – середини II ст. до н.е., які, вірогідно,

карбувалися більше одного року. На думку В. А. Анохіна [11, с. 47-53], П. Й. Каришковського [1, с. 130; 15, с. 96-101], А. Н. Зографа [8, с. 134] та інших дослідників під літерою *Β* (або *ΒΑ*) тут читається скорочення «*Βασιλέως*» з різними варіантами подальшого тлумачення. На нашу думку, пропонувані відновлення занадто сміливі, не підтверджуються епіграфічними матеріалами (та й суперечать їм – див. синхронний декрет [IosPE I² 34] та епонімний календар) і, за аналогією з попередніми випусками, вірогідно, повинні містити у собі початкові букви імен магистратів. Тож, розглянемо просопографічні відомості про ольвійський рід Батаків, що присутній у всіх трьох стовпчиках епонімного календаря та навіть у написах післягетської Ольвії [9]; згідно з фрагментом родовідної гілки Батаків, пік активної діяльності (незалежно від роду цієї діяльності) деякого *Βατάκος τοῦ δεῖνος* тяжіє до 192 р. до н.е. [5, с. 96]. Хронологічні відповідності дозволяють висловити припущення, що за скороченням *Β* (або *ΒΑ*) може бути приховане ім'я *Βα(τάκος)*. Безумовно, запропоноване стисле обґрунтування часткового відновлення монограм *ΒΣΕ*, *ΒΑΕΙΡΗ* (та їх варіантів) цим ім'ям, не є беззаперечним, претендує лише на своє місце у ряду відомих гіпотез та потребує подальшого розвитку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Карышковский П. О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н.э.– IV в. н.э.) / П. О. Карышковский. – Одесса, 2003. – 684 с.
2. Зограф А. Н. О монограмме первого архонта на монетах Ольвии / А. Н. Зограф, Фролова Н. А., Абрамзон М. Г. Монеты Ольвии в собрании Государственного исторического музея. Каталог. – М, 2005. – 360 с.
3. IosPE I²–Latschev В. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. – Petropolis, 1916.
4. Nikolayev N. I. New Materials on Activities in Olvia of Stephan the Son of Alexander of Smyrna / N. I. Nikolayev // Гілея. – 2012. – № 64.
5. Николаев Н. И. Политическая и культурная элита Ольвии IV – I вв. до н.э. / Н. И. Николаев. – Николаев, 2008. – 262 с.
6. Карышковский П. О. Ольвийские эпонимы / П. О. Карышковский // Вестник древней истории. – 1978. – № 2. – С. 82-88.
7. Рубан В. В. Магістратура агораномів в Ольвії / В. В. Рубан // Археологія. – 1982. – № 39. – С. 39-40.
8. Зограф А. Н. Античные монеты / А. Н. Зограф. – 1951.
9. Николаев Н. И. О новом направлении исследований позднеклассических и эллинистических надписей Ольвии / Н. И. Николаев // Вопросы эпиграфики. – М., 2012.
10. Нечитайло В. В. Каталог античных монет Ольвии / В. В. Нечитайло. – К., 2000. – 90 с.
11. Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья / В. А. Анохин. – К., 1989. – 128 с.
12. Надписи Ольвии 1917-1965. Под редакцией Т. Н. Книпович и Е. И. Леви. – Л., 1968.
13. IGDO – Dubois L. Inscriptiones graecae dialectales d'Olbia du Pont. – Geneve, 1996. – 208 с.
14. Фролова Н. А. Монеты Ольвии в собрании Государственного исторического музея. Каталог / Н. А. Фролова, М. Г. Абрамзон. – М., 2005. – 360 с.
15. Карышковский П. О. Монеты Ольвии / П. О. Карышковский. – К., 1988. – 168 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр**

ПОЛІТИКА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ У ПРОЦЕСІ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАДАПТАЦІЇ ДЕМОБІЛІЗОВАНИХ ВОЇНІВ РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ (1945-1950 рр.)

Окреслені деякі аспекти політики державних органів влади щодо працевлаштування демобілізованих воїнів Радянської армії та визначено їх вплив на процес соціальної реадaptaції колишніх воїнів.

Ключові слова: реадaptaція, демобілізація, відбудова, працевлаштування, допомога.

Очерчены некоторые аспекты политики государственных органов власти по трудоустройству демобилизованных воинов Советской армии и определено их влияние на процесс социальной реадaptaции бывших воинов.

Ключевые слова: реадaptaция, демобилизация, восстановление, трудоустройство, помощь.

The article outlines some aspects of the government authorities on employment of demobilized soldiers of the Soviet army and determined their impact on the process of social readaptation of former soldiers.

Key words: readaptation, demobilization, reconstruction, employment assistance.

Велика Вітчизняна війна стала причиною кардинальних змін у радянському суспільстві, поділивши його на довоєнне, воєнне та повоєнне.

Досліджуючи багатоаспектні процеси, які відбувалися в суспільстві повоєнного періоду, значний інтерес викликають питання соціальної адаптації та реадaptaції різних категорій населення, серед яких значно виокремилась така група, як демобілізовані воїни Радянської армії. Після закінчення війни, основними факторами, що характеризували потреби фронтників було облаштування та налагодження повсякденного буття. Важливо зазначити, що для тих, хто повернувся з фронту, саме працевлаштування було чи не найголовнішим чинником у складному процесі їх соціальної реадaptaції, адже почуття «потрібності» відіграло важливу роль у зміцненні морального духу колишніх бійців. Мільйони працездатних людей, що поверталися до країни, воліли знайти гідне місце у суспільстві й активно включалися у відбудовчі процеси країни. Таким чином, перед державними органами влади постали важливі завдання, які передбачали вирішення низки питань, пов'язаних із прийомом,

обліком, матеріально-побутовим і трудовим облаштуванням демобілізованих воїнів.

У радянській історіографії питання працевлаштування демобілізованих воїнів Радянської армії розглядали у своїх працях такі науковці, як: М. О. Буцько, М. І. Лаврінович [1], П. І. Денисенко [2], Г. І. Терещенко [3], В. І. Юрчук, І. П. Кожукало [4]. Названі автори передусім розглядали організаторську діяльність органів державної влади у різних напрямках відбудовчого періоду. У пострадянський період, дане питання розглядали В. М. Даниленко, І. М. Романюк [5], Т. В. Вронська [6], Л. В. Ковпак [7], в працях яких відбувається зміна кута зору на соціальні процеси повоєнного періоду та чітко просліджується домінування в них «людського фактору». Важливими в означеному напрямі досліджень є праці М. В. Ковалю [8; 9], який торкався багатьох аспектів соціальної політики органів державної влади щодо різних категорій населення України повоєнного періоду, як в радянські часи, так і в добу сучасної історичної науки.

Метою дослідження в запропонованій статті є аналіз заходів, проведених державними органами влади у напрямі працев-

лаштування демобілізованих воїнів Радянської армії та визначення ролі таких заходів у процесі соціальної реадaptaції фронтовиків у повоєнний період.

Масова демобілізація воїнів Радянської армії проходила кількома чергами і тривала майже 3 роки. Звільнення з армії першої черги, тринадцяти старших вікових груп, було передбачено Законом про демобілізацію, ухваленим Верховною Радою СРСР 23 червня 1945 р. Друга хвиля демобілізації почалася у вересні 1945 р. і торкнулася десяти наступних вікових категорій рядового та сержантського складу, а також військовослужбовців, що мали повну вищу та середню технічну освіту, вчителів шкіл та викладачів вищих навчальних закладів, бувших студентів. Третя черга проходила в травні-вересні 1946 р. [10, с. 10].

Розглядати соціальну політику органів державної влади у напрямі працевлаштування демобілізованих воїнів слід з різних боків. Так, для самих фронтовиків процес працевлаштування був важливим фактором соціальної реадaptaції, але можемо також стверджувати, що в більшій мірі він був направлений на інтереси держави. Щент зруйновані галузі промислового та сільського господарства республіки вимагали робочої сили для їх відновлення, а іноді й створення наново.

Після переможного завершення Великої Вітчизняної війни, державними органами та партійними організаціями була накреслена програма повоєнного економічного будівництва. Так, 18 березня 1946 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства Радянського Союзу на 1946-1950 рр. Основне господарсько-політичне завдання цього плану полягало в тому, щоб відбудувати промисловість і сільське господарство, довести їх до довоєнного рівня і згодом перевершити цей рівень у значних розмірах. В умовах повоєнної відбудови, особливо важка промисловість відчувала гостру нестачу кваліфікованої робочої сили, тому перед системою державних трудових резервів постала проблема чіткого розподілу трудових ресурсів країни. Підготовка кваліфікованих робітників стала основним питанням всієї програми підготовки робочої сили у повоєнний період [3, с. 87].

Враховуючи вказане, зазначимо, що демобілізація воїнів з лав Радянської армії мала важливе значення для післявоєнної відбудови та розвитку народного господарства держави, а також передбачала досягнення передусім довоєнної чисельності робітників та інших категорій виробничого персоналу. Швидко оновлення їх рядів мало здійснитися шляхом працевлаштування саме таких значних контингентів, як демобілізовані воїни [11, с. 101].

У цей період Радянським урядом було прийнято цілий ряд рішень, спрямованих на подальший розвиток й удосконалення системи трудових резервів. У травні 1946 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР Головне управління трудових резервів і комітет обліку і розподілу робочої сили були перетворені на Міністерство трудових резервів [3, с. 88].

Демобілізація воїнів з лав Радянської армії відіграла також важливу роль в укріпленні партійних організацій республіки, областей, міст та районів. Мільйони загартованих у боях комуністів повернулися до мирної праці на заводи та фабрики, на будівництво, в радгоспи та очолили боротьбу за дострокове виконання завдань четвертої п'ятирічки. Так, протягом 1945-1948 рр. в партійні організації України влилося з рядів армії більш ніж 460 тис. членів та кандидатів партії, що складало дві третини складу комуністів республіки [11, с. 281].

Вирішуючи завдання посилення партійно-організаційної та політичної роботи, ЦК ВКП(б) прийняв ряд постанов, направлених на укріплення складу своїх організацій і виховання членів партії. Спеціально були виокремлені питання вдосконалення ідейно-політичного виховання комуністів, підкреслювалася необхідність покращення масово-політичної роботи серед населення, і особливо серед демобілізованих воїнів. Так, в перші повоєнні роки була оновлена та покращена система партійної просвіти: школи політграмоти, гуртки з історії партії, політичної економіки, філософії, обласні, крайові та республіканські партійні школи, університети марксизму-ленінізму. З метою покращення якості теоретичної підготовки партійних кадрів при ЦК партії була створена Академія суспільних наук [11, с. 282].

Центральний Комітет партії приділяв особливу увагу справі організованого працевлаштування демобілізованих воїнів. У даному напрямі працювали обласні, міські й районні комісії з прийому та працевлаштуванню демобілізованих. Повернення їх на виробництво в цілому зняло гостру нестачу робочої сили, а також сприяло покращенню діяльності трудових колективів. На промислових підприємствах покращилася трудова дисципліна, збільшилася кількість кадрових робітників [4, с. 44].

Так, станом на 01 січня 1946 р., у Вінницьку область повернулося 88 141 особа демобілізованих, з яких у галузях промисловості було працевлаштовано – 4 323 особи, транспорту – 1 304 особи, сільського господарства – 72 969 осіб. У партійних організаціях працювали – 153 особи, радянсько-адміністративних – 1 802 особи, комсомольських – 176 осіб, у галузях науки і культури – 947 осіб, в інших організаціях – 6 467 осіб. У Ворошиловградську область повернулося 50 357 демобілізованих, з яких у галузях промисловості було працевлаштовано – 20 014 осіб, транспорту – 1 479 осіб, сільського господарства – 19 751 особу. У партійних організаціях працювали – 215 осіб, радянсько-адміністративних – 647 осіб, комсомольських – 138 осіб, у галузях науки і культури – 299 осіб, в інших організаціях – 7 814 осіб. За даними архівних джерел у Київську область повернулося 99 079 демобілізованих, з яких, у різних галузях промисловості було працевлаштовано – 8 176 осіб, транспорту – 1 754 особи, сільського господарства – 78 885 осіб з числа демобілізованих воїнів. У партійних організаціях працювали – 146 осіб, радянсько-адміністративних – 1 480 осіб, комсомольських – 284 особи. В галузях науки і культури працювало 1 114 осіб, в інших організаціях – 7 240 осіб. У Сталінській області на обліку перебувало 71 973 особи. У галузях промисловості було працевлаштовано – 31 383 особи, транспорту – 3 986 осіб, сільського господарства – 19 411 осіб. У партійних організаціях працювали – 212 осіб, радянсько-адміністративних – 1 319 осіб, комсомольських – 98 осіб, у галузях науки і культури – 1 141 особа, в інших організаціях – 14 425 осіб. Із загальної кількості демобілізованих – 88 847 осіб, які повернулися в Харківську область, у галузях

промисловості було працевлаштовано – 24 500 осіб, транспорту – 1 045 осіб, сільського господарства – 37 851 особу. У партійних організаціях працювали – 98 осіб, радянсько-адміністративних – 3 672 особи, комсомольських – 152 особи, в галузях науки і культури – 715 осіб, в інших організаціях – 20 814 осіб. На обліку в Чернігівській області перебувало 53 037 демобілізованих, з яких у галузях промисловості було працевлаштовано – 4 186 осіб, транспорту – 1 153 особи, сільського господарства – 39 746 осіб. У партійних організаціях працювали – 59 осіб, радянсько-адміністративних – 2 036 осіб, комсомольських – 40 осіб, у галузях науки і культури – 986 осіб, в інших організаціях – 4 831 особа [17, арк. 14].

Надаючи виняткового значення питанню працевлаштування фронтовиків та готуючись до прийому демобілізованих 3-ї та 4-ї черги, міськкоми, райкоми КП(б)У, первинні партійні організації, виконкоми міських і районних Рад депутатів трудящих були зобов'язані організувати на усіх залізничних вузлах і станціях зустрічі трудівників з захисниками Батьківщини, а також широко розгорнути політичну роботу серед демобілізованих бійців та офіцерів Радянської армії, притягуючи їх до активного суспільно-політичного та виробничого життя, з метою надання позитивного прикладу трудівникам четвертої п'ятирічки [17, арк. 43]. На станціях, вокзалах та при райвійськкоматах були підготовлені пункти прийому, які художньо оформлювалися, забезпечувалися газетами, журналами, пересувними бібліотеками. Для роботи на таких пунктах були виділені спеціально підготовлені агітатори та лектори. Також були вжиті заходи щодо покращення трудового й матеріально-побутового забезпечення фронтовиків [16, арк. 258]. Так, станом на 1 грудня 1946 р., в Дніпропетровську область по демобілізації усього прибуло 119 259 осіб, з яких було працевлаштовано в партійні організації – 909 осіб, радянсько-адміністративні – 5 528 осіб, комсомольські – 398 осіб, у галузі промисловості – 34 130 осіб, транспорту – 5 952 особи, сільського господарства – 54 113 осіб, у сфері науки та культури – 1 871 особу, в інші організації – 9 410 осіб. Із визначеної кількості навчалися на курсах – 2 202 особи, в навчальних закладах – 801 [16, арк. 260]. У Нікополі,

станом на 25 листопада 1946 р., з 4 270 демобілізованих було працевлаштовано 4 265 осіб. У Кривому Розі, на 1 грудня 1946 р., з 9 685 осіб, було працевлаштовано 9 561. За даними по Дніпродзержинську, з 5 425 демобілізованих, було працевлаштовано 5 286 осіб [16, арк. 258]. У Кам'янець-Подільську область, станом на 1 грудня 1946 р., по демобілізації усього прибуло 93 545 осіб, з яких було працевлаштовано в партійні організації – 443 особи, радянсько-адміністративні – 2 819 осіб, комсомольські – 295 осіб, у галузі промисловості – 4 039 осіб, сільського господарства – 74 454 особи, транспорту – 2 221 особу, у сфері науки та культури – 921 особу, в інші організації – 5 762 особи. Також навчалися на курсах – 430 осіб, у навчальних закладах – 276 [16, арк. 251].

Як правило, колишні воїни демонстрували відмінний приклад роботи. Наприклад, у Запоріжжі, фронтовики М. Є. Корінь й І. В. Лазар, які працювали на заводі «Комунар» слюсарями складального цеху неодноразово виконували норму на 280-300 %. На заводі № 478, демобілізований Г. А. Карета, який працював шліфувальником, систематично виконував норму на 400 %, робітник М. А. Мединцев – на 300 % [16, арк. 91]. У Олександрійському районі Кіровоградської області, електрозварник заводу гірничого обладнання М. М. Жосан перевищував норму на 125 %, слюсар А. Ф. Кузнецов – на 160 % [16, арк. 99]. Наведені приклади були надзвичайно важливими, особливо в роки відбудовчого періоду, а також мали позитивний вплив на морально-психологічний стан фронтовиків, надаючи їм почуття реалізованості та самовпевненості.

Величезних людських і матеріальних втрат в роки війни зазнало село. Було пограбовано сільськогосподарську техніку, знищено майже всі машинно-тракторні станції. Парк тракторів і комбайнів скоротився приблизно наполовину, вантажних автомобілів – більш як у 6 разів. Зменшилися посівні площі та поголів'я худоби, знизилася продуктивність тваринництва і врожайність сільськогосподарських культур. У 1945 р. посівні площі в колгоспах Української РСР становили 63 % довоєнної норми, а в радгоспах – 32,5 % [13, с. 58]. Так як більшість демобілізованих

активно включалися у відбудовчі процеси, це дозволило, не зважаючи на пізню весну, провести посівну кампанію у 1945 р. План сівби ранніх культур був виконаний на 107,2 %, соняшнику на 108,5 %. Були перевиконані плани сівби цукрового буряку, кукурудзи та інших сільськогосподарських культур. У 1945 р. по Україні було освоєно 76 % довоєнних посівних площ, а посівна площа зернових досягала 84 % довоєнного рівня, соняшнику – 125 %, проса – 121 % [14, с. 218].

Відповідно до п'ятирічного плану відбудови і розвитку народного господарства, затвердженого Верховною Радою СРСР у березні 1946 р., необхідно було досягти, і навіть перевищити довоєнний рівень розвитку промисловості і сільського господарства. Передбачалося відновити народне господарство менше ніж за п'ять років, часто нехтуючи можливостями людей, їх інтересами і здоров'ям. Було заплановано відновлення розорених районів, підвищення врожайності і збільшення валового збору сільськогосподарських продуктів, підвищення продуктивності праці на 36 %. Виробництво сільськогосподарської продукції в країні мало збільшитися порівняно з 1940 р. на 27 %. На основі контрольних показників, визначених для України союзним урядом, у серпні 1946 р. в республіці був прийнятий «Закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства Української РСР на 1946-1950 рр.», яким передбачалося досягти довоєнного розміру посівних площ, збільшити виробництво сільськогосподарської продукції, підвищити урожайність культур, відновити поголів'я худоби [15, с. 319-320]. У 1946 р., в умовах нестачі техніки, робочих рук та тягової сили Україна повинна була збільшити посівні площі, порівняно з 1945 р., майже на 2 млн. га [15, с. 373]. Тому, демобілізація з лав Радянської армії відіграла важливу роль у відбудовчих процесах країни. На повернення фронтовиків особливо чекали жителі села, де ситуація значно ускладнювалася тим, що основною робочою силою були жінки, люди похилого віку та підлітки.

Повернувшись із фронту, колишні воїни, разом з іншою частиною населення, приступили до збиральної то осінньої посівної

кампаній. Більшість із них навіть не використовували належну відпустку, а йшли відразу працювати. Так, демобілізований І. Г. Босов, який до мобілізації в армію працював в колгоспі «Зоря» Осипенківського району Запорізької області, на другий день після прибуття був обраний правлінням колгоспу бригадиром рільничої бригади. Замість робочого плану по збору врожаю у 15-ти денний термін, він уклався у 12 робочих днів. Демобілізований Ф. М. Сулов, який до війни працював трактористом в колгоспі ім. Шевченка, Старо-Петровської сільради, був назначений головою колгоспу. Під його керівництвом успішно була проведена збиральна кампанія й осіння сівба [16, арк. 91]. Демобілізовані Т. Р. Чечотка з Олександрійського району Кіровоградської області, виконав норму по збору врожаю на 200 %, І. П. Новік – на 250 %, І. Амуров – на 150-160 %. Фронтвик Я. Н. Баклан, який працював у Велико-Вісковському районі трактористом виробив 282 га проти 161 га, що складало 175 % річного плану [16, арк. 99]. Демобілізований Карман, який прибув в колгосп с. Шляхова, Джулинського району Вінницької області в травні 1946 р., на другий день вийшов на роботу та за короткий термін, до початку збиральної кампанії, особисто відремонтував 2 колгоспні автомашини [16, арк. 61]. Більшість із колишніх воїнів демонстрували приклади високої продуктивності праці в сільському господарстві. Такі приклади активної трудової діяльності з боку демобілізованих були дуже важливими у відбудовчих процесах повоєнного часу. Адже відновлення сільськогосподарського потенціалу українського села мало величезне господарське значення. Від цього значною мірою залежали темпи відродження промисловості та налагодження побуту населення [15, с. 318]. У більшості випадків така діяльність проходила в обстановці патріотичного та емоційного піднесення духу, переважно на добровільній основі. Хоча до кінця 1946 р. в Україну повернулося 1,8 млн. колишніх воїнів Радянської армії, робочої сили на селі не вистачало, адже серед демобілізованих було багато інвалідів [15, с. 375].

Процес працевлаштування демобілізованих воїнів Радянської армії значно ускладнювався внаслідок повоєнної розрухи в країні,

формального відношення до організаційних питань відповідальних органів. Так, у деяких районах Вінницької та Житомирської областей існували певні проблеми з працевлаштуванням фронтвиків, причинами яких були відсутність єдиної комісії з працевлаштування демобілізованих, несвоєчасний облік та відсутність відповідних документів, пропозиції посад невідповідних спеціалізації, що ставало на перешкоді влаштуванню на роботу. У деяких районах Київської, Полтавської та Кіровоградської областей керівники підприємств, установ та організацій не приділяли достатньої уваги працевлаштуванню фронтвиків, на підприємствах не були створені відповідні умови [18, арк. 226]. Частими були випадки, коли демобілізовані ухилялися від запропонованих їм посад та займалися спекуляцією, жебрацтвом та бродяжництвом.

Загалом, протягом 1945-1948 років на Україну повернулося близько 2,2 млн. демобілізованих воїнів. Як бачимо, значна частина з них були працевлаштовані у галузях промисловості та сільського господарства. З усієї кількості демобілізованих, за період 1945-1948 рр., у промисловій галузі УРСР було направлено 350 тис. осіб, а в галузі транспорту – близько 100 тисяч. У визначений період в сільське господарство України повернулося близько 1,3 млн. солдатів і офіцерів, що в значній мірі полегшило розв'язання проблеми кадрів [12, с. 76].

Після 1947 р. і до середини 50-х років надходження демобілізованих з армії в народне господарство було не настільки вагомим. Дане джерело поповнення робітничих кадрів та інших соціальних груп трудівників мало особливе значення в періоди масової демобілізації й зменшення чисельності Збройних сил країни [11, с. 102].

Отже, вивчаючи окремі аспекти соціальної реадaptaції демобілізованих воїнів Радянської армії, зазначимо, що їх працевлаштування було складним та різнобічним процесом повоєнного періоду, як для самих фронтвиків, так і для державних органів влади, перед якими постали важливі питання швидкого відновлення зруйнованого господарства республіки. У результаті проведеної радянськими та партійними органами влади значної роботи в даному напрямі, більшість колишніх воїнів були досить швидко притягнуті до політичної та суспільно-господарчої діяльності, а також змогли налагодити свій побут у повоєнному середовищі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Буцько М. О. Відродження колгоспного села (Комуністична партія України – організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни) / М. О. Буцько, М. І. Лавринович. – К. : Вид-во Київського університету, 1968. – 168 с.
2. Денисенко П. І. Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1943-1945 рр.) / П. І. Денисенко – К. : Політвидав України, 1968. – 176 с.
3. Терещенко Г. І. Організаторська діяльність Комуністичної партії по підготовці робітничих кадрів на Україні / Г. І. Терещенко. – К., 1974. – 159 с.
4. Юрчук В. И. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946-1950 гг.) / В. И. Юрчук, И. П. Кожукало. – К. : Политиздат Украины, 1986. – 365 с.
5. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2 кн, 3 част. / відп. ред. В. М. Даниленко. – Кн. 1, ч. 1-2. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с. – (Серія «3 історії повсякденного життя в Україні»).
6. Вронська Т. В. В умовах війни: життя та побут населення України (1943-1945) / Т. В. Вронська. – К., 1995. – 83 с.
7. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) / Л. В. Ковпак. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.
8. Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны / М. В. Коваль. – К., 1977. – 136 с.
9. Коваль М. В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. В. Коваль. – К. : Вища школа, 1995. – 194 с.
10. Донченко В. Н. Демобилизация советской армии и решение проблемы кадров в первые послевоенные годы // История СССР. – 1970. – № 3. – С. 97-102.
11. История советского рабочего класса: в 6 т. / [гл. редкол. С. С. Хромов (гл. ред.), А. В. Митрофанова, Г. А. Трукан и др]. – М. : Наука, 1984 – . – Т. 4: Рабочий класс СССР в годы упрочения и развития социалистического общества 1945-1960 гг. / [В. Б. Тельпуховский (отв. ред.), В. В. Алексеев, В. А. Кадейкин и др.]. – 1987. – 519 с.
12. Юрчук В. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945-1952 рр.) / В. Юрчук. – К. : Політвидав України, 1965. – С. 216.
13. Баран В. К. Україна: Новітня історія (1945-1991 рр.) / В. К. Баран – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003 – 670 с.
14. Українська РСР в Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр. : в 3 т. – Т. 3 Радянська Україна в завершальний період Великої Вітчизняної війни. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1969. – 455 с.
15. Історія українського селянства. Нариси в 2 т. / голова ред. ради В. М. Литвин. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 655 с.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань і організацій України (далі ЦДАГО України), ф. 1, оп. 83, спр. 90 Справки и переписка по вопросам трудоустройства и материального обеспечения инвалидов Отечественной войны, состояния политработы среди демобилизованных учета военнообязанных (9 апреля 1946 г. – 23 декабря 1946 г.). – 26 арк.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 83, спр. 71 Информации, справки, переписка по вопросам выполнения закона о демобилизации, трудоустройстве инвалидов Отечественной войны (27 апреля 1945 г. – 17 марта 1947 г.). – 190 арк.
18. Держархів Черкаської обл., ф. Р-121, оп. 1, спр. 292 Протоколи засідань міськвиконкому м. Черкаси (1946 р.). – 278 арк.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр**.

ОСТАННІЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ АРХІМАНДРИТА КЛИМЕНТІЯ ШЕПТИЦЬКОГО (1947-1951 рр.)

На основі архівних документів, що перебували до останнього часу під грифом «цілком таємно», висвітлено останній період життя архимандрита Климентія Шептицького. Проаналізовано насильницькі дії органів МДБ, моральна та фізична шкода, завдана ними К. Шептицькому. Оцінено приклад його твердої позиції у питаннях віри, відстоюванні прав вірних.

Ключові слова: Климентій Шептицький, архимандрит, органи МДБ, допити, постанова, в'язниця.

На основе архивных документов, находящихся до последнего времени под грифом «совершенно секретно», освещено последний период жизни архимандрита Климентия Шептицкого. Проанализировано насильственные действия органов МГБ, моральный и физический ущерб, причиненный ими К. Шептицкому. Оценено пример его твердой позиции в вопросах веры, отстаивании прав верующих.

Ключевые слова: Климентий Шептицкий, архимандрит, органы МГБ, допросы, постановление, тюрьма.

Based on archival documents, which were until recently classified as "top secret" and highlighted the last period of life Archimandrite Clement Sheptytsky. Analyzes the violence of the MGB, moral and physical harm caused to them K. Sheptytsky. Evaluated example of its firm position in matters of faith, defending the rights of believers.

Key words: Clement Sheptytsky, Archimandrite, MGB bodies, questioning, ruling, prison.

В сучасних релігієзнавчих дослідженнях чільне місце посідає проблема вивчення процесів ліквідації Греко-католицької церкви (ГКЦ). Незважаючи на значний науковий інтерес до даного питання, досліджувана тематика ще не стала об'єктом комплексного вивчення науковцями, що певною мірою пояснюється засекреченістю значної кількості джерел.

Потребує поглибленого наукового вивчення роль духовенства у збереженні ГКЦ, що особистим мученицьким прикладом заклало фундамент церкви, яку не змогла знищити радянська влада. У цьому зв'язку вагому наукову цінність, пізнавальне й практичне значення має діяльність отця Климентія Шептицького у сучасному національно-культурному відродженні українського народу, формуванні релігійної парадигми, розбудові церковних структур ГКЦ.

Автор поставила за мету проаналізувати останній період життя архимандрита студитського чину К. Шептицького у 1947-

1951 рр. Об'єкт дослідження – репресивна політика радянської влади щодо ГКЦ взагалі, та її окремих осіб зокрема. Предмет дослідження – останній період життя архимандрита К. Шептицького.

Джерельною базою статті є особова справа 74978 (у двох томах) К. Шептицького [19, 20], що зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (м. Київ) у фонді 06. Слід зазначити, що автором вперше введено у науковий обіг документи процесуального та біографічного характеру К. Шептицького, що власне і складає наукову новизну цієї публікації.

Особливої уваги в дослідженні заслуговують спогади співв'язнів архимандрита Р. Новосада [9] та І. Кривуцького [6], опубліковані у тематичному збірнику «Архимандрит Климентій (Шептицький)».

На сторінках періодичних видань України також публікувалися статті про ігумена, які, незважаючи на популярний характер і розрахунок на масового читача, містять певну

інформаційну цінність. Так, у 1993 р. співв'язень ігумена Орест Дворников опублікував у газеті «За вільну Україну» невелику статтю «Климентий Шептыцький в моєй життєвій» [2]. Чимало цікавих фактів міститься у спогадах Василя Конашевича-Сагайдачного, опублікованих у журналі «Сучасність» [5]. Це була перші публікації про К. Шептицького у незалежній Україні.

Окремі аспекти останнього періоду життя архімандрита Климентія містяться у публікаціях М. Марущака «Винним себе не визнаю» (1995 р.) [7] та І. Парашака «Хто встане зо мною навпроти злочинців» (1994 р.) [10], надрукованих у релігійному часописі «Мета».

Серед сучасних українських науковців до вивчення життя та духовної спадщини архімандрита Климентія найбільше спричинилися Севастіян Дмитрух [3], Мануїл Пишкевич [11], Ігор Мицько [8], Ірина Пікулик та Любомир Сенік [12]. Як свідчить аналіз історіографічних праць, на сьогодні практично відсутні науково виважені публікації, у яких би досліджувалася задекларована проблематика. Найбільше досліджувана тематика проаналізована у працях Вікторії Чернописької [15, с. 250-255; 16, с. 37-43; 17, с. 141-146].

Із метою остаточного припинення опозиційної кампанії духовенства відносно Ініціативної групи та радянської влади, а відтак позбутися одного з найавторитетніших священиків та позбавити ГКЦ фактичного керівника в особі К. Шептицького, внутрішніми органами УРСР 30 травня 1947 р. прийнята постанова про його арешт [19, арк. 3]. Підставами якої для начальника управління МДБ у Львівській області, генерала-лейтенанта Вороніна, стали, одержані від майора Божко дані про «ворожу радянському ладові» як організаційну, так і безпосередню діяльність архімандрита Климентія в період до 1938 року, під час німецької окупації Галичини та після 1944 року [19, арк. 1].

Зокрема, видавнича діяльність К. Шептицького пов'язувалася з друком «ідейно-ворожої» літератури, яку найбільш повно, на думку слідчого МДБ, відображали цитати «Пам'ятки з Унева», виданої у 1937 р., у якій зазначалося, що «кровожерлива більшовицька Москва надумала знищити церкву в ім'я Бога на всій земній кулі...» [19, арк. 2]. Наступним аргументом було те, що К. Шептицький був

впливовою особою у формуванні національного руху та здійснював у цьому напрямі практичні дії: підтримував зв'язки з керівниками підпільних структур ОУН та УПА, організував разом із ченцями лікарню для поранених повстанців, переховував їх у монастирі (криївка була виявлена 17 січня 1946 р.) та систематично, в усіх очолюваних ним студитських монастирях, відбувалися богослужіння за полеглих у боротьбі за незалежну Україну.

Як бачимо, слідчі НКДБ зробили так, що в обвинувальному висновку містилися «злочини» винятково політичного характеру, і лише в останньому пункті (з восьми) К. Шептицькому інкримінували активне поширення католицизму в краї [19, арк. 2]. Проте і це, здавалося б релігійне обвинувачування, мало політичне забарвлення, оскільки ГКЦ була забороненою в СРСР.

5 червня 1947 р. К. Шептицького заарештовано, як згадують сучасники, під час молитви у келії. У кімнаті проведено обшук, у результаті якого знайдено антирадянську літературу та два плакати ОУН із зображенням у центрі національного тризуба та підписом «Слава Україні! Героям слава!», що були сховані у дивані спальні [19, арк. 7]. Однак, за свідченням тогочасних монахів, листівки були сфабриковані та підкинуті працівниками МДБ [3, с. 117], іншою підставою такого припущення є те, що у келії дивана не було, а стояло дерев'яне ліжко. Отже, це дає підстави вважати, що і ця, і інші подібні докази фальсифікувалися для звітності про свою роботу працівниками МДБ.

Опис особистого майна, складений 5 липня 1947 р., містив 7 пунктів (свідоцтво про народження, паспорт, гроші у сумі 4 436 карбованців та ін.) [19, арк. 7]. Проте наступного дня працівники МДБ провели черговий обшук, внаслідок якого конфіскували періодичку (масою 6 кг) [14, арк. 8] та бібліотеку (близько 3 000 томів), які належали ув'язненому [19, арк. 9].

Очевидно, що з метою залякування монахів та мешканців села його везли на відкритій вантажівці, між двома солдатами з демонстративно наставленою зброєю. Архімандрит Климентій зміг тільки вклонитися людям, які стояли біля своїх домівок, та поблагословити село [8, с. 104].

Після двох допитів у внутрішній в'язниці УМДБ м. Львова о. Климентія звинуватили в антирадянській діяльності і у співпраці із Ватиканом, які були передбачені статтями 54-1 «а» та 54-2 Кримінального Кодексу УРСР [1, с. 41], попередньо ознайомивши підсудного з постановою про звинувачення в якості обвинуваченого [19, арк. 337]. Архімандрит заперечив винесений вирок та свою вину, акцентуючи на тому, що політикою не займається.

Згідно з розпорядженням органів держбезпеки УРСР за № 3/4/1571 (від 26 червня 1947 р.) о. Климентія 27 червня переведено до Києва у внутрішню в'язницю МДБ УРСР [18, арк. 6]. Аналіз джерельної бази засвідчує, що саме тут найбільше знущалися над 78-річним чоловіком. Про це свідчить інформація про нічні допити, що зберігається в особовій справі К. Шептицького за № 3103 в інформаційному центрі УВСД Володимирської в'язниці [3, с. 119].

«Виклик» – це невеличкий клаптик паперу, на якому вказане прізвище в'язня, дата і час допиту та прізвище слідчого. Для ілюстрації нелюдського ставлення до ігумена достатньо із 45 таких документів проаналізувати три: 29 серпня 1947 р.: допит відбувався від 23.00 до 2.30, 2 вересня поточного року – від 23.00 до 2.00, 16 вересня – від 22.10 до 0.35. З метою психічного виснаження допити проводилися вночі [3, с. 118].

Аналіз протоколів свідчить про те, що на початковому етапі слідства архімандрит рішуче заперечував будь-які звинувачування у співпраці з підпіллям, бо як духовна особа політикою не займається. Проте, добре інформовані працівники МДБ, на основі допитів інших священиків, змусили К. Шептицького визнати, що в монастирі була криївка, монахи систематично допомагали повстанцям медикаментами та підтримували з ними зв'язки [19, арк. 191].

Слідчі намагалися інкримінувати архімандриту якомога більше звинувачувань, тому наводили чимало прикладів із свідчень настоятельки студитського монастиря Олени Вітер, яка внаслідок виснажливих допитів розповіла, що особисто була членом УПА, а також із дозволу К. Шептицького монахині та монахи Студитського чину надавали постійну медичну та матеріальну допомогу

повстанцям, виховували в своїх інтернатах їх дітей [19, арк. 198-209]. На вимогу радянських органів, він підтвердив отриману ними інформацію, проте заперечивши у ній будь-які елементи політики, пояснив соціальну діяльність чернецтва християнським обов'язком.

Слід зазначити, що незважаючи на психологічний тиск під час допитів, архімандрит не назвав жодних прізвищ живих священиків чи підпільників, а лише під тиском фактів підтверджував відому працівниками МДБ інформацію.

Постанова про арешт яскраво ілюструє те, що головним обвинувачуванням була не тільки допомога підпіллю, але, насамперед, намагання налагодити контакт із проводом ОУН. На початку К. Шептицький пояснював свої кроки виконанням завдання, яке поставило радянське керівництво перед уніатською делегацією у Москві. Проте, внаслідок наведених слідчими фактів із протоколів інших допитуваних був змушений прийняти їх основні аргументи. Основною метою, якою він керувався, було звернення за допомогою, щоб скористатися засобами та можливостями ОУН у справі передачі до Ватикану інформації про ліквідацію радянською владою ГКЦ та знищення духовенства [19, арк. 171-177]. Як бачимо, К. Шептицький старався будь-якими способами спонукати Ватикан до офіційних заяв і протестів на підтримку переслідуваних

Ознайомлюючись із матеріалами кримінальної справи, автор звернула увагу насамперед на те, що, по-перше, допити проводились російською мовою, а це було порушенням радянських законів про ведення судочинства рідною мовою. По-друге, протоколи писалися зовсім не літературною мовою. Важко повірити у те, що К. Шептицький, маючи дві вищі європейські освіти, міг відповідати на запитання слідчого, використовуючи такі «вишукані» терміни, як «лица», «связи», «преступная среда», «руководящий состав», «реакционное грекокатолическое духовенство». Усе, очевидно, було набагато простіше, Климентій Шептицький відповідав українською мовою, а слідчий писав протокол російською мовою, намагаючись відповіді подати термінологією тогочасного радянського судочинства, у

якому б фігурували особи, зв'язки, і звичайно «злочинна діяльність».

Спів'язні архімандрита у Київській в'язниці розповідають про те, що присутність у камері о. Климентія, його поведінка, ввічливе і доброзичливе ставлення створювало відповідну атмосферу зразкової поведінки усіх присутніх. *«Спостерігаючи щоденно за поведінкою о. Климентія, за його справжньою посвятою Богові, незаперечною відданістю вірі своїх предків, любов'ю до свого знедоленого народу, я вже тоді міркував собі [як згадував один із спів'язнів], що такі люди повинні бути зачислені в список тих багатьох мучеників, святих, якими заповнений наш церковний календар. Вже тоді я розумів, що мав щастя спілкуватися зі святою людиною. Коли закінчилось слідство, я з превеликим жалем розставався з небуденною людиною, ангельської доброти і душевної щедрості»* [9, с. 78-79]. У його особі поєднувалася висока духовність, освіченість і надзвичайно багатий життєвий досвід. Його перебування у в'язниці було наглядним доказом злочинної суті більшовицької системи [6, с. 74].

Згідно зі свідченням Й. Кладочного, який мав можливість під час очної ставки розмовляти з о. Климентієм, архімандрит дав оцінку ув'язненню: *«Для мене тюремна камера – це монаша келія. Живу так, як жив би в монастирі. Тишуся тим, що можу багато молитися, що можу все те переносити та жертвувати себе Господу Богу»* [4, с. 3]. Усі труднощі в'язничого життя – нічні допити, шантаж, залякування, переведення з одного місця на інше – архімандрит переносив так, як вимагала цього церковна догматика.

Слідство тривало 7 місяців і 15 січня 1948 р. слідчі прозвітували про його завершення та підготували обвинувальний вирок за статтями 54-1 та 54-2 Кримінального кодексу – зрада батьківщині. Постановою засідання особливої наради при МДБ СРСР від 28 лютого 1948 р. Шептицький Климентій Іванович, 1869 р.н., засуджений до 8 років виправно-трудова таборів із конфіскацією майна на основі статей 54-1А, 54-11 Кримінального Кодексу УРСР [20, арк. 9]. Після оголошення вироку, архімандрита відправили до Москви у внутрішню в'язницю МДБ СРСР. Зі спогадів про цю подію у житті о. Климентія, Й. Кла-

дочний згадував, що так само виглядали перші мученики та сповідники у римських в'язницях [4, с. 4].

10 березня 1948 р. помічник начальника відділу «А» Кривийський зробив запит на ім'я заступника начальника в'язничого управління МВС СРСР Стефанова про призначення місця відбування терміну для ув'язненого [19, арк. 346]. 15 березня 1948 р. начальником тюремного управління МВС СРСР, полковником Волхонським видана постанова про скерування К. Шептицького у Володимирську в'язницю, керівником якої був підполковник Желваков [19, арк. 347].

Перебування о. Климентія у в'язниці описував у мемуарах київський лікар Орест Дворников. Він писав про те, що його знайомство з Климентієм Шептицьким справило велике враження на нього, позаяк це була високоосвічена, культурна й щира людина з великої букви [2, с. 7].

Аналіз архівних документів свідчить про те, що більшу частину свого перебування у в'язниці о. Климентій провів у медичному корпусі. На заявах, із проханнями дозволу про відвідування ігумена, завжди стоїть одна відповідь: *«Отказать»*. Його особиста справа була за № 751, однак який номер мав ігумен невідомо [2, с. 122].

25 лютого 1950 р. відділ «А» МДБ СРСР видав черговий наказ про його переведення до в'язниці м. Верхньоуральськ Челябінської області. Метою таких переміщень було фізичне виснаження засудженого. За невідомих причин наказ не було виконано, відповідно архімандрит продовжував перебувати у Володимирі [2, с. 121].

1 травня 1951 року о 21 год. 30 хв. лікарі Володимирської в'язниці констатували смерть о. Климентія Шептицького. Що ж стосується більш конкретних фактів смерті архімандрита, то варто звернутись до медичної довідки лікарів Володимирської в'язниці МДБ СРСР, у якій повідомлялося про те, що 1 травня 1951 р. о 21 годині у в'язничій лікарні помер в'язень Шептицький Климентій Іванович, 1869 року народження. Він перебував на стаціонарному лікуванні під лікарським наглядом із діагнозом загальний артеріосклероз, гіпертонія, декомпенсований порок серця, похилий вік. Хворий помер від слабкості серцево-судинної

системи [19, арк. 351]. Просто і зрозуміло, ніби й не було виснажливих допитів, в'язниці.

Похорон о. Климентія відбувся 3 травня о 3 год. ночі. Про процедуру захоронення розповідала В. Ларіна, колишня працівниця Володимирської в'язниці. *«Померлого роздягнули, обгорнули у простирadlo, взяли на ноші і винесли на міське кладовище, що знаходиться поруч в'язниці. Тіло кинули в задалегідь приготовану яму і засипали землею, не залишаючи жодних позначок»*. Варвара Іванівна стверджує, що до ями вкидали пляшечку із запискою, на якій вказувалося прізвище, дата народження і смерті [14]. Однак, перші спроби віднайти його тлінні рештки виявилися невдалими.

Широкий загал вперше дізнався про смерть К. Шептицького зимою 1955 р. з урядового вісника апостольського візитатора українців у Західній Європі. Часопис надрукував коротку біографію архімандрита Климентія наголосивши на *«богоугодному мученицькому житті у засланні, що повинно бути нам запевненням духовного і національного оновлення»* [17, с. 46]. Детальної інформації про смерть не було, вона ґрунтувалася на розрізнених спогадах ув'язнених, які дали можливість лише констатувати смерть К. Шептицького. Тому до кінця 1980-х років не було відомо точної дати смерті та місця поховання, лише висувалися певні припущення.

У липні 1989 р. комісія політбюро ЦК КПРС за додатковим вивченням матеріалів, пов'язаних із репресіями, розглянули запит і заяву громадянина ПНР Шептицького Яна Казимира, племінника ігумена, у якій було прохання повідомити дату і місце смерті та захоронення Шептицького Климентія Івановича. 26 липня 1989 р. комісія відповіла на запит констатуючи дату смерті [21, с. 93].

29 травня 1991 р. прийнята постанова про реабілітацію Климентія Шептицького. У ній зазналося, що *«матеріали додаткової перевірки будь-яких доказів винуватості Шептицького К. І. у здійсненні злочинів, передбачених ст. 54-1А, 54-2 Кримінального кодексу УРСР, не добуто. Таким чином, матеріалами справи встановлено, що в діях Шептицького К. І. немає складу злочину, передбаченого статтями 54-1А, 54-2 КК УРСР, і він був ув'язнений необґрунтовано»* [20, арк. 56-58].

До сьогодні невідомо, де похований Климентій Шептицький. Усі спроби, до яких вдавався архівно-реабілітаційний відділ управління Служби безпеки України у Львівській області з метою пошуків могили ігумена, залишилися безрезультатними. Працівники в'язничної адміністрації того часу не вели обліку могил та похованих у них в'язнів. Однак, пошуки продовжує організація «Володимирський некрополь». Монахи Унівської Лаври привезли з України кам'яний хрест з написом та фотографією Климентія Шептицького і встановили його біля в'язничної стіни, на місці поховання в'язнів [18, арк. 83].

У вересні 1999 р. Єврейська Рада України, за врятування євреїв посмертно присвоїла Климентію Шептицькому звання «Праведник світу» [18, арк. 90].

27 червня 2001 року Святійший Отець Іван Павло II Папа Римський під час свого приїзду на Україну проголосив Климентія Шептицького Блаженим, показавши цілому світові його геройську готовність радикально і самовіддано служити церкві і народу. Його життя і духовний подвиг – яскравий приклад мучеництва за Христову віру [1, с. 42].

12 липня 2007 року у день св. апостолів Петра і Павла, заклали і освятили наріжний камінь храму блаженних священомучеників Климентія та Леонтія за проектом архітектора Романа Сулика. Сакральна споруда відповідає місцевому ландшафтові, куполи спроектовано ідентично із монастирськими, тому церква гармонійно виглядає на тлі архітектурного ансамблю Унівської Лаври. 29 червня 2008 р. в день пам'яті українських новомучеників відбулося освячення новозбудованого храму [13, арк. 114].

12 листопада 2008 р. президент Польщі Лех Качинський у Варшаві вручив ієромонаху Венідикту (ігумену Унівської лаври) державну нагороду блаженному Климентію Шептицькому (посмертно) [13, арк. 122].

Отже, незважаючи на активний фізичний та моральний тиск, арешт, виснажливі допити, доноси, аморальну поведінку органів МДБ архімандрит Климентій Шептицький відкрито заявив про свою непримиренну позицію щодо переходу в православ'я, твердо відстоював не лише власні релігійні переконання, але і Греко-католицької церкви загалом, свідомо нехтуючи своїм здоров'ям і життям, заради віри, фактично протиставив себе тоталітарній

системі. Подвижницьке життя К. Шептицького є яскравим та показовим прикладом справжнього служіння Греко-католицькій церкві, щирого патріотизму, переконаності у справедливості своїх переконань, відстою-

ванні християнських моральних засад, незважаючи на складність ситуації, у якій опинився, коли Греко-католицька церква юридично радянською владою ліквідована, а його ув'язнено та засуджено.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баб'як А. Нові українські мученики ХХ ст. / Андрій Баб'як. – Рим, 1990. – 180 с.
2. Дворников О. Климентій Шептицький в моєй життєвій Орест Дворников // За вільну Україну. – 1993. – 28 січня.
3. Дмитрух С. Блаженний Климентій Шептицький про молитву у відроджених монастирях Студійського уставу / ієромонах Севастіян Дмитрух. – Л. : Свічадо, 2002. – 130 с.
4. Кладочний Й. А. Остання зустріч з о. архімандритом Климентієм Шептицьким. Рукопис / Йосиф Кладочний // Постуляційний центр беатифікації і канонізації святих УГКЦ у місті Львові.
5. Конашевич-Сагайдачний В. Зустріч. Документ історії / Василь Конашевич-Сагайдачний // Сучасність. – 1991. – № 3. – С. 67-72.
6. Кривуцький І. Зустріч з отцем архімандритом Климентієм Шептицьким / Іван Кривуцький // Архімандрит Климентій (Шептицький): Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С. 73-75.
7. Марущак М. «Винним себе не визнаю» / М. Марущак // Мета. – 1995. – 18 серпня.
8. Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець ХІІІ ст. – кінець ХХ ст.) / Ігор Мицько. – Л. : Свічадо, 1998. – 328 с., іл.
9. Новосад Р. Зустріч і спільне перебування з архімандритом Климентієм Шептицьким / Роман Новосад // Архімандрит Климентій (Шептицький): Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С. 76-79.
10. Парашук І. Хто встане зо мною навпроти злочинців? (Пс. 94:16) / Ігор Парашук // За вільну Україну. – 1994. – 30 червня. – С. 5-6.
11. Пишкович М. Історія Свято-Успенської Унівської Лаври та студійського монашества / ієродиякон Мануїл Пишкович. – Львів : Свічадо, 2005. – 172 с.
12. Пікулик Н., Сенік Л. Климентій Шептицький – слуга Божий / Надія Пікулик, Любомир Сенік. – Л. : Свічадо, 1997. – 64 с.
13. Помер отець Климентій граф Шептицький, ігумен Студитського уставу // Урядовий вісник Апостольського Візитатора українців у Західній Європі. – 1955. – Ч. 1, січень-березень. – С. 46.
14. Спогади В. І. Ларіної. Рукопис / В. І. Ларіна // Постуляційний центр беатифікації і канонізації святих УГКЦ у місті Львові.
15. Чернописька В. Діяльність Климентія Шептицького в період німецької окупації (1941-1944 рр.) / Вікторія Чернописька // Волинські історичні записки: Зб. наук. пр. / Відп. ред. С. М. Міщук. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – Т. 5. – С. 250-255.
16. Чернописька В. К. Шептицький і студитські монастирі як осередки громадсько-культурного життя Східної Галичини (1912-1939 рр.) / Вікторія Чернописька // Часопис української історії / За ред. А. П. Коцура. – Київ, 2009. – Вип. 18. – С. 37-43.
17. Чернописька В. Церковно-релігійний комплекс УГКЦ під керівництвом К. Шептицького в період руйнування (друга половина 40-х рр. ХХ ст.) / Вікторія Чернописька // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія / За заг. ред. І. С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 1. – С. 141-146.
18. Архів Святоуспенської Унівської лаври (АСУЛ), ф. 15, спр. 2, арк. 478.
19. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 06, спр. 74978, Т. І, арк. 357.
20. ГДА СБУ, ф. 06, спр. 74978, Т. ІІ, арк. 73.
21. Шептицький Я. Отець Климентій Шептицький. Життєпис на підставі архівних матеріалів родини Шептицьких / Ян Казимир Шептицький. [пер. з пол. Надії Пікулик, Любомира Сеніка; пер. з франц. Жінет Максимович]. – Л. : Свічадо, 1996. – 93 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр**.

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ З'ЇЗД (травень 1917 року): підготовка, хід і місце в революції

Проаналізовано обставини скликання та проведення Катеринославського губернського національного з'їзду, роль активних його учасників у дискусіях навколо питань загальноросійських реформ, українського державотворення та регіонального зрізу революції. Надано прикінцеві рішення з'їзду у порівнянні його результативної частини з подібним форумом, проведеним в Одесі.

Ключові слова: Катеринослав, революція, українська губернська рада, національний губернський з'їзд.

Проанализированы обстоятельства созыва и проведения Екатеринославского губернского национального съезда, роль активных его участников в дискуссиях вокруг вопросов общероссийских реформ, украинского государственного строительства и регионального среза революции. Представлены заключительные решения съезда в сравнении его результативной части с подобным форумом, проведенным в Одессе.

Ключевые слова: Екатеринослав, революция, украинский губернский совет, национальный губернский съезд.

The article examines the circumstances of convening and holding provincial Katerynoslav National Congress, its members active role in the discussions around the issues-wide reforms, the Ukrainian state and regional cutoff revolution. Served final decision of the Congress and compared its productive part of such a forum, held in Odesa.

Key words: Katerynoslav, Revolution, Ukrainian provincial council, national provincial congress.

Революційні інтерполяції 1917 р. спостерігалися ледь не у всіх сферах суспільно-політичного життя колишньої Російської імперії, а в окремих регіонах поряд з загальнодержавними трендами мали й свою специфіку, зокрема південноукраїнські землі відрізнялися від інших більшою етнічною строкатістю населення. Позаяк найчисельнішою громадою краю були українці, вони, натхненні створенням Центральної Ради, паралельно приступили до організації власного політичного буття, орієнтуючись на гасла, пропоновані Києвом, насамперед щодо проголошення автономної Української республіки. Одним з майданчиків для висловлення думок щодо бажаного вектору розвитку подій для політично активної частини суспільства стали губернські національні з'їзди, які пройшли в Одесі, Катеринославі та Сімферополі протягом першої половини 1917 р. Підготовка до заходу, хід дискусії та прийняті резолюції

на 1-му Херсонському губернському українському з'їзді, який працював протягом 28 червня – 1 липня, висвітлювалися у нашій попередній праці. Цей форум завершив організаційний етап консолідації українських сил губернії, викристалізував гасла та легітимізував в очах людності краю представницьку інституцію – губернську раду [1].

У Катеринославській губернії подібний національний з'їзд пройшов на місяць раніше, але поки не став об'єктом окремого наукового дослідження, навіть попри те, що хід його роботи висвітлювався у відповідній збірці документів, виданій майже 10 років назад, яка і понині залишається єдиним джерелом до вивчення окресленої проблеми, де міститься передрук повідомлення дописувача газети «Народня воля» П. Коробчанського, який виконував функції писаря під час роботи з'їзду [2, с. 328-331]. Можна констатувати лише поодинокі згадки про з'їзд у працях

дніпропетровських та запорізьких дослідників [3-5]. Тому в даній розвідці ставиться завдання не лише проаналізувати підготовчу роботу до проведення форуму та власне сам хід його проведення, але й сфокусуватися на організаційних заходах у порівнянні з сусідньою губернією.

У науковій літературі згадується 12 березня 1917 р., як дата проведення у катеринославському кінотеатрі «Колізей» губернського національного з'їзду, організатором якого став Катеринославський український об'єднаний комітет на чолі з В. Бідновим [6, с. 138]. Але, зважаючи на ранній час, себто лише першу декаду після падіння царизму, вважаємо сам факт проведення загальногубернського заходу явищем унікальним, відтак малоюмовірним. Радше мова могла йти про загальноміське віче, адже його скликати і провести у стислі терміни було значно простіше. І лише створена за одними даними 20 квітня [6, с. 139], а за іншими – 5 травня [3, с. 13; 7, с. 128] Катеринославська українська губернська рада на чолі з адвокатом А. Шкамардою спромоглася скликати велелюдніший та масштабніший захід під назвою національний з'їзд.

У процесі свого становлення Катеринославська українська губернська рада пройшла звичне випробування на внутрішню стабільність, оскільки міжпартійні дискусії стали невід'ємною частиною формування механізмів існування. А одна з таких припала якраз на Катеринославський український національний губернський з'їзд, що проходив 21-22 травня. Про її гостроту свідчить промовистий факт, у результаті гострої полеміки між делегаціями УСДРП та УПСР, есдеки демонстративно залишили форум [4, с. 110]. Відразу відзначаємо, що за браком документальних джерел не можливо остаточно встановити чи це був 2-й губернський національний з'їзд, після проведеного 20 квітня зібрання українських організацій Катеринославщини, чи він мав самостійний характер. Цілком ймовірно, що маємо справу з накладанням різних дат одна на одну, оскільки в обох випадках головував В. Біднов, навіть після обрання головою української губернської ради А. Шкамарди. Останній навіть не фігурував серед доповідачів. Кидається у вічі й той факт, що про перший з них нічого не говорить у своїх

спогадах І. Мазепа, що видається дивним для людини, яка ретельно змальовувала події у рідному регіоні. Для повноцінного вирішення зазначеної колізії необхідний додатковий евристичний пошук, а поки у науковій літературі травневий з'їзд фігурує як перший.

Початок його роботи відзначився спільними урочистостями. Спочатку на Соборному майдані міста святковий молебень відслужив архієпископ Агапит, який звернувся до присутніх українською мовою. Далі відбувся похід-маніфестація по головній вулиці Катеринослава. Сам форум зібрав силу-силенну учасників та гостей, загальне число яких у науковій літературі визначається як 885 осіб. З них 435 депутатів, представляли різноманітні куточки губернії та соціальні групи населення (хліборобів – 118, робітників – 82, військових – 62, представників вільних професій – 57, урядовців – 38, вчителів – 30, залізничників – 24, учнів – 23, мільйонер – 1) і 450 гостей [3, с. 13]. Епістолярії того часу дещо коригують оприлюднену цифру до позначки близько 850, з яких – 451 делегат і близько 300 гостей. Натомість суттєві відмінності бачимо по представницьких квотах. П. Коробчанський заявляв про наступний склад учасників: Центральна Рада – 1 людина, Катеринославська українська губернська рада – 50, Державна Дума – 2, військові організації Катеринославщини – 46, повітова управа – 1, «Просвіти» – 106, волосні і сільські комітети – 62, споживчі товариства – 25, Селянська спілка – 28, робітничі гуртки – 28, партії – 49, юнацькі товариства – 7, урядовці – 15, залізничники – 13, книгарня «Слово» – 2, несоціалістичні українські партії – 14 і від російськомовної преси – 2 [2, с. 328].

Відкрити роботу з'їзду доручили В. Біднову, який окреслив завдання, що стояли перед «свідомими українцями», себто бути вірними революції та гуртуватися навколо українських організацій краю. Далі виголосили вітальне слово Д. Дубовий (мабуть йдеться про Федора Дубового – Т. В.), матроси Чорноморського флоту і член Державної Думи О. Александров, після чого приступили до виборів керівництва форуму. Очікувано головою з'їзду делегати обрали В. Біднова, а почесними головами – Д. Яворницького та А. Кашенка. Заступниками голови стали І. Труба, Сокол, Самійленко, Олійник, І. Вирва

та Гороховатський, писарями – Липківський, П. Коробчанський, Найдек й Пономаренко [2, с. 328-329].

Протягом двох днів учасники заслухали та обговорили декілька доповідей, серед яких виділялися реферати В. Біднова (Про історичні підвалини автономії України), І. Мазепи (Про автономію України), Ю. Павловського, І. Труби і Дубіщева, які містили в собі загальнополітичний та історичний аспекти, й знайшли відображення в прийнятій резолюції. Вона складалася з 13 пунктів, частину яких варто навести повністю, зі збереженням у цілому тодішньої стилістики, оскільки вони наочно демонструють настрої, що панували вочевидь не тільки серед присутніх, але й поміж значної частини населення краю:

– *Щире єднання України з Московщиною у 1654 році призвело національну культуру, право, розвиток республіканського демократичного строю Гетьманщини до Великої руїни;*

– *Лихими силами, які приборкали Україну за 270 років вільного її єднання з Москвою були самодержавіє і байдужість російського громадянства, які створили у нас московське культурне і громадське ярмо;*

– *Щоб надалі доля українського народу не була ще раз зломлена байдужістю широкого російського громадянства, треба усі справи українського народу обороняти через народні українські організації – Центральну Українську Раду і місцеві губернські ради під прапором «Автономія України в Російській федеративно-демократичній республіці» [2, с. 329-330].*

Серед інших пунктів резолюції знаходимо побажання забезпечити повноту національно-культурного і політичного розвитку меншин, замінити регулярне військо на народну міліцію, визначити територіальні межі суб'єктів федерації та їхні функції, визнати, що «верховна влада мусить належати всій людині, що живе на Україні», а свою волю вони виявлятимуть через демократично обраних депутатів до Українського сойму, перед яким має бути відповідальним уряд тощо. Свого роду квінтесенцією обміну думками стала фраза, вміщена в пункт 8: «З'їзд з повною непохитною рішучістю ставить вимогу національно-територіальної автономії України, яко перше неодкладне, пекуче зав-

дання сучасного моменту народу всієї України» [2, с. 330]. Оприлюднені положення виявилися суголосними з резолюціями першого дня роботи 1-го Херсонського губерньського національного з'їзду, де теж домінувала теза про автономію України й право народу на вирішення власними зусиллями своєї долі [1, с. 145-146].

Дана резолюція не стала єдиною. Делегати загалом проголосували за 6 таких документів, наступні з яких мали чітко визначену специфіку, як наприклад, «З відношення до сучасного моменту», «Шкільне питання», «Земельне питання», «Про військо». Вони були не такими панорамно-масштабними, але через це не менш виразними. Мова йшла про необхідність здійснення українізації російського війська шляхом формування національних військових підрозділів і військових рад на фронті й у тилу, припинення війни без анексії і контрибуцій, безкоштовне навчання українською мовою у всіх початкових, середніх й вищих школах. Були прийняті й 3 рішення щодо земельного питання:

– *Самочинне захоплення землі не робити, а чекати вирішення через народний Український Народний Сойм.*

– *Приватна власність на землю повинна бути скасована і земля має перейти без викупу до Українського земельного фонду, яким має розпоряджатися Український Народний Сойм. З цього фонду земля повинна надаватися в користування тільки тим, хто її обробляє власними руками.*

– *Вимагати від Тимчасового уряду негайного видання закону про заборону продажу, довготермінової оренди і закладу земель, а також масову вирубку лісу [2, с. 330-331].*

Окрім цього, зібрання винесло постанови в справі організаційній та кооперативній і особливу увагу звернуло на необхідність організації Селянських спілок [2, с. 331], які могли б повноцінно конкурувати з російськими аналогами об'єднань мешканців сіл. Таким чином, делегати схвалили основні постулати, сформовані у Києві в попередні місяці революції й у такий спосіб зайвий раз підтвердили вірність оголошеного Центральною Радою стратегічного курсу на відродження державності.

Загальне тло проведеного заходу доволі скептично оцінював І. Мазепа. Він заявляв,

що делегати, які переважно приїхали з навколишніх сіл, охоче голосували за всі пропозиції, винесені президією на чолі з В. Бідновим, але велика частина присутніх складалася з «малосвідомих українців, які й самі ще не знали, чого, власне, вони хотіли». На думку автора спогадів, така характеристика стосувалася навіть певної частини інтелігенції, бо коли він зачитав доповідь про автономію України, то до нього підходили деякі делегати і дякували за те, що їм нарешті роз'яснили завдання революції [8, с. 35].

Наприкінці своєї роботи з'їзд переобрав склад української губернської ради, встановивши її чисельність у 30 осіб: від селян – 9, робітників, військових, УПСР та УСДРП по – 3, «Просвіти», юнацької спілки, залізничних організацій – по 2, поштових службовців, урядовців й УРДП – по 1. Головою залишився А. Шкамарда, а заступником – В. Біднов [3, с. 13-14].

Порівнюючи порядок денний обох з'їздів, відзначаємо, що попри очевидну подібність винесених на обговорення делегатів доповідей, спостерігалася й певна специфіка. Зок-

рема, у Катеринославі в полі зору учасників форуму, окрім вищезазначених проблем, перебували питання організації шкіл, українізації війська, створення Селянських спілок. Натомість в Одесі достатня увага приділялася становищу в повітах та волостях.

Таким чином, Катеринославський національний губернський з'їзд став першим масштабним форумом, проведеним українськими організаціями краю з метою висловлення підтримки курсу Центральної Ради на здобуття автономного статусу для Української республіки, задекларованих нею реформ в економічній, військовій та культурницькій сферах життя, а також отримання легітимного права для губернської ради виступати від імені української людності Катеринославщини. Прийняті на з'їзді резолюції у червні-липні 1917 р. у загальних рисах були продубльовані учасниками подібного губернського форуму Херсонщини, проведеного в Одесі, що засвідчує єдність політичної платформи українських соціалістичних партій і представницьких інституцій обох регіонів, направленої на підтримку офіційного Києва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вінцовський Т. С. Українська губернська рада Херсонщини: організаційне становлення між двома губернськими з'їздами (червень-жовтень 1917 р.) / Т. С. Вінцовський // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. – Одеса, 2007. – Вип. 1. – С. 144-150.
2. Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 року). Документи і матеріали. – К. : Вид-во Олени Теліги, 2003. – 1024 с.
3. Гвоздик В. С. Пробудження національної свідомості українців на півдні України в 1917 році / В. С. Гвоздик // Придніпровський науковий вісник. – Дніпропетровськ, 1997. – № 9: Історія і право. – С. 10-15.
4. Яценко В. Я. Катеринослав у 1917 р.: особливості революційного процесу / В. Я. Яценко // Вісник Дніпропетровського університету. – Дніпропетровськ, 2002. – Вип. 10. – С. 108-113.
5. Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.) / Г. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 324 с.
6. Заруба В. Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність (1866-1951) / В. Заруба. – Дніпропетровськ, 2003. – 284 с.
7. Турченко Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – 304 с.
8. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / І. Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**.

МІСІОНЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ АРХІЄПИСКОПА НИКИФОРА (ФЕОТОКІ) НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Проаналізовано релігійну політику архієпископа Никифора (Феотокі) відносно старообрядців, які проживали в межах Слов'янської і Херсонської єпархії. Досліджено процес започаткування єдиновірства як форми компромісу між старообрядцями та офіційною православною церквою.

Ключові слова: архієпископ Никифор, православна церква, старовіри, єдиновірці.

Проанализирована религиозная политика архиепископа Никифора (Феотоки) относительно старообрядцев, проживающих на территории Славянской и Херсонской епархии. Исследован процесс зарождения единоверия как формы компромисса между старообрядцами и официальной православной церковью.

Ключевые слова: архиепископ Никифор, православная церковь, староверы, единоверцы.

In the article are analyzed the religious policy of archbishop Nikifor (Feotoky) concerning the old believers living in territory of the Slavic & Kherson diocese. Process of the form of the compromise between Old Believers and official Orthodox Church is investigated

Key words: archbishop Nikifor, Orthodox Church, Old believers, coreligionists.

Архієпископ Никифор (Феотокі) став другим архієпископом новоутвореної Слов'янської і Херсонської єпархії, яку він очолював упродовж 1779-1786 рр. Він наступник свого друга і співвітчизника Євгенія (Булгаріса), який рекомендував його на Полтавську кафедру як високоосвіченого богослова, розумну, енергійну і відповідальну людину. Пріоритетним напрямом діяльності архієпископа був розвиток православ'я у ввіреній йому єпархії. Досягненню поставленої задачі мало сприяти відкриття духовної семінарії (1779), де готувалися освічені духовні кадри для єпархії, та місіонерська робота, націлена на збереження провідних позицій Російської православної церкви у регіоні.

Попри активну церковно-релігійну позицію Никифора (Феотокі) на Півдні України, його діяльність не знайшла належного висвітлення в історичній літературі. Історіографія, присвячена постаті Никифора, здебільшого представлена працями дослідників XIX ст. Найбільш повно життєдіяльність архієпископа відображена у публікації М. М. Соловйова, розміщеної на сторінках академічного видання Київської духовної академії [1]. Автор опублікував і деякі проповіді Никифора. До питання діяльності ієрея тією чи іншою мірою

звертались О. С. Стурдза, А. О. Дмитрієвський, митрополит Євгеній (Болховитінов), єпископ Порфирій (Успенський) [2]. Деякі дослідники, зокрема, Гавриїл (Розанов), А. О. Скальковський, В. О. Біднов опублікували послання, звернення, повчання та листи Никифора (Феотокі) [3]. Серед сучасних істориків, до кола наукових інтересів яких входить дослідження діяльності Никифора, виділяються публікації російської дослідниці Є. В. Жукової [4]. У цілому зазначена проблема вивчена недостатньо. Відсутність спеціального монографічного дослідження зумовлює актуальність зазначеної теми.

Місіонерська робота православних ієрархів на Півдні України розпочалася відразу після утворення Слов'янської і Херсонської єпархії (1775). Особливо актуальним стало на той час питання взаємин із старообрядцями, що спричинено їх активним переселенням на землі південного регіону. У церковних документах старообрядці часто фігурували під терміном «розкольники» наряду з представниками сект: молоканів, духоборів, скопців та інших, хоча офіційно до 1905 р. розкольниками називали старообрядців або старовірів. Попри те, що старовіри були представниками дониконівського православ'я, офіційна пра-

вославна церква, яка не хотіла допускати послаблення своїх панівних позицій в регіоні, знаходилась по відношенню до них у постійній опозиції. Зростання чисельності старовірів у південному регіоні вона розцінювала як небезпечні для себе симптоми.

Політика лібералізації, якої дотримувалась Катерина II щодо старообрядців, сприяла їх поверненню до Росії. Вони отримували право на вільний запис до купецтва та державного селянства, звільнялися від податку на носіння борід і отримали пільги терміном на шість років [5, с. 129-132]. Старообрядці брали активну участь в процесі економічного освоєння Південної України. У 1762 р. були надані певні пільги старовірам на чолі з Федором Сеньковським, який *«вийшовши із Литви, оселився біля фортеці Св. Єлисавети для промислу купецького»*. Ще до утворення міста Єлисаветграда вони заснували багаті селища на околицях фортеці й швидко налагодили ділові стосунки з купцями із Росії, Польщі, Туреччини і Молдавії, що сприяло піднесенню торгівлі [6, с. 106].

Старовіри стали одними з перших жителів Ананьєва, Одеси та інших міст. Проте переважна їх більшість поселилась у сільській місцевості, де вони успішно займались землеробством, вирощуючи елітні сорти зернових, перевезенням риби та солі з Одеси і Миколаєва до Поділля та Польщі. Тож поселення старовірів у південному регіоні Російської імперії відповідало колонізаційним інтересам уряду. Про це свідчить імператорський указ 13 серпня 1785 р., згідно з яким їм пропонувалось селитися в Таврійській області, де надавалася низка пільг, що регламентували їх соціально-економічне та церковне життя [7, с. 438-440]. Фактично, легалізувалось богослужіння за стародруками і священство, затверджуване місцевими архієреями. Через два роки у селищі Велика Знам'янка Дніпровського повіту Таврійської області був заснований старовірський монастир, що стало винятковим явищем по відношенню до старообрядців у тогочасній Росії. Пізніше, у 1796 р., за клопотанням Катеринославського і Таврійського генерал-губернатора П. А. Зубова його переведено на нове, більш зручне місце, що знаходилось у 20 верстах від Берислава, на березі річки Конка, де йому відводилось 3 000 десятин землі. Настоятелем монастиря став архімандрит Іоасаф [8, с. 88].

Старообрядці не мали одностайних поглядів на проблему взаємин із православною церквою. Частина з них свідомо ізолювалась, уникаючи будь-яких контактів із нею, а частина добивалась визнання своїх священників ієрархами офіційної церкви. Наслідком дій останніх стало виникнення певного компромісу у вигляді єдиновірства. Старообрядці могли приєднуватись до православної церкви, мати священника, який відправляв службу за стародруками і дотримувався старих обрядів. Уряд позитивно віднісся до появи єдиновірства, так як воно певною мірою послабило напругу, що виникла в стосунках із розкольниками і сприяло залученню їх до Південної України.

Ідея єдиновірства виникла серед старовірів Південної України. Старообрядці з селища Знам'янки Єлисаветградського повіту, які переселились туди з Молдавії, звернулись до архієпископа Євгенія (Булгаріса) з проханням дозволити їм будівництво церкви, мати священника із свого середовища і користуватись стародруками, але позитивної відповіді не отримали. 14 лютого 1780 р. вони повторили своє прохання, адресувавши його вже наступному архієпископу – Никифору (Феотокі). До нього долучалось письмове сповідання своєї віри, де за свідченням Никифора *«вони щиро зрікалися розкольницьких поглядів і визнавали Церкву Грецьку істинною, вселенською і апостольською. Усі її догмати, таїнства і обряди визнавались відповідними до Слова Божого, переказів св. апостолів і семи Вселенських соборів. Ті, хто знаходиться поза межами греко-руської Церкви, введені в оману»*. Під зверненням підписалося 116 осіб, які попередньо заручились підтримкою генерал-губернатора Новоросійського краю князя Г. О. Потьомкіна [9].

Никифор (Феотокі) схвально віднісся до ідеї єдиновірства. У 1780 р. він звернувся до усіх старовірів, що проживали в єпархії з *«Окружним посланиєм к старообрядцям»*. На основі аналізу вивчених стародавніх церковних книг і особистого спілкування з Константинопольським та Єрусалимським патріархами архієпископ доводив, що лише старовіри відрізняються своїм вченням і обрядами від усього православного світу. Він розглянув витоки розколу і вказав на його ініціаторів. Першим, хто на його думку,

посіяв зерна розколу був монах Мартин, який у 1150 р. прибув на Русь, проголосив себе православним греком, родичем Константинопольського патріарха і почав проповідувати ересь. Свої еретичні догмати він помістив у написаній ним книзі під назвою «Истина». Як згодом з'ясувалось, цей Мартин був вірменом, який покаявся у своїй ересі. Патріарший суд у Константинополі визнав його винним і засудив до страти.

«У 1660 р. в Росії проповідували розкол Іосиф Астомен, який був вірменом, Авраам Венгерський – євреї та Яків Лепихин. Тож вчителями і наставниками розкольників були недостойні вірмени та євреї, які звабили і відвернули частину населення від істинного православ'я. Базуючись на доказах помилковості розколу Никифор закликав староіврів повернутися до істинної православної церкви» [10, с. 223-231].

Розкольники Бахмутського повіту не погодились із доказами «Послания...» і відповіли на нього «Соловецкой челобитной», яку передали архієпископу через протоієрея Петра Раєвського. У відповідь Никифор написав «Ответы на вопросы старообрядцев», які були опубліковані в Москві у 1800 р. [11]. Упродовж XIX ст. ця праця витримала п'ять видань, що свідчить про її науково-практичне значення та актуальність. Свою роботу архієпископ написав спочатку грецькою, а вже потім її перекладено на російську мову. Автор ще не настільки добре володів російською мовою, щоб швидко і вільно написати свою відповідь старообрядцям. У деяких місцях Никифор акцентував увагу на грубості, неосвіченості розкольників і незнання ними навіть рідної мови [12, с. 582-583].

А. О. Скальковський розмістив «Послание Никифора, архієпископа Славянського и Херсонського к старообрядцам 1780 г. 16 июля месяца» у додатках до своєї праці «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края». У примітках до цього документу він написав, що опублікував його з археографічною точністю, але в скороченому варіанті, тобто більша половина тексту – пропущена. Там же він надрукував і лист одного з розкольників, датований 16 липня 1780 р., який зберігався серед паперів у М. Н. Мурзакевича [13, с. 275-279]. Автор листа писав із Єлисаветграда про приїзд архієпископа Никифора,

який під час спілкування з розкольниками прагнув повернути їх до православ'я. Попри обіцянку освятити каплицю і поставити їх священника, це не дало позитивного наслідку. Але під час візиту архієпископа до Знаменки, який відбувся в червні 1780 р., він освятив церкву розкольникам і від нього вони прийняли священника.

Никифор став фактичним основоположником єдиновірства без узгодження своїх дій зі Св. Синодом. У своїх діях він керувався працею ієромонаха, в подальшому архієпископа Платона (Левшина), виданою Синодом у 1766 р. – «Увещание во утверждение истины», де зазначено, що в православ'ї допускається користування як стародруками так і новими церковними книгами. Про навернення староіврів до офіційної церкви Никифор (Феотокі) повідомив у своєму листі від 3 серпня 1780 р. члена Св. Синоду, архієпископа Новгородського Гавриїла. До листа він долучив офіційне донесення для Синоду [10, с. 231-236].

Попри сподівання Никифора, його дії не викликали схвалення. Відповідь від архієпископа Гавриїла він отримав лише 14 жовтня 1781 р., де вказувалось на недопустимість такого поблажливого ставлення до розкольників, посилаючись на постанову Великого Московського Собору 1667 р., який забороняв використання їхніх стародруків і звичаїв. Никифор надіслав послання до Синоду, де проаналізував причини своєї «поблажливості» до староіврів («Краткое повествование о обращении раскольников селения Знаменки...»). Архієпископ навів богословське обґрунтування своїх дій, чисельні переконливі приклади із давньої та новітньої церковної історії, зробив екскурси в історію богослужбного статуту, текстологію Св. Писання, посилення на церковні правила і вчення святих отців, демонструючи тим самим неабияку ерудицію і глибокі знання. Його докази були настільки вагомими, що його навернення староіврів до офіційної церкви не було скасованим [9].

Ініціатива Никифора (Феотокі) стала для Св. Синоду своєрідним каталізатором для обговорення питання про єдиновірство, яке стало реальністю і незабаром було узаконено.

Згодом, у 1800 р. імператор Павло I затвердив складені митрополитом Московським

Платоном «Пункти, або правила, єдиновірства», які були досить лояльними. Єпархіальним архієреям заборонялось відбирати у старообрядців стародруки, які не містили положень, образливих для офіційної церкви. Старовірам уже не обов'язково було йти на компроміс із православним духовенством, а ті, в свою чергу, мали обмежені можливості для впливу на них.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. єдиновірство почало швидко поширюватись на землях Південної України, про що свідчить поява церковних споруд у ряді населених пунктів. Церква Пресвятої Богородиці з'явилися у Великій Знам'янці (побудована на місці каплиці, що існувала з 1776 р.); Свято-Троїцька – у слободі Троїцьке Одеського повіту (1785 р.); Покровська – в Єлисаветграді (1787 р.), Херсоні (1812 р.), Кременчуці і Олександрії (1794 р.), у Тирасполі та селі Привільному; Миколаївська – у селі Мала Знам'янка; Петро-Павлівська та Успенська в Одесі [14, с. 180, 190-192, 202].

Проте, політика уряду і синодальної церкви по відношенню до старовірів була

нестабільною, про що свідчить відновлення утисків з другої чверті XIX ст. Єдиновірство розцінювалось як проміжний стан при переході від старообрядництва до офіційної церкви, а тому єдиновірські церкви і монастирі поступово змінювали свій статус на православний.

Таким чином, з кінця XVIII ст. архієреї намагались зберегти домінуючі позиції Російської православної церкви на Півдні України. Методи місіонерської діяльності Никифора (Феотоки) базувалися на основі просвітницької роботи, яку він проводив серед старообрядців Слов'янської і Херсонської єпархії. Він намагався залучити їх до офіційної православної церкви шляхом переконання, агітації та поступок у вигляді єдиновірства, що свідчило про його ліберальні погляди, які на той час поділяли далеко не усі ієрархи. Започаткований ним інститут єдиновірства зіграв свою історичну роль у процесі зближення старовірів із синодальною церквою і певною мірою врятував їх від утисків і переслідування, які розпочалися у першій половині XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Соловьев М. М. Никифор Феотоки / М. Соловьев // Труды Киевской духовной академии. – 1894. – Т. 3. Кн. 9. – С. 78-115; Кн. 10. – С. 248-266; Кн. 12. – С. 569-597.
2. Стурдза А. С. Евгений Булгарис и Никифор Феотокис, предтечи умственного и политического пробуждения греков / А. С. Стурдза. – М.: Унив. тип., 1844. – 31 с.; Дмитриевский А. А. По поводу издания в свет нескольких трактатов и писем архиепископа Никифора Феотоки // Труды Киевской духовной академии, 1891. – Кн. 6. – С. 334-352; Евгений (Болховитинов), митрополит. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина Греко-Российской Церкви. – Ч. 1, 2. – М.: Русский двор, Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1995. – С. 233-235; Порфирий (Успенский). Проповедники на островах Средиземного моря / Порфирий (Успенский), епископ // Труды Киевской духовной академии. – 1880. – Кн. 2. – С. 197-221.
3. Гавриил (Розанов). Очерк повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый / Гавриил (Розанов), архиепископ Тверской и Кашинский. – Тверь: Тип. губ. правления, 1857. – С. 74-75; Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823. – Ч. 1. – Одесса, 1836. Прил. № 6. – С. 275-279; Два письма архиепископа Никифора Феотоки к елисаветградскому протоиерею Дмитрию Смолодовичу / Сообщил В. Беднов // ЛЕУАК. – 1909. – Вып. 5. – С. 130-132.
4. Жукова Е. В. Никифор Феотокис: ученый, святитель, монах / Е. В. Жукова // Вестник Московского университета. Серия 8: История. – 1999. – № 4. – С. 47-64.
5. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XVI. – СПб., 1830.
6. Діанова Н. М. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): [монографія] / Н. М. Діанова. – Одеса: Астропринт, 2010. – 176 с.
7. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXII. – СПб., 1830.
8. Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв.: [монографія] / А. А. Пригарин. – Одесса – Измаил – Москва: «СМИЛ» – Археодоксия, 2010. – С. 88.
9. Жизнь и труды архиепископа Никифора Феотокиса. – Режим доступа: <http://msdm.ru/content/view/254/231/1/6/>.
10. Архиепископ Никифор Феотокис. Благословенным христианам Греции и России / Никифор Феотокис. – М.: Даниловский благовестник, 2006. – 344 с.

11. Феотоки Никифор. Ответы на вопросы старообрядцев / Никифор Феотоки, архиеп. – М., 1800. – 361 с.
12. Соловьев М. М. Никифор Феотоки / М. Соловьев // Труды Киевской духовной академии. – 1894. – Т. 3. – Кн. 12. – С. 582, 583.
13. Скальковский А. О. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края / А. О. Скальковский. – Ч. I. – Одесса : Гор. тип., 1836. – 288 с.
14. Гавриил. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической / Гавриил (архиеп. Херсонской и Таврической) // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. II. – С. 140-210.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор П. М. Тригуб.*

© Н. М. Діанова, 2012

Стаття надійшла до редколегії 24.09.2012

АНДРІЙ ПАТРУС-КАРПАТСЬКИЙ: доля літератора та людини

Проаналізовано індивідуальні особливості творчого і життєвого шляху одного із засновників Закарпатської філії Спілки радянських письменників України – А. Патруса-Карпатського.

Ключові слова: література, радянська влада, Закарпаття, Патрус-Карпатський.

Проанализированы индивидуальные особенности творческого и жизненного пути одного из основателей Закарпатского филиала Союза советских писателей Украины – А. Патруса-Карпатского.

Ключевые слова: литература, советская власть, Закарпатье, Патрус-Карпатский.

Individual peculiarities of creative life of Andriy Patrus-Carpatskiy as one of the founders of Transcarpathian branch of Ukraine's union of the Soviet writers have been analyzed in the article.

Key words: literature, Soviet power, Transcarpathia, Patrus-Carpatskiy.

Закарпаття – «Срібний край» української землі. Це край, в якому відображено все різноманіття природної привабливості, творчої наснаги та духовної рівноваги. Тому не дивно, що закарпатська земля дала українській нації, крім дивовижної природи та пам'яток архітектури, і велику кількість творчих, сповнених любові до рідної землі, письменників. До когорти таких видатних закарпатців відносяться і уродженець Тячівщини Андрій Патрус-Карпатський.

Особа А. Патруса-Карпатського, як, зрештою, й постаті більшості репресованих українських науковців, представників культурно-мистецької й літературної сфери, почала привертати увагу вітчизняної історіографії з відновленням державної незалежності України й відкриттям для дослідників архівів колишнього КГБ [4; 12]. У третьому томі «Нарисів історії Закарпаття» (2003) про А. Патруса-Карпатського інформація доволі лаконічна [13, с. 497]. Значно ґрунтовніше й розлогіше висвітлено біографію літератора у другій книзі обласного тому «Реабілітовані історією» [5] та в «Енциклопедії історії та культури карпатських русинів» [16]. У наших попередніх публікаціях проаналізовано суперечливий процес взаємодії політики, науки та літератури в повоєнному Закарпатті в цілому, та на прикладі діяльності П. Лінтура, Ф. Потушняка, зокрема [8-11].

Метою цієї статті є проаналізувати індивідуальні особливості творчого шляху й жит-

тєвих перипетій А. Патруса-Карпатського як одного з «батьків-засновників», очільника Закарпатської філії Спілки радянських письменників України.

У тоталітарній державі комуністичного зразка, яким був Радянський Союз практично до самого кінця свого існування, відповідно до засад його побудови, уніфікації й одержавленню підлягали практично усі сфери життя. Очевидно, що таким теоретичним засадам відповідала й комуністична модель організації літературного процесу в СРСР та УРСР (інших союзних республіках).

Задля цілковитого підпорядкування собі інтелігенції сталінський режим поряд з плановим, систематичним контролем радянського суспільства та його духовної сфери проводив періодичні викривальні кампанії. Вони здобули найбільший розмах у перші післявоєнні роки, втілювались у сумнозвісній політиці, що отримала назву «ждановщина».

Усього упродовж 1946-1951 рр. було ухвалено 12 найбільш значущих й погромницьких за своїм характером й спрямуванням постанов ЦК КП(б)У з ідеологічних питань. Вони заклали підвалини для наступу на всі групи наукової й творчої інтелігенції країни в цілому, і Закарпаття, зокрема.

Створення Закарпатської філії СРПУ³ й перші кроки «радянізації» літературного життя

³ 4 червня 1946 р. на засіданні президії Спілки радянських письменників України.

регіону відбувалися синхронно з цією масштабною й системною загальносоюзною «викривально-очищуючою» кампанією. На вістрі брутальної критики опинився керівник обласної письменницької філії А. Патрус-Карпатський, якому закидали «темне націоналістичне минуле», співробітництво з чеською та англійською розвідками в часи Другої світової війни й, зрозуміло, «націоналістичні помилки» у творчості. Але це відбулося згодом.

Після приєднання Закарпаття до УРСР Андрій Михайлович був призначений літературним редактором обласної газети «Закарпатська правда» (1 травня 1945 р. – 1 грудня 1946 р.), а згодом – з 1 грудня 1946 р. й до березня 1947 р. – завідувачем відділу культури обласної російськомовної газети «Закарпатская Украина». Керівництво області, намагаючись прямувати у річищі загальносоюзного й республіканського прославлення «вождя усіх часів і народів», «геніального полководця» Й. Сталіна, доручило йому (разом ще з декількома колегами) скласти поетичного листа «вождю» з подякою за все – минуле, сучасне й надзвичайно осяйне майбутнє. Майже анонімне «Слово Великому Сталіну» авторства А. Патрус-Карпатського, оприлюднене на шпальтах «Закарпатської правди» 28 жовтня 1945 р., було специфічним документом літературної продукції тієї доби. Примітка до публікації стверджувала: «Лист обговорено і прийнято на зборах громадян міст і сіл Закарпатської України, на яких було присутніх 280 546 чоловік, а також прийнято на урочистому засіданні Народної Ради, Центрального Комітету КПЗУ, народних і партійних Комітетів міста Ужгорода та округи разом з громадськими і профспілковими організаціями та представниками військових частин в першу річницю визволення Червоною Армією Закарпатської України від німецько-угорських загарбників» [14, с. 1-3]. Того ж 1945 р. «Слово» було опубліковано в Ужгороді окремим виданням.

На початку весни 1946 р. СРПУ Закарпаття з відрядженням відвідав відомий київський письменник Юрій Дольд-Михайлик, який поділився враженнями щодо письменницького життя регіону з читачами республіканської «Літературної газети»: «Літературні сили розпорошені по всій області, і точних даних про наявну кількість письменників поки що

немає. Та вже сьогодні можемо назвати близько 50 письменників, частина яких, як, скажімо, Ів[ан] Керча, А. Патрус-Карпатський, П. Лінтур, М. Климпотюк та інші, беруть найактивнішу участь в сьогоднішньому житті області – і як письменники, і як громадсько-політичні діячі... Активно працює А. Патрус-Карпатський, творчість якого присвячена показові людей оновленого Закарпаття. Патрус-Карпатський береться і за поетичні форми і за публіцистику і скрізь виявляє себе інтересним і вдумливим автором». Київський гість віддав належне літераторам краю й водночас змалював їхні райдужні й безхмарні перспективи у «письменницькій родині» УРСР: «Велика заслуга письменників Закарпаття, як і всієї закарпатської інтелігенції, полягає в тому, що своїм натхненим словом вони відіграли визначну роль у здійсненні одвічних прагнень народу до возз'єднання з Радянською Україною.

Величні перспективи розгортаються тепер перед літераторами Закарпаття. Несучи в маси слова більшовицької правди, вони своєю творчістю сприятимуть оволодінню здобутками найпередовішої в світі радянської культури, невтомно розвиватимуть радянську культуру на землі Закарпаття» [6, с. 3].

4 червня 1946 р. під головуванням М. Рильського відбулося засідання президії Спілки радянських письменників України. Першим пунктом порядку денного було заслухано звіт відомого українського літератора Івана Ле про роботу кваліфікаційної комісії СРПУ. Доповідач поінформував присутніх, що заяви, які спрямовуються до кваліфікаційної комісії, надходить від різних людей, з різним літературним доробком.

Серед іншої, проведеної кваліфікаційною комісією роботи, І. Ле прозвітував про обстеження нею письменників Закарпатської України, результатом чого стала рекомендація трьох осіб до членів СРПУ [18, ф. 590, оп. 1, спр. 32, арк. 70]. Першою серед цієї трійці (А. Патрус-Карпатський, Ф. Потушняк, П. Лінтур) було розглянуто заяву Андрія Михайловича Патрус-Карпатського й одноголосно прийнято його до складу Спілки радянських письменників України.

На цьому ж засіданні президії СРПУ було також заслухано доповідь І. Золотоверхого про літературне життя Закарпатської області.

Охарактеризувавши обстановку, своєрідні умови праці закарпатських літераторів, доповідач наголосив, що письменники Закарпаття потребують творчої допомоги й що вже час утворити місцеву філію СРПУ з центром у м. Ужгороді, а також обрати її уповноваженого. Позитивно вирішивши це питання, Президія одночасно затвердила «товариша Патрус-Карпатського А. М.» керівником Закарпатської філії СРПУ [2, с. 4; 18, ф. 590, оп. 1, спр. 32, арк. 70, 72].

А вже 27 червня 1946 р. друкований орган правління СРПУ надав свої шпальти Андрієві Михайловичу для представлення республіканському читачеві літературної палітри його рідного краю. Урочистість цієї події підкреслювалася розміщенням презентації на першій сторінці «Літературної газети». Завершувалася стаття «Голос Закарпаття» у звичному дусі подібних публікацій перших повоєнних років: «*І тепер, нарешті, після страшного і кривавого лихоліття, письменники і поети Закарпаття дихають вільним повітрям рідної Вітчизни – Радянського Союзу – разом з усіма закарпатськими українцями, які стали повноправними громадянами країни, керованої генієм людства – Йосипом Віссаріоновичем Сталіним.*

По-новому задзвеніла муза закарпатських поетів, нова радісна дійсність оновила їхні твори новим змістом [...]» [5, с. 1]

Членом Спілки радянських письменників України й керівником її Закарпатської філії Андрій Михайлович пропрацював неповних півтора року.

Уже з весни 1947 р. на його адресу починають лунати критичні закиди, в яких окремі реальні факти змішуються з напівправдою й відвертою брехнею. Очевидно, що для певних обвинувачень і сам літератор давав підстави.

13 серпня 1947 р. літератор звернувся з листом до голови Спілки радянських письменників України О. Корнійчука: «*І ось тепер мене знімають з роботи, знімають, рекомендувавши мене на цю роботу і обіцявши допомогти налагодити її...*» [18, ф. 590, оп. 5, спр. 389, арк. 38-39]. Розповівши коротко про власний життєвий шлях, наголосивши при цьому на своїй участі у комуністичному революційному русі й відданості ідеї возз'єднання Закарпаття з радянською Україною, Андрій Михайлович відверто розповів про

нагальні проблеми у своїй роботі на посаді відповідального секретаря Закарпатської філії СРПУ, брак допомоги від київського керівництва Спілки, відсутність уваги з боку Закарпатського обкому КП(б)У тощо.

Непевні чутки про його близьке усунення з посади керівника обласної літературної організації не лише псували нерви, оскільки блискавично поширювалися Ужгородом, а й ставали на заваді публікації творів, що, у свою чергу, підтягло єдине джерело заробітку й матеріальний стан родини, яку він утримував. Андрій Михайлович з розпачем писав: «*Переставши друкувати мене, цим самим я був поставлений в дуже важкі матеріальні умови. На моєму утриманні п'ятичленна моя родина (дитина, стара мати, хвора тесть і дружина – студентка Ужгородського університету), допомагати повинен був також родині старшого брата, інваліда Вітчизняної війни [...]*» [18, ф. 590, оп. 5, спр. 389, арк. 38-39].

Ускладнювало ситуацію й нігілістичне ставлення окремих представників професорсько-викладацького складу Ужгородського державного університету й газетярів (на загал нових людей в області) до літературної спадщини Закарпаття ХІХ – перших десятиріч ХХ ст., спадкоємцем якої до певної міри вважав себе А. Патрус-Карпатський: «*Нездорова атмосфера у Закарпатській філії СРПУ створилась ще й тому, що такі журналісти, як Гільбух, Гіневський, працівник Ужгородського університету Коломієць зовсім відкидають визвольно-національне значення окремих закарпатських письменників минулого, ба навіть більше того, працівників закарпатської літератури дорадянського періоду взагалі не вважають за письменників. Так, Коломієць в «Закарпатській правді» в одній своїй статті (підписаний псевдонімом «Колманов»), писав, що три письменники – Попович, Боршош-Кум'ятський і Жупан, які в минулому написали по кілька творів, що вони «не написали нічого цінного», звичайно, не підкріпивши це жодним фактом» [18, ф. 590, оп. 5, спр. 389, арк. 38-39]. Особливо обурювало Андрія Михайловича надання владою усіляких переваг директивно надісланим зі Сходу літературно-мистецьким працівникам і як наслідок – перетворення місцевої інтелігенції на людей другого сорту: «*Це розділювання на «східних» і на «місцевих» потратило і на сторінки**

преси, потрапляє і у виступи окремих «східних товаришів», навіть керівників обкому партії...» [18, ф. 590, оп. 5, спр. 389, арк. 40].

Завершувався цей лист-апеляція до керівника СРПУ запевненням закарпатського літератора у його щирій відданості «справі соціалістичної Батьківщини» й проханням надати можливість реалізувати власні творчі плани: «У мене єсть найкраще бажання працювати далі для нашої батьківщини, працювати на полі літератури. За останній час, не дивлячись на дуже несприятливі умов, я закінчив велику поему про Борканюка і першу частину історичної повісті про Закарпаття. Наполегливо працюю над повістю далі» [18, ф. 590, оп. 5, спр. 389, арк. 40].

15-17 вересня 1947 р. відбувся пленум Правління СРПУ з єдиним пунктом порядку денного «Про виконання Спілкою радянських письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» и «Ленинград». Однойменну доповідь на цьому зібранні виголосив керівник СРПУ О. Є. Корнійчук. Закарпатська філія письменницької організації республіки була представлена двома її членами – Ю. Гойдою та П. Лінтуром [18, ф. 590, оп. 1, спр. 39, арк. 4]. Відповідальний секретар регіональної письменницької організації навіть не був запрошений – зрештою, відбувалося з'ясування «компетентними органами» його непевного «націоналістичного минулого» й тривала кампанія шельмування літератора.

На пленумі від Закарпатської філії СРПУ слово отримав Ю. Гойда, який у своєму виступі 17 вересня 1947 р. охарактеризував стан справ в обласній літературній організації, зауваживши, що вона нараховує трьох членів та двох кандидатів у члени СРПУ (одним з цих двох кандидатів і був доповідач, якого прийняли до членів СРПУ лише 1 грудня 1948 р.). Перераховувалися прізвища поетів Ф. Потушняка, А. Патруса-Карпатського, В. Боржавіна, М. Шаповала, П. Горецького, Ю. Боршош-Кум'ятського, Ф. Могіша, С. Панька, які мали по одній, а то й по декілька книжок. Серед прозаїків згадувалися Й. Жупан, О. Маркуш, Л. Бездомний, драматурги – О. Сливка, М. Дзюба, М. Тевелєв. Учасники пленуму інформувалися, що в області підрастає талановита літературна молодь, а

Закарпатське обласне видавництво лише 1947 р. випустило 7 збірок поезій, а минулого року – збірку віршів А. Патруса-Карпатського «Одної матері ми діти» [18, ф. 590, оп. 1, спр. 39, арк. 284]. Юрій Андрійович наголошував, що у філії СРПУ практикуються «літературні середи», творчі зустрічі з київськими та московськими радянськими письменниками. Однак, на його думку, усій цій роботі бракувало систематичності й чіткої планомірності. У переважній більшості закарпатських літераторів окреслився не лише творчий застій, а й навіть значний занепад.

Для з'ясування причин і обставин виникнення такого нездорового явища у літературному житті радянського Закарпаття Юрій Андрійович пропонував звернутися до аналізу роботи Закарпатської філії СРПУ та її керівника, уповноваженого СРПУ А. Патруса-Карпатського. Останній, за словами Ю. Гойди, не виправдав «високого довір'я партії», а саме: «Він виявився ідейно, а навіть творчо і морально слабким для того, щоб керувати обласною організацією письменників, щоб згуртувати літераторів навколо партії. Літераторів, які приносили до нього свої рукописи, він посилав для консультації до редакцій обласних газет, працівники яких заспокоювали авторів обіцянками. І тому зрозуміло, чому літературна молодь перестала звертатися за допомогою до обласної організації письменників» [18, ф. 590, оп. 1, спр. 39, арк. 285].

Але невміння (чи небажання) налагодити літературний процес у Закарпатті за радянськими стандартами, зокрема кепська робота з молодими письменниками були не найбільшою провиною Андрія Михайловича. Найтяжчий його гріх перед комуністичною адміністрацією полягав у «сумнівному минулому» літератора, його невмінні відрізнити «чорне» від «білого» у літературному процесі й гнучко відстежувати зміну ідеологічної кон'юнктури на ідеологічно-пропагандистському фронті та прямувати у річищі чергових компартійних вказівок «інженерам людських душ» [10, с. 75-76].

17 листопада 1947 р. відбулося відкрите засідання президії СРПУ, на якому було розглянуто низку важливих питань, поставлених перед письменницькою організацією республіки вересневим пленумом правління Спілки.

Серед інших справ порядку денного було розглянуто й питання про перебування в СРПУ львівських літераторів П. Карманського й М. Рудницького, а також їхнього ужгородського колеги А. Патрус-Карпатського.

Після шквалу критики й обвинувачень на адресу львів'ян було одностайно ухвалено виключити їх з СРПУ. Згодом прийшла черга Андрія Михайловича. Керівник творчої Спілки О. Корнійчук не лише закликав до «посилення боротьби проти буржуазного націоналізму в усіх проявах», а й поставив питання про чергове «негайне виключення зі Спілки іншого націоналістичного прихвостя, авантюриста і пройдисвіта Патрус-Карпатського, який провадив підступну роботу в Закарпатській організації СРПУ». З осудом «буржуазно-націоналістичної діяльності» П. Карманського, М. Рудницького й А. Патрус-Карпатського серед інших виступив і М. Руденко (незадовго перед тим він відвідав Ужгород у складі «бригади» київських літераторів), доповівши зібранню «про обурливу поведінку пройдисвіта Патрус-Карпатського»: «Перебіжчик ряду політичних буржуазних партій – Патрус-Карпатський аж до останнього часу продовжував свої авантюристичні справи» [3, с. 4].

Присутні на засіданні члени президії Спілки разом з численним письменницьким активом (засідання було відкритим і «показовим») «одностайно проголосували за виключення Карманського, Рудницького та Патрус-Карпатського із Спілки радянських письменників України» [17, с. 228-229.]

Отже, після обговорення «антирадянської поведінки ужгородського письменника Патрус-Карпатського» правління СРПУ ухвалило виключити його з Спілки письменників «як буржуазного націоналіста, який ідейно не роззброївся» [18, ф. 590, оп. 5, спр. 389, арк. 41]. Принаймні словесна мотивація виключення А. Патрус-Карпатського з письменницьких лав УРСР була менш грізною й обтяжливою, ніж у його львівських колег по недолі [10, с. 78-80].

Редакційна стаття «Буржуазних націоналістів – на смітник історії!», вміщена у «Літературній газеті» 20 листопада 1947 р., повідомляла про вищезгадане рішення керівництва СРПУ. Головну увагу редакційна стаття приділила старшим й досвідченішим

львівським літераторам – П. Карманському й М. Рудницькому. Андрій Патрус-Карпатський немов би слугував супроводом їхнім «чорним справам». Однак насамкінець у погромницькій публікації згадувався й він, а на його біографії й літературній діяльності ставився хрест. Завершувалася публікація майже як вирок Нюрнберзького трибуналу: «П. Карманський, М. Рудницький, А. Патрус-Карпатський протягом довгого часу служили ворогам радянського народу. Вони не раз лицемірно клялися в любові до нього, а на ділі зраджували його. Вони до останнього часу не відмовились від своїх антинародних позицій, не тільки не переозброїлись, а ще більше виявили себе як махрові буржуазні націоналісти.

Спілка радянських письменників України виключила з своїх лав Карманського, Рудницького і Патрус-Карпатського. Радянська громадськість одностайно засуджує їхні брудні діла, їхню брудну писанину.

Їх місце – на смітнику історії!» [1, с. 4].

Вищезгадані ухвалу Президії письменницької спілки УРСР й дотичні публікації у друкованому органі СРПУ легітимізувала газета «Радянська Україна» – часопис ЦК КП(б)У, Верховної Ради й Ради Міністрів УРСР, вмістивши на своїх шпальтах через тиждень після «Літературної газети» – 27 листопада 1947 р. – редакційну погромницьку статтю «За ідейну чистоту, за більшовицьку партійність української радянської літератури!» [7, с. 2-3].

Виключали з письменницької Спілки А. Патрус-Карпатського – уже в'язня – 15 жовтня 1947 р. був виданий ордер на арешт поета. Фактично він був арештований у Києві ще 12 жовтня й звідти етапований до Москви. 3 грудня 1948 р. був затверджений обвинувальний висновок у його «справі». Йому інкримінувалося таке «а) В 1938-1939 рр. співробітничав в Закарпатті у фашистсько-націоналістичній пресі, систематично друкував в газеті «Нова свобода» свої вірші і статті, у яких закликав підтримувати маріонетковий уряд Волошина – Ревая і виховувати молодь за взірцем гітлерівських молодіжних організацій; б) працюючи в 1942-1943 рр. в чехословацькій військовій місії в СРСР, займався шпигунською діяльністю проти Радянського Союзу [...]. Винним себе визнав [...]». Матеріали «справи»

було направлено на розгляд Особливої наради при МГБ СРСР з пропозицією засудити літератора до 20 років виправно-трудових таборів. Особлива нарада «пом'якшила» присуд до 10 років таборів [12, с. 347].

Андрію Патрус-Карпатському судилася важка доля – спокутувати свою «провину» йому довелося упродовж довгих дев'яти років у сумнозвісній мережі сталінського ГУЛАГу, оволодіваючи «суміжними професіями» й не полишаючи, втім, літературної творчості.

В останні роки свого перебування в ув'язненні поет неодноразово звертався до партійного керівництва країни і республіки з двома питаннями – дотермінове звільнення й доля рукописів, які були написані в неволі [5, с. 504]. Втім, пробитися на шпальти радянських літературних часописів й «вільному» радянському «інженеру людських душ» було нелегко (принаймні без знайомств), для в'язня ж це взагалі було неможливим.

24 листопада 1956 р. Управління виправно-трудового табору «Ж III» Міністерства внутрішніх справ СРСР видало стандартну довідку черговому звільненому, який відбув тривале «творче відрядження» по сибірських «ведмежих кутах» – селищах Воркута Комі АРСР, Андзюба, Вихорівка, Тайшет Іркутської області, працюючи прохідником, землекопом, теслею на шахті № 40 Речного табору ГУЛАГ МГБ СРСР, ТЕЦ-2, шахті № 9-10, електропилщиком Озборлага ГУЛАГ МГБ СРСР: *«Выдана гражданину ПАТРУС-КАРПАТСКИЙ Андрей Михайлович, год рождения – 1917 г., национальность – украинец, уроженцу – Закарпатской обл., содержался в местах заключения МВД с 12.X-1947 г. по 24 ноября 1956 г., откуда освобожден по прекращению дела за недоказанностью обвинения.*

Следует к месту жительства – гор. Ужгород, Закарпатская область» [18, ф. 590, оп. 5, спр. 389, арк. 48, 59].

Процес реабілітації репресованих літераторів й відновлення їх у письменницьких лавах (включно з формалізацією статусу у СРПУ) далеко не завжди був легким і доля Андрія Патруса-Карпатського характерна у цьому відношенні. Власне і повернення до літературної праці наражалось натомість на латентний опір колег, який доводилося долати, апелюючи до керівництва СРПУ [10, с. 89-92].

Заробляти на прожиття в післяреабілітаційний період Андрію Михайловичу було

нелегко – письменницьких гонорарів бракувало і доводилося працювати різноробчим, літературним працівником районної газети «Вогні комунізму» в Ужгороді, часопису «Карпатська зірка» у Великому Березному, перекладати художню літературу з чеської, угорської, словацької...

27 лютого 1974 р. на засіданні секретаріату правління Київської організації СПУ було розглянуто заяву А. Патрус-Карпатського й ухвалено взяти члена СПУ на облік у Київській організації СПУ.

Помер А. Патрус-Карпатський 19 квітня 1980 р. на 64-му році життя.

Таким чином, з часу приєднання Закарпаття до радянської України й СРСР було започатковано суперечливий процес включення літературно-мистецького життя Закарпаття до загальноукраїнського та союзного літературного процесу. Процес цей був синхронізований, з одного боку, з посиленням повоєнної російської шовіністичної великодержавницької хвилі; з іншого боку – з так званою «ждановщиною» другої половини 1940-х років – системною кампанією викриття й поборювання численних «ухилів» у середовищі творчої інтелігенції, її друкованих органах й посилення безпардонного владного втручання у самий процес індивідуальної творчості літераторів, художників, композиторів.

Відгуки вищезгаданих ідеологічних кампаній безпосередньо впливали на суспільно-політичне й культурно-мистецьке життя «наймолодшої області» республіки – Закарпатської.

Інструментом впровадження загальних ідеологічних і спеціальних літературно-мистецьких директив нової влади у регіоні та контролю за їхньою реалізацією слугували не лише ідеологічні відділи Закарпатського обкому КП(б)У – Компартії України, а й організована 1946 р. Закарпатська філія Спілки радянських письменників України. Складна і трагічна доля першого керівника обласної літературної організації – А. Патрус-Карпатського – була не лише індивідуальною цього непересічного майстра слова, а й відбивала загальноукраїнські тенденції більшовицької «культурної політики».

Разом з тим, навіть за цих умов жорсткого контролю тоталітарної держави за літературно-мистецьким життям представники творчої інтелігенції Закарпаття змогли долучитися до загальноукраїнського культурного процесу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Буржуазних націоналістів – на смітник історії! // Літературна газета. – 1947. – 20 листопада, № 47 (240).
2. В президії СРПУ: [4 червня 1946 р.] // Літературна газета. – 1946. – 6 червня, № 23 (164).
3. В президії СРПУ: [17 листопада 1947 р.] // Літературна газета. – 1947. – 20 листопада, № 47 (240).
4. Довганич О. «Мої жалі і світлі мрії»: нове про А. М. Патруса-Карпатського / О. Д. Довганич // Карпатський край. – Ужгород, 1994. – Вип. IV. – С. 52-55.
5. Довганич О. Д. Трагічна доля поета: Патрус-Карпатський Андрій Михайлович / О. Д. Довганич // Реабілітовані історією. Закарпатська область: [у 2 кн.]. – Ужгород: Закарпаття, 2003-2004. – (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). – Кн. 2 / [обл. редкол.: Різак І. М. (голова) [та ін.]]. – 2004. – С. 499-504.
6. Дольд Ю. З літературного життя Закарпаття / Ю. П. Дольд-Михайлик // Літературна газета. – 1946. – 7 березня, № 10 (151).
7. За ідейну чистоту, за більшовицьку партійність української радянської літератури! [Редакційна] // Радянська Україна. – 1947. – 27 листопада, № 257 (7948).
8. Капітан Л. І. Науково-педагогічна інтелігенція Закарпаття повоєнного періоду: політико-адміністративний тиск як елемент національної політики в умовах «радянзації» / Л. І. Капітан // Історико-політичні проблеми сучасного світу: збірник наук. статей. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – Т. 23-24. – С. 143-148.
9. Капітан Л. І. Етнонаціональний аспект «радянзації» Закарпаття: влада та інтелігенція / Л. І. Капітан // Сумська старовина. – 2011. – № XXXIII-XXXIV. – С. 71-78.
10. Капітан Л. І. Літературне життя Закарпаття 1945-1950-х років: від творчої свободи до концепції «інженерів людських душ» / Л. І. Капітан. – К., 2011. – 140 с.
11. Капітан Л. І. «Я завжди був чесним патріотом свого народу...»: Федір Потушняк / Л. І. Капітан // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. – Вип. 607-609. – С. 104-111.
12. Мусієнко О. Андрій Патрус-Карпатський / О. Г. Мусієнко // З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій / авт. кол.: Бойко Л. С. та ін. – К.: Радянський письменник, 1991. – Вип. I / Упоряд. О. Г. Мусієнко. – С. 345-347.
13. Нариси історії Закарпаття / Закарпатська облдержадміністрація. – Ужгород, 2003. – Т. III (1946-1991) / редкол.: І. М. Різак (голова), М. М. Болдижар (кер. авт. кол.) та ін. – С. 497.
14. Патрус-Карпатський А. Слово Великому Сталіну: лист трудящих Закарпатської України в день першої річниці визволення від ярма угорсько-німецьких загарбників / А. Патрус-Карпатський // Закарпатська правда. – 1945. – 28 жовтня, № 130 (157)].
15. Патрус-Карпатський А. Голос Закарпаття / А. М. Патрус-Карпатський // Літературна газета. – 1946. – 27 червня, № 26 (167)
16. Поп І. Патрус-Карпатський Андрій (Патрусъ Андрей) (29.03.1917 – 19.05.1980) / Іван Поп // Енциклопедія історії та культури карпатських русинів [Текст] / уклад.: Павло Роберт Магочій, Іван Поп; заг. ред. Павла Роберта Магочія; пер. з англ. мови Надії Кушко; ред. укр. видання Валерій Падяк; карти Павла Роберта Магочія; вип. ред. Лариса Ільченко. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2010. – С. 576-577.
17. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки ХХ ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Чеченко; [НАН України. Інститут історії України; Інститут української археографії; відп. ред. П. С. Сохань]. – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.
18. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**.

УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ В БАЛТСЬКОМУ ПОВІТІ в грудні 1919 – квітні 1920 рр.

Відтворено події грудня 1919 – квітня 1920 рр. в Балтському повіті Подільської (з лютого 1920 р. – Одеської) губернії, пов'язані з перебуванням підрозділів УГА-ЧУГА. Проаналізована взаємодія галичан та територіальних громад міста Балти й повіту.

Ключові слова: Балтський повіт, УГА, ЧУГА, реорганізація, Полевий штаб, національна свідомість.

Воссозданы события декабря 1919 – апреля 1920 гг. в Балтском уезде Подольской (с февраля 1920 г. – Одесской) губернии, имеющие отношение к пребыванию частей УГА-КУГА. Проанализировано взаимодействие галичан с территориальными общинами города Балты и уезда.

Ключевые слова: Балтский уезд, УГА, КУГА, реорганизация, Полевой штаб, национальное сознание.

The author focuses on the events which took place in Balta district Podil (Odes'ka since February, 1920) province from December, 1917 till April, 1921 and connected with UHA-RUHA. The analysis is also made on the interaction of the Galician people and local communities of Balta town and the district.

Key words: Balta district, UHA, RUHA, field headquarters, national conscience.

Історія військових формувань доби революції 1917-1921 рр. продовжує залишатись актуальною до нашого часу. На сьогодні немає жодного дослідження, яке б предметно відстежувало обставини перебування УГА-ЧУГА на Балтщині, що зумовлює необхідність даної розвідки. Метою статті є реконструкція участі галицького війська в подіях Української національно-демократичної революції на Балтщині. Об'єктом дослідження є історія національних збройних формувань України в добу Української революції. Предметом виступає взаємодія галичан з територіальними громадами м. Балти та повіту.

Багатий фактографічний, почасти суперечливий, матеріал, пов'язаний із перебуванням підрозділів УГА-ЧУГА на Балтщині, містять опубліковані та архівні спогади галичан, вояків Армії УНР, балтських партизан [1; 2; 5-8; 10; 13-15; 17; 18; 20; 22; 25]. Широку фактографію подає «Денник Начальної Команди УГА (1919-1920)» [9].

Радянська історіографія майже не згадувала ГА-УГА-ЧУГА з огляду на ідеологічну недосконалість сюжету. В той же час дана тематика постійно була в полі зору дослід-

ників діаспори, що створили низку розвідок загального характеру, проте більшість із них стосується «дозбручанського» періоду хронологічно та Східної Галичини географічно [3; 6]. Лише сучасна українська історіографія здійснила прорив у висвітленні регіональних реалій перебування галицького війська на Поділлі та Правобережній Україні. Цій темі присвячують увагу такі дослідники, як С. Олійник, В. Солдатенко, Б. Савчук, О. Завальнюк, Ю. Комарніцький та ін. [11; 16; 19]. Важливість національно-патріотичної та культурно-освітньої місії ГА-УГА-ЧУГА актуалізує у своєму доробку В. Футулійчук [23]. Проте, сьогодні ще є недостатнім рівень висвітлення локальної історії перебування галичан у низці населених пунктів України. Наприклад, побіжну характеристику перебування УГА-ЧУГА в Балті, в контексті загальної історії населеного пункту, подає в своїй збірці історичних есе «Балта: місто, освячене вічністю» лише Б. Сушинський [21, с. 244-249].

Обставини появи УГА на Балтщині вимагають короткого історичного екскурсу: ГА – регулярна армія ЗУНР (ЗоУНР) – після поразки в українсько-польській війні, станом

на 17 липня 1919 р., перейшла річку Збруч й приєдналася до Армії УНР в боротьбі проти більшовиків. Об'єднані армії здійснювали наступ на Одесу та Київ одночасно, при цьому ГА, як більш боєздатна, переважно була задіяна на північному напрямку. В бік Одеси рухались частини УНР. Так, в результаті боїв між підрозділами 45-ї дивізії 12-ї радянської армії та частинами 4-ї Сірожупанної дивізії Волинської групи Дієвої армії УНР (командувач Г. Бонч-Осмоловський) 6 вересня 1919 р. останніми було опановано Балту [12, с. 110]. Проте, з півдня та сходу рухався новий ворог – Добровольча армія, яка без оголошення війни вдавалась до збройної протидії українським військам. 24 вересня 1919 р., виходячи з фактичного стану відносин із збройними Силами Півдня Росії (ЗСПР), Директорія оголошує останнім війну, а вже 25 вересня Балта була захоплена білогвардійцями, українські війська відступили на північ [12, с. 477; 9, с. 65].

Подальші реалії воєнного протистояння ГА та Армії УНР проти Червоної та Добровольчої армій протягом жовтня 1919 р. призвели до значних втрат унаслідок бойових дій та епідемії тифу. У ГА в строю залишалось на початок листопада лише близько 10 % вояків. За цих умов з метою збереження особового складу Начальна Команда ГА на чолі з командармом М. Тарнавським 6 листопада 1919 р. на станції Зятківці Гайсинського повіту без згоди Є. Петрушевича, а 17 листопада в Одесі – за згодою диктатора ЗУНР та нового Начального вождя ГА О. Микитки, укладає союзний договір з А. Денікіним. Згідно з ним ГА під назвою УГА (Українська Галицька армія) переходила на бік Добрармії, зберігши внутрішню організацію та отримавши час та засоби на лікування [9, с. 103].

Проте, вже з другої половини грудня денікінці починають відступ й УГА, яка остаточно ще не пододала тиф, теж отримує накази відступати на південь. Відповідно до них, в район Балта-Бірзула-Борщі-Ясеново-Ольвіополь мав передислокуватись І корпус [9, с. 144].

У залишеній Начальною Командою Вінниці, де наразі перебувало близько 15 тис. галичан (з них 8 743 осіб. хворих) виникає

Вінницький ревком на чолі з Г. Давидом (члени: Н. Гірняк, С. Шухевич), який в ніч з 31 грудня 1919 р. на 1 січня 1920 р. – за посередництва голови Подільського губпарткому КП(б)У А. Хвилі – уклав союзний договір з місцевими комуністичними, ліво-есерівськими та «боротьбистськими» організаціями, проголосивши УГА Червоною Українською Галицькою армією (ЧУГА), проте статус ЧУГА залишався остаточно невизначеним [19, с. 2].

Наслідком цих подій став розкол УГА: Начальна Команда, яка на цей час знаходилась в районі Балти, не визнала Вінницького ревкому й продублювала наказ відступати на південь разом з Добрармією [3, с. 184]. Вже 7 січня 1920 р. щойно створений в Балті «політвідділ» УГА (О. Лесняк, А. Музичка, О. Станімір, Д. Паліїв) оголошує себе Начальним ревкомом ЧУГА, тобто найвищою політичною владою УГА-ЧУГА. 7, 8 та 10 січня Балтський (Начальний) ревком видав накази, згідно з якими всі частини УГА на схід від р. Дністер зобов'язувались ввійти до складу ЧУГА й порвати з денікінцями. Проте, Начальна Команда не визнала Балтський ревком та здійснила невдалу спробу домовитись з румунами про пропуск УГА через кордон у районі Тирасполь-Дубосари-Рибниця [19, с. 3; 9, с. 182].

Саме за подібних форс-мажорних обставин, що характеризуються загальною деморалізацією війська, в межах Балтського повіту локалізуються частини І корпусу УГА, станом на грудень 1919 р., до якого входили: 5-а Сокальська бригада (мала три курені піхоти, гарматний полк (командир – сотник А. Циганик), кінну сотню, саперну сотню та тиллові частини (комендант – сотник О. Демчук, згодом сотник В. Коссар); 6-а Равська бригада, що складалась з 3-х куренів піхоти, гарматного полку з 4-х батарей (командир – сотник Р. Фріш) і кінної сотні (сотник Ю. Головінський); 9 Угнівсько-Белзька бригада (отаман Б. Шашкевич); 10 Янівська або Яворівська бригада (полковник А. Долуд, згодом сотник М. Климкевич та сотник Ф. Кондрацький), кінний полк, 2-й гарматний полк СС, важка батарея [12, с. 531].

У спогадах балтських комуністів галичани вперше згадуються перед Різдом 1920 р.,

коли денікінці використали «два полки» 1 корпусу УГА в якості залози в селі Перельоти, де білогвардійці щойно розгромили проголошену більшовиками «Перельотську радянську республіку» [7, арк. 20]. Проте, самі галичани позиціонують себе на Балтщині з грудня 1919 р. Сотник-інженер УГА В. Рижевський засвідчує проведення в грудні 1919 р. в м. Балті «вишколу для доповнення фахового персоналу залізнично-дорожньої служби» [18, с. 247], а чотар 11-го гарматного полку О. Тишовницький відносить передислокацію свого полку в околиці Балти на початок грудня 1919 р. [22, с. 203].

Опанувавши ситуацію, більшовики заявили, що новорічні домовленості втратили силу. Балтський та Вінницький ревкоми налагоджують стосунки для вироблення нових конкретних домовленостей. 6 лютого до Києва з Вінниці від'їжджає делегація галичан, у складі якої перебували члени обох органів. Балтський ревком представляли: сотник Ф. Кондратський, бунчужні П. Малишевський та І. Васків. У Києві галичанам були нав'язані умови реорганізації, що надійшли з Москви [6, с. 69].

Після Київських домовленостей Балтський Начальний ревком було перейменовано в «Начальну Команду», а 21 лютого 1920 р. до його складу ввійшли члени Вінницького ревкому, що переїхали до Балти. Результатом об'єднання стало утворення так званого «надкомуністичного» (за висловом С. Шухевича, який інкримінував йому надпоступливість більшовикам) ревкому на чолі з сотником В. Гадзінським [25, с. 9].

Трагічною сторінкою «Балтської доби» УГА-ЧУГА є арешт та видача більшовикам Начального вождя УГА генерала О. Микитки та начальника штабу УГА генерала Г. Ціріца. Заарештовані генерали були 10 лютого за наказом отамана О. Лисняка. 14 лютого їх доправили до Балти, де майже два тижні вони утримувались без слідства під арештом [20, с. 138]. 22 лютого воєнком Одеського округу Краєвський зажадав, аби генералів етапували з Балти до Вапнярки, де вони мали постати перед ревтрибуналом 14-ї радянської армії. Члени Начальної команди, після бурхливого обговорення, більшістю голосів відмовили, мотивуючи тим, що засудження генералів є компетенцією Ревтрибуналу ЧУГА [6, с. 135].

24 лютого о 2-й годині дня потяг із генералами рушив із залізничної станції Балта назустріч смерті. Під час етапування арештантів, «генерал Микитка зі страшеного жалю розплакався, а генерал Ціріц сказав: «Це сором для цілої УГА, що видає своїх генералів...». Переважна більшість галичан засудила рішення Начальної Команди [6, с. 143-145]. На вимогу Краєвського до Одеси були конвойовані також добровольчі старшини, що перебували при НКГА для зв'язку із ЗСПР, серед них генерал-майор Стойкін [9, с. 8].

27 лютого 1920 р. в Балту прибув член ЦК КП(б)У В. Затонський, призначений більшовиками відповідальним за реорганізацію УГА в ЧУГА. Незважаючи на протести галичан, він нав'язав київський варіант переформування війська: Об'єднаний ревком (Начальну Команду) було розпущено, Начальним вождем ЧУГА призначено В. Порайка (цивільного галичанина, під час війни потрапив у російський полон, вступив у РКП(б), член президії Компартії (більшовиків) Східної Галичини та Буковини), начальником Польового штабу ЧУГА став В. Іванов; військово-оперативні функції мала виконувати новопостала «комендатура». Галицькі корпуси, які на початок березня розташовувались переважно в районі Вінниця-Бершадь-Чечельник-Балта, форсованими темпами реорганізовувались в бригади. 1-й корпус УГА, що дислокувався в районі Балти, було реорганізовано в 2-гу бригаду ЧУГА під командуванням О. Лесняка та Ю. Головінського (близько 4,8 тис. стрільців) та підпорядковано 45-й радянській дивізії Й. Якіра. 2-й корпус УГА перетворено на 1-шу бригаду Червоних Українських Січових Стрільців (ЧУСС, на чолі: А. Шаманек, Б. Білінкевич) та підпорядкували 44-й радянській дивізії І. Дубового, а 3-й корпус УГА трансформовано в 3-ю бригаду ЧУГА (А. Кравс, О. Станімір) 58-ї радянської армії. Згідно з узагальненими даними, які приводять В. Солдатенко та Б. Савчук, у березні 1920 р. ЧУГА налічувала близько 1,5 тис. офіцерів та 15 тис. стрільців (з них: 1,2 % – хворі, 1,6 % – одужуючі) [19, с. 3].

Військовий з'їзд, який галичани планували провести в Балті 1-го березня й на який подекуди вже були обрані депутати, в зв'язку з реорганізацією не відбувся [9, с. 224].

Характерно, що реорганізація проводилась майже повністю за рахунок внутрішніх резервів УГА, хоча, за умовами домовленостей з більшовиками, ЧУГА мала перейти на забезпечення більшовиків [19, с. 3; 6, с. 103].

Більшовики здійснили також ідеологічну інтервенцію в лави галичан: була змінена національна військова атрибутика на комуністичну (червоний прапор та зірка з молотом замість жовто-блакитного стягу та тризуба; «Інтернаціонал» замість «Ще не вмерла Україна»; уводились вітання командирів «Хай живе радянська влада!» та звертання «товариш» тощо).

Комуністичні політвідділи намагались антагонізувати відносини між стрільцями та старшиною, педалюючи міф про різницю їх класових інтересів: В. Затонський та В. Порайко на мітингах старшину позиціонували не інакше як «ворогами українського народу» [20, с. 536]. Однак, ці заходи мали зворотний ефект. Показовим є протест, ухвалений на початку березня стрільцями 10-го гарматного полку на захист тризуба як військової відзнаки [9, с. 230]. Проте, в більшості, сподіваючись в спільній з більшовиками майбутній боротьбі з Польщею «переможно вернутись в рідну сторону», стрільці та старшина вчепили червоні смужки [9, с. 204].

Для закріплення процесу більшовизації галичан запроваджувались комісарські посади, яку у 2-й бригаді посів Р. Дідуник [16, с. 117]. В армії були організовані ком'ячейки, на засіданнях яких стрільців ознайомлювали з теорією комунізму [9, с. 226]. Подальшу реорганізацію більшовики планували закінчити до 10 березня 1920 р., а вже з середини березня галичан розпочали відправляти на фронт.

Не дивлячись на певну дезорієнтованість спілками з денікінцями, більшовиками, розвал соборного фронту, воїни УГА залишались носіями високого рівня сформованості національної свідомості, яку вони трансливали на місцеве українське населення на побутовому рівні, підвищували національно-політичний і культурний рівень, історичну свідомість жителів Балти та повіту просвітницькими заходами. Так, у період січня-лютого 1920 р. в Балті виступав Похідний театр УГА під проводом М. Бенцяля – одна із двох театральних труп армії [23, с. 81]. Українськість

галичан розуміла й Одеська спілка вчителів-українців, яка для підсилення свого складу, станом на 16 березня 1920 р., звернулася до Польового штабу в Балті з проханням відпустити їм 80 «інтелігентних галичан та галичанок для обсадження ними учительських посад». Польовий штаб зголосився вислати лише «жіночі канцелярські сили» [9, с. 236].

Присутність у місті та повіті галичан, вихованих у дусі австрійського легалізму, призвела до нормалізації криміногенної ситуації та сприяла певному підвищенню правосвідомості місцевих жителів, що серйозно девальвувала в умовах частих періодів революційного безладдя. Стрільці протидіяли грабункам, безладу, запобігли знищенню телеграфу та пограбуванню казначейства [7, арк. 21].

Створений 1 березня 1920 р. при Польовому штабі замість військових судів Революційний трибунал ЧУГА (на чолі з Пучком, члени: Шухевич, Гадзінський) займався судочинством стосовно місцевого населення [15, с. 84]. Загалом, рішення суду справляли «на балтське населення якнайгарніше враження». Мешканці позитивно оцінювали його діяльність та «довіряли до суду».

Не дивлячись на історично обумовлені певні психологічні та культурні відмінності, у галичан загалом склались позитивні відносини з місцевими жителями. Конструктивними були стосунки з єврейською громадою: галичани не демонстрували антисемітизму, крім того, саме принципова позиція галицького командування попередила в часи відступу денікінців у середині січня 1920 р. єврейський погром в Балті, чим заслужили вдячність та повагу останніх [7, арк. 21]. Позитивність перебування галичан в місті усвідомлювалась євреями на тлі звірств, яких зазнали їхні одноплемінники від денікінців у низці тих містечок Балтського повіту та Подільської губернії в кінці 1919 – на початку 1920 рр., де не було галицьких залог [11, с. 302].

Польовий штаб, виконавши свою місію з реорганізації армії, яка перестала існувати як цілісність, двома транспортами – 30 березня та 3 квітня від'їхав до Києва [20, с. 537]. Першим транспортом відбув й Ревтрибунал із двома вагонами своїх арештантів, які етапування супроводжували співом: «Плачуть, тужать козаченьки в ревтрибунальській неволі...» [25, с. 6].

П. Солодуб, перед від'їздом із Балти, видав останній наказ по армії, в якому висловив подяку Польовому штабу за *«чесне, гарне та щире...»* відношення до служби під час реорганізації, попрощався з стрільцями, запевнивши, що передає їх в *«надійні руки»* та закликав стрільців пам'ятати, *«що ви – не пасинки Червоної армії, а її рідні діти...»* [9, с. 239]. Також було розформовано польові суди, для здійснення судочинства над галичанами визначено Військкревтрибунал 12-ї радянської армії (відділ для ЧУГА), що розміщувався в Балті [9, с. 236]. Польову сторожу, що була при Польовому штабі, відкомандировано до 1-ї бригади УСС [9, с. 239].

У Балті залишалися до травня 1920 р. Залізнична Військова Управа (ЗВУ) [2, с. 303], Технічний (інженерний) курінь на чолі з поручником К. Кізьюком, Служба зв'язку [1, с. 255]. Остання, маючи радіостанції, була джерелом інформації про події у світі. Наприклад, довідавшись про арешти серед українських боротьбистів у Києві, застерегли їх осередок у Балті [1, с. 255]. Підтримувався зв'язок також із рейдувочою Дієвою Армією УНР під командуванням М. Омеляновича-Павленка, генералом О. Удовиченком. За цей напрям відповідав чотар Ф. Побігушка, який двічі побував у М. Омеляновича-Павленка, був заарештований червоними, проте звільнений після опанування Балти 23 квітня рейдувочою Армією УНР [1, с. 255]. Мали галичани зв'язок й з С. Заболотним – найавторитетнішим місцевим селянським повстанським отаманом, який діяв у Балтському та Ольгопільському повітах й ще з лютого 1920 р. намагався схилити галичан на свій бік [7, арк. 21]. При С. Заболотному в квітні перебував зв'язковий-уповноважений від Галицького повстанкому чотар Білецький, який разом з Заболотним з'явився 27 квітня 1920 р. в штаб Армії УНР до М. Омеляновича-Павленка в Ободівку [17, с. 357]. З-поміж інших значних повстанських антибільшовицьких осередків краю контакти підтримувались, зокрема, з «республікою» в Пасицелах Ананівського повіту Херсонської губернії (нині село Балтського району), де оперував отаман Пшеничний (Г. Миргород) [1, с. 255].

Більшовики з часом взяли під свій контроль технічні засоби зв'язку – найдовше аж до антибільшовицького повстання галичан –

протрималась радіостанція поручика М. Сітницького, що розташовувалась у потязі телефонної майстерні на ст. Балта [1, с. 256].

Технічний курінь К. Кізьюка залишався в Балті у підпорядкуванні більшовикам до 23 квітня 1920 р., коли з боку с. Немировського повітовий центр в ході Першого зимового походу – в ході боїв зі зведеним полком Гоппа та загоном міських збільшовизованих робітників (цукерників та пекарів) – опанували 4-й кінний та 5-й піший полки Київської дивізії під командуванням Ю. Тютюнника разом з місцевими повстанцями С. Заболотного (полком Чорних гайдамаків). Розуміючи ненадійність Технічного куреню в боротьбі з Армією УНР, більшовики, маючи брак сил, усе ж віддали напередодні наказ Кізьюку вивести галичан із Балти на станцію Борщі, далі – на Одесу. На світанку 23 квітня курінь рушив колоною *«від церкви в напрямку на станцію»*, проте був перехоплений роз'їздом 2-ї сотні 4-го київського кінного полку (саме ця сотня бойовим завданням мала роззброїти *«вартівий батальйон та технічний курінь»*) на чолі з хорунжим Протченком (15 бійців), який зумів переконати Кізьюка, що *«місто зайняте повстанцями й партизанами та що московський наказ не важкий»*. Підкріпивши аргументацію кулеметною чергою у повітря, Протченко *«обняв команду над колоною й привів її до місця постю штабу полку»* [17, с. 406]. Наразі змальовуючи зовнішній вигляд галичан, сотник Армії УНР Новиков пише, що *«командир куреня й більша частина старшин носили на кашкетах червоні зірки, у стрільців ні один із нас цього не помітив»* [17, с. 355].

Присутність галичан у Балті остаточно не вичерпалась з відходом куреня К. Кізьюка. Утворене до початку липня Галицьке Бюро при Одеському губпарткомі КП(б)У (з лютого 1920 р. Балтський повіт переходить зі складу Подільської до Одеської губернії) делегує уповноваженого І. Шепітка провести реєстрацію галичан по залізничній лінії Одеса-Бірзула-Балта [8, арк. 11].

Таким чином, період перебування в районі Балти частин 1-го корпусу УГА, Начальної Команди, Начального ревкому, Польового штабу ЧУГА, інших інституцій армії був одним із найдинамічніших та найтрагічніших в історії галицького війська. Саме Балта була епіцентром трансформаційних

змін УГА в ЧУГА, які Н. Гірняк образно схарактеризував як «останній акт трагедії» армії. Проте, в житті територіальної громади Балтщини УГА-ЧУГА, не зважаючи на певну дезорганізацію, відіграла позитивну та конструктивну роль: було стабілізовано криміногенну ситуацію, попереджено білогвардійський єврейський погром, активізовано процес формування національної свідомості україн-

ства повіту тощо. Зі свого боку галичани отримали можливість у шпиталях, на приватних квартирах подолати тиф, зберегти особовий склад армії для подальшого долучення до лав Армії УНР. Саме переважання дружніх, партнерських стосунків дало підстави галичанам у своїх спогадах констатувати, що на Балтщині «співчували нам і пригортали, мов рідних братів...» [6, с. 132].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зілінський Р. Служба зв'язку / Р. Білінський // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії). – Вінніпег, Канада : видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. – С. 249-257.
2. Буцманюк Ю. Залізнодорожна Військова Управа (ЗВУ) / Ю. Буцманюк // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії). – Вінніпег, Канада : видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. – С. 297-305.
3. Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914-1923 рр. / В. Верига : у 2 т. – Т. 2. – Рівне : Вид-во ВАТ «Рівненська друкарня», 2005. – 496 с.
4. В огне гражданской войны. Из истории борьбы трудящихся Одесщины против объединенных сил внутренней и внешней контрреволюции в период гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918 – ноябрь 1920 гг.). Сборник документов и материалов. – Одеса : Одесское книжное изд-во, 1962. – 502 с.
5. Гірняк Н. УГА в союзі з червоними // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії) / Н. Гірняк. – Вінніпег, Канада : видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. – С. 515-534.
6. Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії (Спогади учасника подій за час від половини грудня 1919 до половини вересня 1920) / Н. Гірняк. – PerthAmboy, N.J. : Вид-во Українського Військового Історичного Інституту в США, 1959. – XV. – 285 с.
7. Держархів Одеської обл., ф. П-2, оп. 1, спр. 1347. – 25 арк.
8. Держархів Одеської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 142. – 76 арк.
9. Денник Начальної Команди Галицької Армії. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1974. – 325 с.
10. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / О. Доценко. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2001. – 376 с.
11. Завальнюк О. М. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. / О. М. Завальнюк, Ю. Б. Камарницький. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. – 320 с.
12. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння / М. Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – 576 с.
13. Кравс А. За українську справу. Спомини / А. Кравс. – Львів : Червона Калина, 1937. – 99 с.
14. Левицький О. Пропаганда й преса // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії) / О. Левицький. – Вінніпег, Канада : видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. – С. 325-333.
15. Микитюк Д. Організаційна структура УГА // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії) / Д. Микитюк. – Вінніпег, Канада : видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. – С. 3-84.
16. Олійник С. В. Створення Червоної Української Галицької армії / С. В. Олійник // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2008. – Вип. 1. – С. 111-122.
17. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) : документально-художнє видання / М. Омелянович-Павленко. – К. : Темпора, 2007. – 608 с.
18. Чижевський В. Сотник-інженер УГА / В. Чижевський // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії). – Вінніпег, Канада : видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. – С. 246-248.
19. Солдатенко В. Союз Української Галицької армії з більшовиками у січні-квітні 1920 р. / В. Солдатенко, Б. Савчук // Історія України. – 2002. – № 15 (271), квітень. – С. 1-4.
20. Сохоцький І. Польовий штаб ЧУГА // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії) / І. Сохоцький. – Вінніпег, Канада : видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. – С. 534-537.
21. Сушинський Б. Балта: місто, освячене вічністю. Історичні есе / Б. Сушинський. – Одеса : «Друк», 2005. – 360 с.

22. Тишовницький О. 11-й гарматний полк // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії) / О. Тишовницький. – Вінніпег, Канада : видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. – С. 202-203.
23. Футулуйчук В. Українська Галицька армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918-1920 рр.) / В. Футулуйчук. – Донецьк : Східний видавничий дім, УКЦентр, 2000. – 152 с.
24. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ ст. Довідник / С. Чорний. – К. : ДНВП «Картографія», 2001. – 88 с.
25. Шухевич С. Спомини з Української Галицької Армії (1918-1920). Частина V Від квітня 1920 до серпня 1920 / С. Шухевич. – Львів : Видавнича Кооператива «Червона Калина», 1929. – 147 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор П. М. Тригуб.*

© А. М. Лекар, 2012

Стаття надійшла до редколегії 16.09.2012

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД У РИТУАЛЬНО-КУЛЬТОВІЙ ПРАКТИЦІ НАСЕЛЕННЯ СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ

Визначені проблеми реконструкції ритуально-культової системи населення Степового Побужжя. Досліджено поховальний обряд і доведено його значення для ритуальної практики населення східної частини Північно-Західного Причорномор'я.

Ключові слова: культура, культ, ритуал, поховання, Степове Побужжя.

Определены проблемы реконструкции ритуально-культовой системы населения Степного Побужья. Исследован погребальный обряд и доказано его значение для ритуальной практики населения восточной части Северо-Западного Причерноморья.

Ключевые слова: культура, культ, ритуал, погребение, Степное Побужье.

The problems of the reconstruction of the ritual and the cult system of the population of the Steppe Bug region are defined. The author examines the funeral ceremony and proves its importance to the ritual practices of the population of the eastern part of the North-Western Black Sea region.

Key words: culture, cult, ritual, burial, Steppe Bug region.

Відповідно до існуючих морфологічних класифікацій релігії, час від Х до II тис. до н. е. в межах сучасної України співпадає з домінуванням тотемізму та зародженням системи світосприйняття (мезоліт); анімізму як уявлення про незалежну від тіла душу та ускладнення космології з виникненням поняття «універсального закону» (неоліт – енеоліт); культу природи та обожнювання душі, культу предків і утвердження образів верховних богів (доба бронзи). Звичайно, що кожний із цих періодів позначався сполученням багатьох різновидів релігійного (магічно-міфологічного) світосприйняття, до яких належали магія, промислові, аграрні, племінні культури тощо. Тому досить широко вживається систематизація релігійних вірувань, яка має витоки з самого об'єкту обожнювання: культ неба, сонця, землі, води, тварин тощо.

Слід відзначити загальний прогресуючий розвиток системи світосприйняття в давнього населення України. Можливе виділення в ньому кількох етапів, пов'язаних, у першу чергу, із змінами у природі і господарстві. Для першого (пізній палеоліт – мезоліт) властива докосмічна стадія у світосприйнятті. Культ водної стихії не відокремлений від тотемі-

стичних вірувань і проявляється у культурі рибоподібних чуринг. Другий період (неоліт) співпадає із появою космологічного світо-сприйняття, в якому водна стихія стає одним із важливих елементів світобудови. Її обожнювання набуває форми розвинутого анімізму; зовнішнім його проявом стає культ риби. Третій період (енеоліт – доба бронзи) позначений подальшим поглибленням космологічних уявлень, в яких провідне місце належить солярно-водяним персонажам: водоплавному птаху, рибо-птахи та водяному змію-дракону. Наприкінці періоду спостерігається тенденція до антропоморфізації божеств водної стихії. Із останнім періодом пов'язано оформлення головних міфів про творення Всесвіту, які проіснували до історичних часів [8].

За два-три мільйона років, які пройшли з моменту становлення перших людських співтовариств, людська культура розвивалася неспинно, послідовно та нерівномірно. Удосконалювалися форми знарядь праці і технологія їх виготовлення, ускладнювалася структура громадських організацій, змінювалися мови, накопичувалися знання людей про світ, відбувалася трансформація їхнього світогляду.

Неоднорідність «єдиної» людської культури очевидна: вона розпадається на безліч дрібних і великих, які у своїй сукупності створюють загальну картину культури. Творив свою культуру кожен людський рід, плем'я, суспільство, але на сьогодні не встановлено кількість цих суспільств за часи існування людства [1].

Автор статті розглядає значення та роль ритуалів для населення Степового Побужжя та намагається визначити вплив ритуально-культури практики мешканців регіону на формування ідеологічного світогляду жителів давньої ойкумени.

Окреслена проблематика є однією з найбільш актуальніших питань давньої історії України, тому що в процесі вирішення її є можливість розкрити ряд важливих аспектів духовної сфери життя давнього населення нашого регіону, а отже – більш докладно висвітлити особливості становлення і розвитку суспільства в ті далекі часи.

Західну частину Євразійських степів, яка простягнулася широкою смугою від Дунаю до Алтаю, займає Північно-Західне Причорномор'я. У східній частині Північно-Західного Причорномор'я знаходиться регіон Степового Побужжя – область, розташована на території, яка прилягає до нижньої течії р. Південний Буг (цей регіон обмежений на Заході – Тилигульським лиманом, на Сході – р. Інгулець, на Півдні – Дніпровським лиманом, а на Півночі – зоною лісостепу) [2; 3].

Згідно сучасного адміністративного поділу – це територія Миколаївської області, східна частина Одеської та північно-західна частина Херсонської областей.

В добу пізньої бронзи на території Степового Побужжя проживали племена – носії сабатинівської та білозерської культур. Сабатинівці вели осілий, а племена білозерської культури – кочовий спосіб ведення господарства.

Зміна технологій, перехід від використання бронзи до обробки заліза, зміна господарчої діяльності – перехід до кочового скотарства, вплинули на зміни ідеологічного підґрунтя. Населення, переходячи до більш рухливого способу життя, починає оформлювати і релігійну підоснову стосовно побуту. Посилюються міжетнічні контакти, змішуються релігійні уявлення, які породжують змішану

ритуальну систему. В цей час мешканці Степового Побужжя відчують посилення ідеологічного впливу своїх західних та південних сусідів.

Господарство і побут накладали відбиток також на ідеологічне уявлення населення регіону. Ідеологія сабатинівців відображала побут, притаманний осілим народам. Уся їх ритуально-культури практика була спрямована на збільшення родючості землі та чисельності роду (цю тезу підтверджують знахідки на сабатинівських поселеннях магічних хлібців, зроблених із кераміки). У білозерські часи внаслідок зміни кліматичних і природних умов економіка населення Степового Побужжя – як і всього Північного Причорномор'я в цілому – занепадає, тому жителі Причорноморської ойкумени вимушено переходять до більш кочівницького образу життя. Безсумнівно, ці зміни мали значний вплив на ідеологічні уявлення людей. Ритуали тепер були спрямовані, перш за все, на збільшення приплоду худоби та успіх різноманітних промислів (рибальство, мисливство). Кочовий образ життя посилив і етнокультурні зв'язки жителів регіону із населенням оточуючої ойкумени – з Передньоазійським та Балкано-Подунавським регіонами.

У Степовому Побужжі яскраво представлені хтонічний і солярний культ, культ родючості та культ предків [4]. Але одним із самих вагомих для відтворення ритуально-культури практики давнього населення є поховальний обряд.

Саме він містить велику інформацію про розмаїття структури суспільства, тому першочергове завдання в процесі здійснення його аналізу полягає в розчленуванні обряду на окремі деталі, ознаки та співвіднесення цих ознак з різними сферами соціальної структури.

Відомо, що норми, правила та складові поховального обряду, формуються під впливом двох основних факторів: етнічних традицій і соціальних відносин, висвітлених через призму ідеологічних уявлень. Порівняння якісних і кількісних компонентів поховального обряду сабатинівської культури вказує на надзвичайно високий ступінь подібності, особливо серед перших. Це, насамперед, – курганний спосіб поховання, розта-

шування поховальних ям у кургані, форма поховальної ями, поза похованого, орієнтування тощо. У сукупності вони вказують на єдність етнічних традицій, а також на певний загальний рівень суспільства, пов'язані із поховальним обрядом, ідеологічними уявленнями населення.

Але в той же час, незначні розходження серед кількісних компонентів поховального обряду, таких як: розміри курганів і поховальних ям, надзвичайно бідний інвентар, а в більшості випадків – його повна відсутність, створюють враження про сабатинівське суспільство як дуже слабо диференційоване в соціальному плані. На тлі розвинутої економіки, яка характерна для сабатинівців, зі спеціалізованим ремісничим виробництвом, особливо металообробним, відсутність яскравих, багатих поховань є певним дисонансом щодо великої кількості біднішого населення.

Сабатинівські поселення в Степовому Побужжі займають практично всі зручні для життя й діяльності ділянки вздовж берегів великих і малих річок, що є свідченням ефективного освоєння території регіону. Раціоналізм тут виразився у використанні місцевого міцного й легкого будівельного матеріалу. А найголовніше – крайній раціоналізм фіксується у відношенні до заупокійного культу. Поховальні споруди, представлені, в основному, впускними могилами невеликих розмірів і дуже скромними заупокійними дарунками, а в більшості випадків – і відсутність їх, демонструють мінімальні трудові витрати в цій сфері. Така бідна обрядовість характерна для періоду кризи первісно-общинної системи, тому що основне навантаження відбувалось для задоволення душі, а не праху.

Своїм раціоналізмом у похоронному обряді сабатинівська культура відрізняється як від попередніх культур епохи бронзи на цій території, таких як катакомбна, культури багатопружкової кераміки, так і наступних – білозерської, кіммерійської. Цей феномен має потребу в детальному аналізі й поясненні з урахуванням всіх факторів ендогенного й екзогенного характеру. На підставі наявних до теперішнього часу джерел важко визначити точну кількісну міру зусиль і часу, витрачених на похоронні обряди й ритуали в сабатинівській культурі. Поки що ми можемо

лише констатувати, що перевага раціоналістичних тенденцій у багатьох сферах життєдіяльності сабатинівського суспільства, в тому числі – й відношенні до заупокійного культу, відбилося в досить скромному, уніфікованому поховальному обряді, який був характерним для періоду кризи первісно-общинної системи. Проте цей висновок не повинен впливати на загальну оцінку економічного, технічного й інтелектуального рівня населення епохи пізньої бронзи, що залишило нам пам'ятники сабатинівської культури.

Найдавніший шар релігійних уявлень, пов'язаний з культом померлих, до проводів на той світ формувався в ту пору, коли основу господарства складало скотарство, зберігався він і надалі. Напевно, цей обряд є лише частиною складних уявлень про споконвічний кругообіг життя і смерті.

У добу бронзи відбуваються значні соціально-економічні зміни в людському суспільстві, відповідно, розвиваються космологічні й міфологічні ідеї. Колишне світосприйняття поступово набирає міфологічного характеру. Формується міфологічне пояснення різних сторін буття, й у т. ч. психофізіологічного загальнолюдського досвіду і його відбиття – колірної тріади. Використання фарб у похоронному обряді (зокрема, вохри), хоча й містить колишне семантичне навантаження, але вже деформується новим «міфологічним» рівнем людської свідомості, у результаті чого колірна тріада обожнюється, пов'язується з позитивними та негативними тенденціями людського буття, сторонами світла, із тричленим розподілом світу.

У розділі «Махабхарати» «Теологія Вишну» відображено значення кольору для життя й долі людини. Згідно із уявленнями індоевропейців, душа – безсмертна, вона постійно переселяється з одного тіла в інше, але життя в будь-якому тілі пов'язується зі стражданням, і кожне нове втілення вважалося злом. Благом вважалося припинення перероджень, тобто досягнення звільнення й досконалості. Шлях для людей визначався кольором, і кожна стадія перевтілення мала свій певний колір. Перебування душі в людському тілі співвідносилось із червоним або світло-жовтим кольором.

Вказаний міф певним чином пояснює використання вохри в похоронному обряді

жителів Степового Побужжя. Покриття небіжчиків, стел, долівки вохрою мало на меті повторно повернути їхні душі у світ людей [5].

Спираючись на поховальну обрядовість білозерців, можна дослідити, яким чином відбувалася трансформація ритуально-культурних систем у період створення ранньокласових структур у степовій зоні Північного Причорномор'я.

У подальшому з пам'ятників бронзи в Північному Причорномор'ї виділили білозерську культуру, що змінила сабатинівську на цій же території. Велика кількість наукових робіт, у тому числі й монографічних, дає підстави стверджувати, що похоронний обряд білозерської культури має ряд стійких ознак, які відрізняють його від традицій синхронних і попередніх культур бронзової доби [6; 7; 8].

Для білозерського населення показовим є особливий підхід до поховально-обрядової традиції, яка панувала на той час в Степу. Білозерські мешканці майже не використовували для поховальних потреб старі могили. Вони будували власні могильники або користувалися ґрунтовими цвинтарями. Відхилення від цієї традиції – поодинокі. Некрополі поділяються на могильні (курганні), могильно-ґрунтові та ґрунтові. Відомі лише окремі поховання на поселеннях.

Таким чином, в ідеологічних уявленнях білозерців у хронологічних межах XII – X ст. до н. е. чітко простежується запозичення певної ритуальної практики із сусідніх регіонів, зокрема Балкан та Малої Азії. Наявність таких зв'язків підтверджує комплекс речових джерел. Про етнокультурні зв'язки населення регіону свідчать артефакти, інтерпретовані в ритуально-культурному аспекті. Вони синхронні культурам Балканського регіону (захоронення людських черепів, кам'яний фалос), як відомо, культ Пріапа занесений в Грецію саме із Фракії, причому, фалічний культ є нехарактерним для Степового Побужжя. Про зв'язки населення регіону з Малою Азією свідчить знайдений в поселенні «Дикий Сад» ритуальний кам'яний молот, виготовлений із породи, яка розповсюджена в Малій Азії, але

відсутня в Північному Причорномор'ї. Також зв'язки з населенням Центральноєвропейського ареалу підтверджується глиняними і бронзовими виробами.

Відсутність у ній яскраво виражених військових поховань, наявні атрибути родоплеминої аристократії із чітко вираженою ієрархією дозволяють припустити, що для політогенезу білозерського суспільства характерний аристократичний шлях розвитку, який привів до створення ранньокласових структур.

Поховальний ритуал епохи пізньої бронзи в Степовому Побужжі представлений різними формами поховальних споруд. Дослідження, проведені дотепер, дозволяють стверджувати, що на території Південно-західного регіону домінує курганний обряд поховань. У більшості випадків поховання впущені в давні насипи ямної та катакомбної культур. Відомі, однак, і невеликі кургани, насипані спеціально над похованнями (Троїцьке) або розташування поховань в так званих «перемичках» між двома культурами більш раннього часу (Степове).

Аналіз різних даних із похоронного обряду показує, що він містить у собі інформацію, яка дозволяє судити про ступінь соціального розшарування архаїчних суспільств. Форма похоронного обряду залежить від віку й статі померлого, причини смерті, соціального рангу індивіда усередині громади. У середовищі осілих хліборобів існує прямий взаємозв'язок між похоронним обрядом і системою соціальної ієрархії всередині суспільства. Тому, є всі підстави вважати, що й в епоху ранньокласових суспільств поліваріантність обряду поховання навіть у межах єдиної культури відбиває не тільки хронологічні, локальні, етнічні розходження, але й певні соціальні моменти. Соціальними факторами пояснюється розмаїття поховальних обрядів, представлених в одному могильнику, який залишений єдиним за культурою населенням, а всі поховання якого відносяться до порівняно невеликого хронологічного періоду. За цих умов зникають підстави для пояснення різних варіантів обряду еволюцією релігійних вірувань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Черных Е. Н. Гипотезы древней культуры / Е. Н. Черных // Знание – сила. – 1982. – № 9. – С. 32-34.
2. Гребенников Ю. С. Киммерийцы и скифы Степного Побужжя (IX – III вв. до н. э.) / Ю. С. Гребенников. – Николаев : Возможности Киммерии, 2008. – 192 с.

3. Шарафутдинова И. Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы / И. Н. Шарафутдинова. – К. : Наукова думка, 1982. – 157 с.
4. Матвієнко Л. В. Ритуально-культовий комплекс доби фінальної бронзи в м. Миколаєві / Л. В. Матвієнко // Красназничий альманах. Історія. Археологія. Наука. Культура. Кластер. Промисловість. Сільське господарство. Транспорт. – Миколаїв : ОІППО, 2004. – С. 33.
5. Гаврилов А. В. О значении охры в погребальном обряде археологических культур эпох палеолита-бронзы / А. В. Гаврилов // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: Тезисы докладов Всесоюзного семинара. – Запорожье, 1990. – С.12-14.
6. Отрощенко В. В. Белозерская культура / В. В. Отрощенко // Археология Украинской ССР. – К. : Наукова думка, 1985. – Т. I. – С. 519-527.
7. Ванчугов В. П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье / В. П. Ванчугов // Проблема формирования белозерской культуры. – К. : АН УССР, Одесский археологический музей, 1990. – 168 с.
8. Ванчугов В. П. Погребальный обряд белозерской культуры Северо-Западного Причерноморья (опыт социальной реконструкции) / В. П. Ванчугов // Археология и этнография Восточной Европы. Сборник научных работ, посвященный 60-летию В. Н. Станко. – Одесса : АН УССР, Одесский археологический музей, 1997. – С. 154-167.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**.

© Л. В. Матвієнко, 2012

Стаття надійшла до редколегії 22.09.2012

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ ЖІНОК ОДЕСИ на початку ХХ ст.

Охарактеризовано польський жіночий рух в Одесі на початку ХХ ст. На підставі залучення архівних матеріалів проаналізовано участь жінок у громадських організаціях культурно-просвітницького і благодійницького спрямування, а також діяльність першої польської феміністичної організації в українських землях – Товариства рівноправ'я польських жінок Одеси.

Ключові слова: польські жінки, жіночий рух, гендерна історія, Одеса.

Охарактеризовано польское женское движение в Одессе в начале ХХ в. На основании привлечения архивных материалов проанализировано участие женщин в общественных организациях культурно-просветительского и благотворительного направлений, а также деятельность первой польской феминистической организации в украинских землях – Общества равенства польских женщин Одессы.

Ключевые слова: польские женщины, женское движение, гендерная история, Одесса.

The article described the Polish women's movement in Odesa in the early 20th century. On the basis of archival material examined women's participation in cultural, educational and charitable organizations, as well as the first Polish feminist organization in the Ukrainian lands – Society of equality of Polish women of Odesa.

Key words: Polish women, the women's movement, gender history, Odesa.

В історії жіночого руху існує ще багато малодосліджених сторінок. У сучасній українській історіографії питання історії співвітчизниць є досить актуальними. Проблеми, які постають у центрі уваги істориків, різноманітні – історія окремих особистостей і громадських організацій, приватного та публічного життя, особливостей формування ідентичності та виробки життєвих стратегій [1-3]. Однак поза увагою досі залишається історія жінок інших національностей, що мешкали а території України. Пізнання жіночої історії неможливе без розуміння окремих течій жіночого руху, що склалися із напрямів, в тому числі і національних. Прикладом такої течії жіночого руху в Україні можна вважати польський, представлений громадськими ініціативами і організаціями.

Історія окремих національних груп Північного Причорномор'я давно вже стала складовою вітчизняної історії. Польське населення посідає значне місце в дослідженнях регіону, що виразилось у низці наукових розвідок [4-6]. Але праць, присвячених історії польського жіноцтва центрального міста Північного Причорномор'я, досі немає.

У даній статті охарактеризовано участь жінок у різноманітних польських організаціях Одеси і проаналізовано діяльність першого польського жіночого товариства, створення якого було надзвичайно прогресивним кроком в історії польської громади краю і України в цілому.

Для цього потрібно охарактеризувати польське населення Одеси в цілому і визначити особливості його складу, для чого скористаймося даними Першого всеросійського перепису населення 1897 р. На підставі архівних свідоцтв і залучення опублікованих джерел проаналізуємо громадську діяльність полячок у національних організаціях.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Одеса була поліетнічним містом, в якому проживала значна і достатньо строката колонія поляків [7, с. 35-37]. У місті мешкала велика кількість незаможних поляків – ремісників, робітників, студентів, які прагнули підтримувати громадські зв'язки зі співвітчизниками. Також місто стало батьківщиною і для заможних польських родин, представників землевласницької або ж підприємницької верхівки.

Згідно з переписом у Херсонській губернії проживало 30 894 громадян, які визнали польську мову рідною⁴ [8]. З них 20 236 чоловіків і 10 658 жінок, що свідчить про статеву диспропорцію. Більше 30 % – 7 045 чоловіків були зайняті у збройних силах, що і породжує дану диспропорцію.

Перепис населення 1897 р. дає уявлення про освітній рівень населення: у жінок він складає 60,8 % (6 481 жінка), а у чоловіків – 59,8 % (12 110 чоловіків). Це середні показники по українським губерніям: у лівобережних рівень жіночої грамотності був вищим, натомість у правобережних – набагато нижчим.

Питання освіченості в переписі уточнювалось мовою навчання. Так як респондентами в даному випадку були люди, що визнали польську мову рідною, то «інша мова» освіченості у переписі означає, скоріш за все, польську. Так, якщо грамотних «іншою» налічувалось 832 жінки в губернії (12,8 %), то російською мовою – 4 779 (73,7 %). Це найбільш високий показник грамотності «російською» в українських губерніях, що свідчить про русифікацію освіти, в тому числі і жіночої, в регіоні. Освітній рівень польських жінок був достатньо високим, що відбилось і на зайнятості у суспільному виробництві.

Серед жінок 30,8 %, або ж 3 921, були «самостійними», тобто такими, що заробляли на життя власною працею. Такі цифри є значними для польського населення українських губерній. Порівняймо: на Правобережжі цей показник дорівнював 14,8 %, а на Лівобережжі – 25,9 %. Майже третина польських жінок Херсонської губернії могла бути відносно незалежною від батька або чоловіка, утримувала себе самостійно, була задіяна в різноманітних сферах виробництва і втягнута у суспільні відносини. Саме це дає привід висунути припущення, що названий регіон стане колискою для розгортання процесу жіночої емансипації і має тут передумови для його більш динамічного розвитку, ніж в інших частинах імперії.

⁴ Питання про національність в анкеті перепису не ставилося, але ставилися запитання про віровизнання та про рідну мову. Для зручності в статті будуть вживатися вислови польське населення, поляки для позначення тих кіл суспільства, які визнали саме польську мову рідною.

Як і в інших українських губерніях більшість жінок були задіяні в «діяльності службовій та приватній», тобто працювали в обслуговуванні приватних домівок. Показник задіяних у прислузі жінок – 45,3 % від усієї кількості зайнятих жінок, або ж 1 492 жінки, є найвищим в Україні (у південно-західних губерніях він складав 37,6 %, у лівобережних українських губерніях – 26,6 %).

Традиційними шляхами заробітку були прибутки з капіталу – 15,7 % і отримання коштів від казенних та інших закладів – 6,4 %. Найвищим у губернії, в порівнянні з Правобережжям та Лівобережжям, був і показник зайнятості виготовлення одягу – 10,4 % (8,1 % та 7,1 % відповідно). Польські жінки були зайняті у «традиційних» жіночих галузях виробництва, але їх активність у виробничій сфері розривала кордони приватної замкненості.

Наприкінці XIX ст. польська колонія міста брала активну участь у Католицькому товаристві добродійності. І хоча ця організація не була суто польською, бо в її роботі брали участь німці, швейцарці та люди інших національностей, на думку дослідників, поляків там було більшість [9].

При товаристві існував дамський комітет опіки над дітьми, який збирав благодійницькі внески і розподіляв кошти. Саме завдяки цьому комітету були організовані дитячі притулки, їдальня, училища для хлопчиків, добродійний заклад для дівчат, літні колонії для сиріт [10, с. 180; 11]. Активну роль у роботі товариства брала Марія-Єва Джевецька (1846-1933), яка опікувалась їдальнею та інтернатом для дівчат, і чия діяльність лякала Одеську жандармерію. У фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві зберігається декілька справ, в яких М. Джевецька визнана активною діячкою «по об'єднанню польського елементу на політично-національній основі» та такою особою, «що переслідує цілі політичної освіти» [12; 13]. Натомість на сайтах одеських католицьких організацій ми не знайдемо жодної згадки про цю жінку [14; 15].

Польське населення Одеси на початку XX ст. проводило активне громадське життя, а об'єднання відбувалось на підставі національного згуртування, ідеї спільної підтримки рідної мови, культури, релігії. Характерною

особливістю польського громадського руху є відсутність професійних об'єднань. В описі фонду одеського градоначальника немає даних про об'єднання поляків у професійні спілки, хоча зустрічається багато повідомлень про професійні об'єднання євреїв, греків, вірмен та ін. [16]. Скоріш за все, поляки знаходили роботу в поліетнічному середовищі міста, не потребуючи створення спілок, що були засобом боротьби з конкурентами і взаємодопомоги співвітчизникам. Можливо також, що будь-які спільні польські ініціативи настільки прискіпливо розглядались владою і були приречені на постійний контроль з її боку, що їх не варто було афішувати.

Із 1906 р. в Одесі працювало декілька польських громадських організацій – Dom Polsky, Lira, Ognisko та ін. Особливістю цих товариств став їх культурно-просвітницький характер. Діяльність названих товариств дещо різнилась, про що вже було сказано в науковій літературі [5; 6; 9]. Цікавою сторінкою в історії є роль жінок у названих організаціях, про що ми не можемо дізнатись зі сторінок офіційних звітів чи то газетних публікацій. Залишаються лише особисті документи – мемуари, спогади, які зупиняються на епізодах «маленької історії». На жаль, серед спогадів, написаних мешканцями Одеси, відсутні повідомлення про роль жінок у товариствах, але вони є у наративах жителів інших міст [17, с. 71, 88]. Виходячи з того, що ситуація не була радикально відмінною у колі поляків, спробуємо охарактеризувати діяльність жінок.

Жінки виконували функції господинь на різноманітних світських раутах – дбали про зустріч гостей, облаштування столу, меню і культурну програму. До останнього завдання входило не тільки складання списку розваг, але й їх підготовка – пошив костюмів для театральних вистав і живих образів, знаходження речей для облаштування сцени, запрошення музикантів і виконавців, організація репетицій.

Роль жінок у культурно-просвітницьких організаціях різнилась. Так у Ognisko жінки могли бути членами організації, але без права голосу. Більш вагому роль вони відігравали у Liri, бо склад цієї організації був більш демократичним [11]. Жінки брали активну участь у польських організаціях міста, що

надавало їм досвід громадської діяльності, розширювало контакти у суспільному середовищі, підвищувало авторитет у своїй спільноті. Разом з тим, ці організації не впливали на становище жінок, як окремої соціальної групи, не прагнули змінити їх долі.

Одним з товариств, що поставило за мету допомогу жінкам, було Одеське католицьке товариство жіночої прислуги імені св. Зіти⁵. Ця організація виникла у 1911 р. за сприяння ксьондза Вл. Потоцького та В. Шеміота і стала механізмом поліпшення побуту жіночої прислуги. Товариство підшукувало роботу тим, хто її потребував, дбало про лікування своїх хворих членів або надання безкоштовної допомоги, влаштовувало у притулки старих або немічних, розповсюджувало книжки на морально-релігійну тематику [10, с. 186]. Серед своїх завдань товариство бачило створення взірцевих кухні та пральні з метою удосконалення навичок жінок.

Прикладом для створення подібної організації були польські товариства. Жіночі організації взаємодопомоги під патронатом католицької церкви стали з'являтися після енцикліки папи Леона XIII 1891 р., який закликав до національно-християнських цінностей і об'єднань на протипагу соціалістичним, феміністичним та іншим ідеологіям, поширення яких викликало стурбованість церкви. Перше товариство католицьких служниць імені св. Зіти виникло у 1897 р. у Кракові. Прислуга – одна із найчисельніших жіночих професій, бо для багатьох сільських дівчат, яких доля закинула у місто, ця робота стала виходом із убогості. Для цього прошарку суспільства виходила і преса, що зчаста була єдиним підручником для жінок, а саме «Przyjacieł Slug», «Pracownice katolickie», «Pracownice Polskie» та інші. Але проголошені виданнями ідеї були консервативними і анахронічними.

Членом товариства св. Зіти могла стати будь-яка мешканка Одеси, що працює у прислузі не менше року за умови сплати внесків 25 коп. у місяць (3 руб. на рік). Жінкам надавалась не тільки інформаційна допомога. Ті, хто шукав праці, могли перебувати до

⁵ Свята Зіта вшановується католицькою церквою як покровителька і заступниця домашньої прислуги.

знаходження роботи у притулку, влаштованому В. Шеміотом з січня 1912 р. У притулку жінки проживали і отримували двохразове харчування безкоштовно. Вони чергували в приміщенні і фактично обслуговували себе самостійно. У 1913 р. притулком скористалось 77 жінок. Довгий час секретаркою та однією з членів Правління була С. Гардецька, яка не полишала своїх функцій навіть у святкові дні.

Зберіглися звіти про діяльність товариства за 1913 та 1914 рр. Так у першому – заяв про пошук роботи було подано 401 і 319 заяв від працедавців, при цьому працевлаштування знайшли 74 жінки (18,4 %) [18, с. 80]. У 1914 р. до товариства звернулось 418 жінок, що потребували праці і 262 працедавця, а посад було обрано 110 (26,3 %) [19, с. 61].

Відсутність архівних справ зі списками жінок, що звертались про допомогу в товариство, не дозволяє стверджувати національну приналежність організації. Але ті факти, що товариство тісно взаємодіяло з католицьким товариством добротності, саме було католицьким, а також існування величезної кількості польського населення міста, які були задіяні в прислузі, може слугувати свідченням того, що організація об'єднувала в більшій мірі польських жінок. До того ж головами названих товариств були настоятелі католицького костелу Одеси – спочатку В. Потоцький, потім – Й. Шейнер.

Товариство св. Зіти стає формою взаємодопомоги жінок, що було поширеним явищем наприкінці XIX – початку XX ст. На той час у місті існує вже декілька товариств взаємодопомоги – повивальних бабок, виховательок і вчительок, працюючих жінок, однак товариство св. Зіти знаходить серед них своє місце. Дослідниця Л. Смоляр доводить, що товариства взаємодопомоги відповідали ідеологічним гаслам жіночого руху щодо застосування власних здібностей і права на працю, і відмічає їхні особливості. Серед них – багатопрофільність, поєднання з клерикальними цілями, зміна самосвідомості жінок [20, с. 144]. Майже всі ці риси притаманні також і товариству св. Зіти, однак порівняно з іншими організаціями можна помітити його вузький характер: позичок товариство не надавало, школи і курсів не відкривало.

Товариство св. Зіти є, скоріше, патонацьким товариством, а не організацією жіночої взаємодопомоги. Організоване за сприянням

церкви, воно допомагало жінкам у повсякденному житті. Разом із тим, воно не прагнуло змінити становище жіночої прислуги докорінно, тим самим закріплюючи існуючий соціальний порядок.

Розвиток міжнародного жіночого руху вплинув і на польських жінок українських губерній. У 1907 р. у Варшаві було відкрито Товариство рівноправ'я польських жінок. На чолі цього товариства стала Пауліна Кучальська-Рейншміт, а друкованим органом – видання «Ster». У своїй діяльності товариство прагнуло утверджувати рівноправ'я статей в різноманітних галузях – судочинстві, професійній діяльності і трудових відносинах, вести пропаганду здорового способу життя тощо. З цією метою передбачалось не просто об'єднуватись у гуртки і обговорювати всілякі питання щодо рівноправності жінок, але й закликати державні органи підтримувати ці ідеї, створювати групи солідарності і взаємодопомоги, вести просвітницьку роботу [21, с. 125-147].

Товариство стало першою феміністичною організацією Польщі, що послідовно утверджувало права жінок. У своєму уставі товариство зазначало право на відкриття філіалів у всіх частинах імперії (§ 40) за поданням десяти бажаючих осіб.

У травні 1912 р. до одеського градоначальника надійшло прохання про відкриття філіалу Товариства рівноправ'я польських жінок, підписане десятьма жінками [22, арк. 1]. З цим проханням одеситки-польки звернулись і до варшавського губернатора. Місцева влада довго вагалась із приводу відкриття товариства, про що свідчить переписка між градоначальником, міським поліцеймейстером, окремими підрозділами жандармерії, що перевіряли благонадійність жінок, які підписали прохання. Лише на початку 1913 р. Товариство змогло розпочати свою діяльність.

На першому засіданні, що відбулось 20 січня 1913 р. і зібрало 31 особу, були вирішені різноманітні організаційні питання. Засідання відкрила його засновниця Анна Хмелевська, яка привітала всіх із відкриттям товариства і наголосила на необхідності обрання його керівного складу. Її помічниця, Стефанія Грецька пояснила цілі і завдання організації, зачитала телеграми, що надійшли з

вітаннями на адресу засновників Товариства, провела вибори членів правління, ревізійної комісії [22, арк. 21]. Члени товариства вирішили збиратись двічі на місяць, а правління – щонеділі.

Так розпочалась історія однієї з найцікавіших польських організацій, що засвідчила розповсюдження емансипаційних ідей у польському суспільстві далеко від батьківщини. Офіційне визнання цієї організації потребувало не тільки зусиль, але й свого роду громадянської мужності. Бо, безсумнівно, що крім клопоту утвердження організації в офіційних структурах, жінкам потрібно було ще й відстояти свою позицію в очах консервативно налаштованого польського суспільства. Традиційними для діяльності жінок уважались благодійні, культурно-просвітницькі товариства, а пізніше в містах – взаємодопомоги. Товариство рівноправ'я стало першим суто жіночим об'єднанням і першим, що заявило про захист інтересів не в цілому польського населення, а жінок.

Хто ж став засновницями цієї організації і чому вона виникла саме в Одесі? Представлені в архівній справі дані про засновниць дають лише загальне уявлення про цих жінок. Нажаль, докладнішої інформації про життя чи діяльність членів Товариства знайти не вдалось, бо в архіві, чи в наративах поляків Одеси вона відсутня.

Засновницями організації були жінки середнього віку, п'ятьом із них було за тридцять, трьом – за сорок років, одній, С. Грецькій, – п'ятдесят і одній, Я. Струбчевській-Косецькій, – двадцять. Більшість із них належали до стану дворянства. У відомостях про себе лише дві жінки назвали свій рід занять: С. Грецька – директорка музичної школи і викладач музики, Я. Туліковська-Наркевич – лікар [22, арк. 15]. Усі інші жінки визнали себе дружинами лікарів, інженерів, чиновників. Відомо, що Є. Івановська, дружина управителя маєтку, та С. Новіцька, дружина директора Товариства взаємного кредиту, були також землевласницями, тобто отримували власний дохід від землі. Загалом, засновницями товариства стали жінки з середнього прошарку польського суспільства, в більшості – з інтелігенції.

Діяльність товариства була не довговічною, але відзначилась декількома громадськими

ініціативами. У лютому 1913 р. у членів Товариства зародилася ідея відкриття курсів шиття для дівчат незаможних станів. У програму навчання повинні були входити пошив білизни й одягу, навчання ручному та машинному шиттю, рукоділля та заняття з малювання й креслення для копіювання викройок [22, арк. 31]. Для відкриття курсів жінки здобули дозвіл на передачу обгорткової тканини, яку могли здійснити різноманітні торгівельні фірми, що отримували в ній певні речі.

Однак не так легко було працювати, коли влада постійно підозрювала організацію в підіривній діяльності. Задля того, щоб мати обґрунтовану заборону, одеська міська влада запросила дирекцію народних училищ щодо існування курсів шиття. Дирекція зауважила, що в училищі Байер уже існує така школа, тому названі курси будуть зайвими, а також будуть «*визько націоналістичного характеру*». Загальний відділ міністерства внутрішніх справ теж уважав недоцільним відкриття цих курсів, бо Одеське товариство формально було лише відділом Товариства рівноправ'я польських жінок, а для відділів права відкриття шкіл і управління ними у Статуті не були прописані [22, арк. 27-30]. Отже, градоначальник заборонив відкриття курсів, що могли стати корисним кроком для отримання жінками професії. Разом із тим, у «*Kalendarze Domu Polskiego*» – щорічному друкованому органу поляків Одеси, виданому 1915 р. зазначено, що Товариство рівноправ'я протягом двох років свого існування влаштувало школу для бідних дівчат [18, с. 80].

Ще більш цинічною стала наступна заборона. Товариство прохало дозволу на відкриття у своєму приміщенні довідкового бюро, що надавало б жінкам інформацію про наявність вільних робочих місць, часи прийому адвокатів і лікарів. Відповідь була вельми короткою – Товариству дозволяли відкриття такого інформаційно-довідкового центру за умови сплати збору в місцеве казначейство двох тисяч карбованців. Безперечно, така сума була не підйомною для товариства, тому назване бюро так і не було відкрите.

Товариство рівноправ'я польських жінок не було першою польською жіночою організацією України – у 1907 р. у Києві було засно-

вано Товариство польських жінок міста. Воно ставило на меті захист інтересів жіноцтва, мало контакти з Варшавським товариством рівноправ'я, але в своїй назві киянки так і не наважились використати слово «рівноправ'я», тобто не претендували на радикальний характер організації. На відміну від Київського товариства, Одеське з самого початку проголосило шлях досягнення рівноправ'я у суспільстві, прагнучи соціальних змін. На відміну від Київського, що в своїй діяльності проголосило помірковані цілі, Одеське приєднувалось до цілей усунення дискримінації в усіх сферах громадського життя. Але ініціативи товариства були зведені нанівець, бо влада чинила їм перепони.

Не зважаючи на досить коротку історію, слід визнати, що Товариство рівноправ'я польських жінок Одеси стало першою польською феміністичною організацією на українських землях. Створене свідомими жінками, які своєю діяльністю розмивали соціальні чи національні кордони, товариство запропонувало жіноцтву шлях не пристосування до існуючої дійсності, а крок до її зміни. Ініціатива виходила не від патронів, а від самих жінок, які були вже готові боротись за свої інтереси.

Отже, на початку ХХ ст. в Одесі польські жінки брали участь не тільки в національ-

ному культурно-просвітницькому чи благодійницькому русі, але й створили власні жіночі організації. Передумовами їх заснування були соціально-політична ситуація після революції 1905-1907 рр., поступове поширення феміністичних ідей, зростання самосвідомості жіноцтва. Не останню роль відіграло досить демократичне і активне польське середовище міста, в якому більше 60 % жінок було освіченими і третина задіяна у суспільному виробництві.

Створене в Одесі товариство взаємодопомоги служниць ім. св. Зіти під патронатом католицької церкви, стало прикладом жіночої солідарності, згуртованості суспільства, здатного до ініціювання соціальних дій. Фактично, організація замінювала професійні об'єднання, ставши на захист інтересів працівниць.

Організація Товариства рівноправ'я польських жінок Одеси свідчила про поширення феміністичних ідей у польському середовищі. Засноване як філія варшавської організації, товариство прагнуло допомогти співвітчизницям міста кардинально змінити їх становище в суспільстві. Влада чинила опір соціальним ініціативам організації, не даючи можливість розгорнути діяльність. Разом із тим, створення організації виокремило прагнення жіноцтва, продемонструвало соціальні протиріччя і готовність жінок до їх усунення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст. / О. Маланчук-Рибак. – Чернівці : КНИГИ-ХХІ, 2006. – 500 с.
2. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Кісь. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2008. – 272 с.
3. <http://www.womenhistory.org.ua/index.php/elektronni-resursi/16-elektronna-biblioteka>
4. Куліш Н. Одеський Дім Польський // Південний архів. Історичні науки : зб. наук. праць / Н. Куліш. – Херсон, 2001. – Вип. 5. – С. 124-127.
5. Рымарь Н. Н. Польские общества в Одессе конца ХІХ – начала ХХ вв. / Н. Н. Рымарь // Дім князя Гагаріна : зб. іст. публікацій. – Одеса, 2001. – Вип. 2. – С. 107-111.
6. Ніколаєнко О. О. Участь поляків у громадському житті Північного Причорномор'я наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. / О. О. Ніколаєнко // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. праць. – Миколаїв, 2010. – Вип. 5. – С. 28-32.
7. Gocłowski A. Historyczno-geograficzna specyfika ziem południowej Ukrainy a polska mniejszość etniczna w ХІХ I na początku ХХ w. (na przykładzie Odessy) / A. Gocłowski // Південний архів. Історичні науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2001. – Вип. 5. – С. 30-40.
8. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. – Т. 47: Херсонская губерния. – Б. м., 1904.
9. Горун Д. О. Польська громада Одеси у ХІХ – початку ХХ ст.: коротка характеристика етапів розвитку / Д. О. Горун // Записки історичного факультету ОНУ. – Одеса, 2003. – Вип. 13. – С. 72-85.
10. Kalendarz Domu Polskiego w Odessie. – 1912.
11. Зінько С. Польські громадські організації м. Одеси кінця ХІХ – початку ХХ ст. / С. Зінько // Поляки на Півдні України: історія і сучасність. – Одеса-Ополе-Ольштин, 2006. – Т. 1. – С. 231-235.
12. Центральний державний історичний архів України в Києві (ЦДАУК), ф. 1153, оп. 1, спр. 89.

13. ЦДІАУК, ф. 278, оп. 1, спр. 153.
14. http://catholic-odessa.com.ua/RU/parafie/od_katedra-RU.htm
15. <http://www.dompavlov.com/church/petrcatholicodessa.htm>
16. Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 7 Канцелярія Одеського градоначальника. Стіл товариств і об'єднань.
17. Nowak S. Z moich wspomnień (Lata szkolne 1884-1902). – Częstohowa : W. Swiecki i S-ka, 1994. – 313 s.
18. Kalendarz Domu Polskiego w Odesie. – 1915. – 90 s.
19. Kalendarz Domu Polskiego w Odesie. – 1916. – 70 s.
20. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії. – Одеса : Астропринт, 1998 – 408 с.
21. Gornicka-Boratynska A. Stanmy sie soba. Cztery proekty emancypacji (1863-1939). – W. : Izabelin, Swiat Literacki, 2001.
22. Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 7, спр. 482.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор Є. Г. Сінкевич.*

© О. О. Ніколаєнко, 2012

Стаття надійшла до редколегії 10.06.2012

ІСТОРІЯ СВЯТО-УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ МІСТА ХЕРСОНА

Розглянуто основні етапи розвитку одного з найбільших і найстаріших храмів Південної України – Свято-Успенського собору міста Херсона. Проаналізовано вплив окремих політичних режимів на його становище під час їхнього правління. Зокрема висвітлено будівництво і розвиток собору в період Російської імперії, закриття та перетворення собору на спортивну залу в радянський період, а також відродження та відбудова його під час незалежної України.

Ключові слова: православна церква, політика, храм, релігійна громада, дзвони.

Рассмотрены основные этапы развития одного из самых больших и самых старых храмов Юга Украины – Свято-Успенского собора города Херсона. Проанализировано влияние отдельных политических режимов на его положение во время их правления. В частности освещено строительство и развитие собора в период Российской империи, закрытие и превращения собора в спортивный зал в советский период, а также возрождение и восстановление его во время независимой Украины.

Ключевые слова: православная церковь, политика, храм, религиозная община, колокола.

The article describes the main stages of the development of one of the biggest and most antique temples in the South of Ukraine, the Svyato-Uspensky Cathedral of Kherson, based on the sources of historical events. The influence of particular political regimes on its state during their governing is analyzed. Some attention is given to the process of building and its development during the period of Russian Empire, its closing and conversion into sports hale during the soviet period, and also its rebirth and restoration in the times of the Ukrainian independence.

Key words: Orthodoxy Church, policy, temple, religious community, bells.

Історія багатьох українських храмів є складною і трагічною, так само як історія українського народу. Саме тому в наші дні історія культових споруд України привертає значну увагу вітчизняних істориків і є достатньо актуальною в сучасній українській історичній науці. Не є виключенням храми південного міста Херсона, історії яких уже присвячено кілька ґрунтовних праць. Однак, незважаючи на зусилля як професійних істориків (С. Водотики, А. Макарської, В. Павленка, Є. Сінкевич, І. Сінкевич), так і краєзнавців-аматорів (С. Бахматової, Є. Горностаєва, А. Захарова, М. Любченка, П. Шиянової), історія багатьох із них залишається мало-відомою.

Такою ж є історія Свято-Успенського храму (Успіня Пресвятої Богородиці) – одного з найстаріших храмів Херсона, що є пам'яткою архітектури XVIII ст. і входить до комплексу охоронної зони історичної забудови міста. Саме тому метою даної роботи є дослідження історії цього собору від часу заснування до наших днів.

Розвиток храму був зумовлений впливом усіх історичних епох, в яких він існував. Тому в історичній періодизації цього собору можна виділити такі періоди: імперський, радянський та незалежної України.

Будівництво Свято-Успенського собору, так само як інших культових споруд Південної України, було зумовлене утвердженням православної віри на теренах Північного Причорномор'я після завершення російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Із заснуванням 9 вересня 1775 р. Слов'янської і Херсонської єпархії на території Новоросійської та Азовської губерній, Російська імперія поставила за мету заселити ці губернії та утвердити в них православну віру [1].

У рамках цієї політики відбулося закладення у 1778 р. портового міста Херсона. Населення його стрімко зростало, внаслідок чого постала потреба в будівництві на його території великих культових споруд. Тому в 1785 р. купці та міщани купецького передмістя звернулися до єпархіального керівництва

з проханням дозволити будівництво нової церкви на широкій Грецькій площі. Однак архієпископ Никифор, посилаючись на те, що в цій місцевості вже є грецька Софійська церква, не погоджувався на нове будівництво. Але зважаючи на настійливі прохання громадян, він дав своє благословення на будівництво кам'яної церкви на честь Успіня пресвятої Богородиці. Після завершення її будівництва в 1798 р. вона була освячена протоієреєм Саражиновичем.

У 1828 р., у зв'язку із закінченням переводу установ Херсонського адміралтейства в Миколаїв і зарахуванням Катерининського собору до військового відомства, Свято-Успенська церква отримала статус соборної церкви міста Херсона [2].

Церковна споруда була збудована з цегли в хрестово-купольному типі. Її довжина сягала 46 м, ширина – 31 м і висота – 40,5 м. Храм мав три престоли: головний престол – на честь Успіня Богоматері, правий – Св. Миколая Чудотворця, лівий – Св. Великомучениці Варвари. У 1833 р. дерев'яну дзвіницю було перебудовано в кам'яну, а вже в середині ХІХ ст. було проведено перші реставраційні роботи будівлі собору [3, арк. 17].

Храм був багато прикрашений усередині. Там знаходився грандіозний іконостас, ширина якого складала 30 м, центральна частина піднімалася уверх на 17 м. У ньому розміщалося 50 ікон. Однак лише одна з них – Пресвята Богородиця з Ісусом, що стояла на півмісяці, – дивом збереглася до наших днів [4].

Собор мав велику бібліотеку, зокрема, в ній зберігалися Біблії, повчання Василя Великого про Св. дух, Тлумачення Євангелія архімандрита Михаїла, Повчальні слова Євгенія митрополита Київського, Твори Інокентія архієпископа Херсонського в 10-ти томах та ін. [5].

При Свято-Успенському соборі в 1853 р. було засновано кафедру вікарних єпископів Херсонської єпархії, після цього в ньому херсонські архієпископи возносили молитви про місто і державу, в ній відбувалися урочисті молебні та паради з нагоди визначних подій у житті тогочасного суспільства [3, арк. 17].

Свято-Успенський собор став місцем, в якому знайшли своє відображення найважли-

віші події як місцевого, так і загальнодержавного значення ХІХ – початку ХХ ст. Храм перший прийняв місцеву святиню – Касперівську чудотворну ікону Богоматері з с. Касперівки (нині Кизомис), і з 1852 р. щороку, в день Вознесіння Господнього, в Херсоні відбувався хресний хід з цією іконою [6]. У якості прикладу можна навести інформацію херсонської газети «Юг» про те, як планували урочисто зустріти цю ікону в Херсоні в травні 1905 р.: *«Свята ікона о сьомій годині ранку, на кладовищенській площі, поблизу пам'ятника Говарду, буде зустріта духовенством, військовим та цивільним керівництвом, представниками міста, вихованцями місцевих навчальних закладів, військами та народом, там відбудеться молебен, а далі хресний хід пройде до [Успенського – авт.] собору»* [7].

Центральну роль собору в православному житті Херсона доводить також відвідування його імператорами Олександром II і Миколаєм II. У ньому відслужували панахиди та здійснювали урочисті літургії та молебні за здоров'я членів правлячої династії [8; 9].

Таким чином Свято-Успенський собор, збудований з ініціативу народу, отримав статус соборного храму міста Херсона і став центральною церковною спорудою в житті його православної громади під час його існування в імперський період.

Так званий радянський період у житті як Свято-Успенського собору, так і всієї православної церкви, розпочався з утвердження радянської влади на теренах колишньої Російської імперії та з прийняття нею відповідного атеїстичного законодавства.

Після Громадянської війни 1918-1920 рр. у Херсоні було встановлено нову владу, після чого створено Комісію з відокремлення церкви від держави при губернському відділі юстиції, на яку було покладено функцію втілення в життя радянського релігійного законодавства на Херсонщині.

Одним із основних завдань місцевих органів з відокремлення церкви від держави було реєстрація статутів та укладення договорів з релігійними громадами про передачу їм майна в орендне користування. Релігійну громаду Свято-Успенського собору теж не оминуло оформлення цих документів. В її статуті визначалися організаційні особливості

функціонування та мета діяльності, яка полягала в задоволенні релігійних потреб членів громади [10, арк. 9-10]. А для того, щоб укласти договір на користування майном, група віруючих, у складі не менше 20-ти осіб, подавала до місцевої Ліквідаційної комісії докладні відомості про майно церкви, котру бажала взяти в оренду разом із заявою про наміри це зробити [11, арк. 5].

Саме так зробили парафіяни Херсонського Свято-Успенського собору, повідомивши наступне: *«Бажаємо отримати у своє користування будівлю нашого парафіяльного храму, а також усе приналежне останньому майно як богослужбового характеру, так і інше, що підлягає за декретом передачі громаді. До цього додаємо, що приймаємо на себе відповідальність за збереження будівель та майна, того що є в наявності та увійшло до опису як народне надбання»*.

Важливою умовою отримання релігійними громадами майна в користування було взяття зобов'язань не допускати: а) політичних зібрань ворожих радянській владі напрямів; б) роздавання та продаж книг, брошур, листівок та послань, спрямованих проти радянської влади або її представників; в) проголошення проповідей та промов, ворожих радянській владі; г) здійснення набатних тривог для скликання населення з метою підбурювання його проти радянської влади.

За укладеними документами у 1922 р. парафія Свято-Успенського собору отримала в користування: 197 дес. 500 кв. саж. землі (259 кв. саж. під церквою, 841 кв. саж. під церковною огорожею, 1 327 кв. саж. садибною, 196 дес. 500 кв. саж. плавневої землі під комишем), вісім будівель (п'ять будинків и три флігеля) та все богослужбове майно (олтарі Успіня Пресвятої Богородиці, Св. Миколая, Св. Великомучениці Варвари; три іконостаси, ікони, різницю, підсвічники, меблі та ін.).

Відзначимо, що наявність значної кількості будівель дозволила здавати деякі приміщення в оренду та отримувати за це прибуток. За оренду одного будинку отримували 2 046 руб., флігеля – 343 руб., бакалійної крамниці – 540 руб., а разом – 2 959 руб. на рік.

Крім того, на момент передачі собору громаді в касі храму готівкою було 1 233 810 руб. 06 коп., на поточному рахунку 183 058 руб. 86 коп. і капіталів у паперах,

анульованих урядом, 19 215 руб. Загальна сума капіталів, що належали банку складала 1 436 233 руб.

Наявність таких сум стала можливою завдяки прибутковості собору. Наприклад, на підставі прибутково-видаткових книг за 1920 р. загальна валова прибутковість склала 2 269 269 руб., а видатки за той же рік сягнули 1 244 327 руб. Таким чином прибуток собору за 1920 р. склав 1 024 942 руб. [11, арк. 5-8, 13-14, 33].

Унаслідок спустошливих років Громадянської війни та сильної посухи другої половини 1921 р. серед частини населення радянської країни розпочався голод. Уже до травня 1922 р. у 34 губерніях радянської держави голодувало щонайменше 20 млн. людей, біля мільйона померло, 2 млн. дітей стали сиротами [12]. В Україні станом на червень 1922 р. кількість голодуючих, за даними санітарно-епідеміологічної служби УСРР, перевищила 3,7 млн. осіб. В Херсоні ситуація була катастрофічною – тільки в березні-квітні 1922 р. від голоду померло 68,3 % мешканців міста [13]. Масштаби голоду стали реальною загрозою для виживання людей.

Усвідомлюючи жахливість ситуації, що склалася, радянська влада звернулася за допомогою до церкви, унаслідок чого під керівництвом патріарха Тихона було створено Всеросійський комітет допомоги голодуючим. Але невдовзі влада вирішила сама керувати збором ресурсів для голодуючих і замінила його на Центральну комісію допомоги голодуючим при ВЦВК. Одним із джерел рятування голодуючих повинні були стати церковні коштовності, вилучення яких не мало зашкодити богослужбовій діяльності.

Безпосереднє вилучення церковних цінностей у Херсоні розпочалося у двадцятих числах квітня 1922 р., а вже дев'ятого травня в газеті «Херсонский комунар» – органі Херсонського повітвиконкому, повітового комітету КПУ та повітпрофбюро, з'явилася інформація, що за несвоєчасне надання у Відділ управління описів церковного майна парафія Свято-Успенського собору оштрафована на 25 тис. руб. [14].

Після таких заходів до 23 травня 1922 р. з 33-х релігійних громад Херсона було вилучено 40 п. 10 ф. 22 зол. церковних цінностей. Зі

Свято-Успенського собору вилучили 7 п. 36 ф. 28 зол. коштовностей, які склали 18,35 % від загальної кількості конфіскованих «скарбів» [15, арк. 33-35]. Це означало, що Свято-Успенський собор навіть після спустошливих років Громадянської війни залишався найбагатшим храмом Херсона.

З усієї території Радянського союзу на 1 квітня 1923 р. було зібрано 26 п., 8 ф., 36 зол. золотом, 6 185 крб. золотими монетами, 24 565 п., 9 ф. сріблом, понад 229 п. срібними монетами тощо [15]. Однак лише частина цих коштів була направлена на безпосередню боротьбу з голодом.

Тим часом посилювався тиск на православну церкву взагалі та релігійну громаду Свято-Успенського собору зокрема, про що засвідчила реакція на так звані «перегини» у роботі Ліквідаційної комісії заява мешканців Херсона про порушення релігійного законодавства, що надійшла до місцевого окрвиконкому 28 січня 1925 р. У ній вони скаржилися на те, що окрвиконком вимагав переоформлення статутів та гальмував реєстрацію релігійних громад Свято-Успенського собору та Архієрейської церкви (закриття якої розпочав), забороняючи включати у списки громад жінок. Обурення викликало те, що Союз Народопробу оголосив: *«ті, що відвідують церкву, виключаються не тільки зі служби, але й з Союзу»* [17, арк. 6-12].

Враховуючи те, що в середині 1920-х років народне господарство Радянського Союзу перебувало в доіндустріальній стадії розвитку, XIV з'їзд ВКП(б) у грудні 1925 р. проголосив курс на індустріалізацію промисловості СРСР. Зважаючи на це, було видано постанову ЦВК і РНК СРСР від 7 липня 1926 р. «Положення про комісію зі створення спеціального фонду фінансування металургії кольорових металів – Комкольорфонд», згідно з яким усе культове майно з міді, срібла, бронзи та інших кольорових (не коштовних) металів, як-то: дзвони, канделябри, чаші, підсвічники і т.п., що знаходилися в закритих молитовних будинках або тих, що будуть закриті, необхідно було здавати безкоштовно Комкольорфонду [18, арк. 52].

На практиці збір кольорового металу звівся до зняття дзвонів із храмів та супроводжувався посиленням антирелігійної політики, адже влада вважала, що звук дзвонів порушує права атеїстів.

Свято-Успенський собор здавна славився своїми дзвонами. Так найвеличнішим дзвоном Херсона в дореволюційну добу був найбільший дзвін Свято-Успенського собору, вага якого складала 6 224 кг [19]. За описом 1922 р. на дзвіниці собору знаходилося сім дзвонів, загальна вага яких складала 5 741 кг, найбільший важив 3 892 кг, а найменший 16 кг [11, арк. 28].

У Херсоні до кінця зими 1930 р. всі дзвони в кількості 28 207 кг було демонтовано. Їх звозили на базу Рудметалторгу, де розбивали кувалдами, а далі відправляли на переплавку до Одеси [20].

Однак активізація антицерковної політики на вилученні дзвонів не зупинилася і влада перейшла до розпуску релігійних громад і цілковитого закриття храмів. Така доля не оминула й Успенський собор. Вже наступного 1931 р. приміщення собору було віддано під Будинки фізкультури заводу ім. Петровського, який в майбутньому перейменували у Палац спорту «Петровець» [21].

Загалом в Україні з 1917 по 1936 рр. кількість реально діючих храмів зменшилася з 12 380 до 3 371, тобто зменшення сягнуло 73 % [22]. Очевидно, що такі результати стали свідченням певного спрощеного підходу органів з відокремлення церкви від держави до своєї роботи, унаслідок чого вони орієнтувалися на кількісне зменшення чисельності культових споруд, а не на проведення атеїстичної роботи в радянському суспільстві.

Через десятиліття під час німецько-фашистської окупації собор відновив свою діяльність. Після звільнення Херсона влітку 1944 р. уповноважений у справах руської православної церкви тов. Коровін в серпні 1944 р. зареєстрував громаду Свято-Успенського собору як діючу, а виконком Херсонської міської ради передав цій громаді приміщення собору в безстрокове і безкоштовне користування. Однак вже 26 листопада 1945 р. до уповноваженого у справах православної церкви при уряді УРСР тов. П. Ходченка місцева влада в особі уповноваженого у справах руської православної церкви при Херсонському облвиконкомі тов. А. Салміна звернулася з проханням про ліквідацію парафіяльної общини цього собору і передачу будівлі в розпорядження Херсонського облвиконкому, який у свою чергу розпорядився

передати останню Обласному комітету у справах фізкультури і спорту для використання під «Палац фізкультури». Центральна влада схвалила це рішення [3, арк. 16, 19-19зв., 31].

Отже, Свято-Успенський собор увійшов у радянський історичний період одним із найвеличніших і найбагатших храмів Південної України, однак під впливом атеїстичної політики припинив існувати як храм і почав використовуватися в якості спортивної зали.

Із здобуттям Україною незалежності розпочалося відродження багатьох українських храмів, які припинили своє існування в радянські роки. Цей процес не оминув будівлю Свято-Успенського собору, яку у вересні 1993 р. повернули громаді, статут якої був зареєстрований ще 15 листопада 1991 р. Однак через відсутність коштів відновлення храму просувалося повільно і розтяглося на кілька етапів.

Перший етап відновлення храму розпочався в 1993 р. і охарактеризувався проведенням низки оздоблювальних робіт усередині храму та початком проведення в ньому регулярних богослужінь.

25-28 серпня 1998 р., за благословення єпископа Херсонського і Таврійського Іова відбулися урочистості з нагоди 200-ліття освячення Успенського собору. 26 серпня того ж року, після божественної літургії, було здійснено перепоховання останків вікарних єпископів Миколая (Заркевича) та Далмата (Долгополова), у зв'язку із тим, що могили єпископів, які знаходилися в Миколаївському боковому вівтарі собору, на початку 1930-х років були пограбовані та залиті бетоном [23].

На другому етапі в 2001 р. завдяки виділенню Херсонською обласною радою першої суми в розмірі 200 тис. грн. силами БМУ «Промбуд-3» було зміцнено внутрішні арочні зводи, шунтовано та укріплено стіни, зупинено розповзання коробки храму, забетонowano підлогу, демонтовано старий та споруджено новий барабан куполу. А в 2005 р. було встановлено центральний купол з хрестом [24].

На третьому етапі було відновлено дзвіницю собору. 17 грудня 2006 р. на неї було піднято вісім нових дзвонів, відлитих на Донецькому металургійному заводі.

Найбільший дзвін важив 1 600 кг, найменший – 10 кг. Дзвони прикрасили барельєфами ікон і візерунками, а головний дзвін опоясав напис: «Сия звонница отлита по благословению митрополита Донецкого и Мариупольского Иллариона для Свято-Успенского кафедрального собора города Херсона». 19 січня 2007 р. 2,5-метровий позолочений купольний хрест було поставлено на 11-метровий шпиль [25].

Четвертий етап відновлення собору розпочався в 2012 р. з будівництва за пожертви парафіян нової огорожі храму, відновлення історичного входу в храм зі сторони вул. Жовтневої революції і завершенням оздоблювальних робіт усередині храму, з нагоди святкування великого церковного та храмового свята Успіня Святої Богородиці. В цей день, 28 серпня 2012 р. архієпископ Херсонський і Таврійський Іоанн освятив центральну частину храму, вручив настоятелю Успенського собору архімандриту Олексію високу нагороду від голови Української православної церкви митрополита Володимира – другий наперсний хрест з прикрасами та подарував собору ікону Успіня Пресвятої Богородиці [26].

Всього ж на реконструкцію собору, починаючи з 2001 р. було витрачено біля 4,5 мільйонів бюджетних коштів, з яких понад 1 мільйона 200 тисяч – з міського бюджету, 235 тисяч – з обласного, більше 2 мільйонів – з держбюджету й мільйон гривень було виділено з цільового фонду, спеціально створеного для відновлення собору в міському бюджеті Херсона [27].

Незважаючи на те, що проектні роботи з реконструкції собору на сьогодні виконані лише на 80 %, він уже кілька років є одним із найважливіших духовних центрів релігійної громади як міста Херсона, так і всієї Херсонської області. Наприклад, віруючі люди приходять до собору вклонитися та помолитися чудотворній іконі Божої матері «Благодатне небо», іконі великомучениці Варварі та її мощам, іконі Святителя Миколая тощо.

Важлива подія в житті Свято-Успенського собору відбулася з 11 по 19 лютого 2012 р., – в ньому перебували мощі Блаженної Матрони Московської. Ця подія привернула до храму небачену до цього часу кількість парафіян. Настоятель храму отець Олексій пояснив це тим, що попри панування меркантильності

в сучасному світі, люди тягнуться до світлого і духовного, прагнуть навчитися у Св. Матрони добрим справам, попросити у неї благодаті [28].

Отже, у період незалежної України Свято-Успенський собор відновив свою діяльність і став одним із найважливіших центрів духовного життя як міста Херсона, так і всього таврійського краю. І незважаючи на те, що реконструкція собору ще триває, він вже привертає до себе все більшу і більшу увагу мирян.

Відродження православ'я в наші дні торкнулося не лише Свято-Успенського собору. За даними сектору у справах релігій та національностей управління з питань внут-

рішньої політики та зв'язків з громадськістю Херсонської облдержадміністрації на 1 січня 2012 р. в Херсоні та його передмісті діє 55 православних громад, а в Херсонській області – 485 громад та чотири монастирі. Загалом в Україні станом на 1 січня 2010 р. існувало 17 974 православні організації [29].

Таким чином, Свято-Успенський собор міста Херсона пройшов у своєму історичному шляху як період піднесення і розквіту, так і період занепаду і забуття, а в наші дні він переживає період другого народження та відновлення своєї діяльності. Незважаючи на таку складну долю, цей храм завжди привертає до себе увагу віруючих людей і користується їхньою повагою та відданістю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тригуб Олександр Петрович. – Миколаїв, 2000. – С. 42.
2. Храмы города Херсона // Херсонские епархиальные ведомости. – 1881. – 15 октября (№ 20). – С. 569.
3. Держархів Херсонської обл., ф. Р-3727, оп. 1, спр. 82.
4. Пиворович В. Б., Дяченко С. А. Улицами старого Херсона. Илл. прил. к журн. «Летопись Причерноморья» / В. Б. Пиворович, С. А. Дяченко. – Херсон : МЧП «Штрих», 2002. – С. 114, 494
5. Историческое описание Херсонского Успенского собора // Херсонские епархиальные ведомости. – 1881. – 15 сентября (№ 18). – С. 494-499.
6. Водотика С. Г. Історія Херсонщини : [навч. посібник] / С. Г. Водотика, Є. Г. Сінкевич. – Херсон : Айлант, 2003. – С. 128.
7. [Без назви] // Юг (Херсон). – 1905. – 22 мая (№ 2061). – С. 3.
8. [Без назви] // Юг (Херсон). – 1905. – 1 марта (№ 1997). – С. 3.
9. [Без назви] // Юг (Херсон). – 1905. – 28 мая (№ 2064). – С. 3.
10. Держархів Херсонської обл., ф. Р-2, оп. 1, спр. 1359.
11. Держархів Херсонської обл., ф. Р-1887, оп. 3, спр. 690.
12. Цыпин Владислав, протоиерей. История русской церкви 1917-1997. Кн. 9 / Владислав Александрович Цыпин. – М. : Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1917. – С. 71.
13. Петровський В. В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х. : ВД «Школа», 2007. – С. 353.
14. Из'ятие церковных ценностей // Херсонский коммуналь. – 1922. – 9 мая (№ 103). – С. 2.
15. Держархів Херсонської обл., ф. Р-1887, оп. 3, Спр. 711.
16. Корзун М. С. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов / Михаил Сергеевич Корзун. – Минск : Беларусь, 1984. – С. 40.
17. Держархів Херсонської обл., ф. Р-2, оп. 2, спр. 69.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), ф. 5, оп. 1, спр. 1052.
19. Кухар-Онышко Н. А. Из вечности звонят колокола... / Н. Кухар-Онышко, В. Пиворович // Летопись Причерноморья. Литература, история, археология, нумизматика. – Херсон, 2001. – № 5. – С. 1.
20. Скороход А. Как большевики заставили «замолчать» колокола Херсона // Гривна (Херсон). – 2003. – 4-6 марта (№ 10(426)). – С. 13.
21. Горностаев Е. Страницы истории православных церквей Херсона // Площадь свободы (Херсон). – 1995. – 26 августа (№ 2(2)). – С. 5
22. Одинцов М. Хождение по мукам / Михаил Иванович Одинцов / М.Одинцов // Наука и религия. – 1990. – № 7. – С. 56-57.
23. Храмы Херсона / под. ред. архиепископа Херсонского и Таврического Иоанна. – Херсон : Б.и., 2012. – С. 4.
24. Восстановим храм – возродим город // Новый день (Херсон). – 2001. – 27 грудня (№ 4473). – С. 4.
25. Восемь колоколов поднято на Свято-Успенский собор // Херсон маркет-плюс. – 2006. – 22-28 декабря (№ 49 (49)). – С. 2.
26. Тюрина О. Возвращение к храму / О. Тюрина // Субботний Выпуск. – 2012. – 31 августа (№ 36 (564)). – С. 5.
27. Сыроватко Л. Святое дело / Л. Сыроватко // Субботний Выпуск. – 2012. – 8 июля (№ 24 (552)). – С. 3.

28. Підгородецька Т. З молитвами – до святої Матрони / Т. Підгородецька // Новий день (Херсон). – 2012. – 23 лютого (№ 7 (324)). – С. 3.
29. Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – № 1-2 (119-120), 2011. – С. 4.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**.

© О. Б. Татарченко, 2012

Стаття надійшла до редколегії 04.09.2012

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКИХ ПОСЕЛЕНЦІВ-ВЛАСНИКІВ У ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (друга половина XIX – початок XX ст.)

Відображено діяльність німецьких поселенців у сфері сільського господарства на території Херсонської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Проаналізовано основні напрями діяльності та загальний рівень розвитку німецьких господарств.

Ключові слова: *поселенці-власники, сільське господарство, іноземна колонізація, аграрні відносини.*

Отображено деятельность немецких поселенцев в сфере сельского хозяйства на территории Херсонской губернии во второй половине XIX – начале XX в. Проанализировано основные направления деятельности и общий уровень развития немецких хозяйств.

Ключевые слова: *поселенцы-собственники, сельское хозяйство, иностранная колонизация, аграрные отношения.*

The article describes agricultural activity of German settlers in the Territory of Kherson County in the second half of XIX – at the beginning of XX century. The article covers main branches of activity and general level of development in German economy.

Key words: *settlers-owners, agriculture, international colonization, agricultural relations.*

Здавна увагу науковців привертала характерні риси економічного розвитку південної України, зокрема Херсонської губернії. Серед факторів, що зумовили особливості аграрного розвитку Херсонської губернії, крім кліматичних умов та географічного розташування, вагоме місце посідають процеси колонізації регіону.

Питаннями заселення Півдня України іноземними поселенцями займалися Д. Багалій, А. Клаус, А. Веліцин, О. Дружиніна, А. Скальковський [3; 14; 6; 10; 34]. Проблеми селянського господарства південної України розробляв економіст-статистик В. Постніков [24]. У своїй праці «Южно-русское крестьянское хозяйство» автор висвітлює зміни, що відбувались у зв'язку із ліквідацією кріпацтва у селянському землеволодінні та землекористуванні, характеризує відмінності у веденні господарства різних станових груп і колоністів.

Вагомим є доробок учених сучасного періоду у вивченні німецьких колоній (І. Кулінич, К. Лях, А. Кудряченко, В. Васильчук, М. Шевчук) [17; 19; 16; 5; 37]. Історію розвитку німецьких колоній досліджують

місцеві історики-краєзнавці Ю. Котляр, М. Заєць, Н. Мірошниченко, С. Аргатюк [15; 11; 20; 2]. Але питання господарського життя німецьких поселенців-власників (колишніх колоністів) Херсонської губернії вивчені ще недостатньо.

Метою даної статті є на основі аналізу джерел і літератури висвітлити діяльність німецьких поселенців у галузі сільського господарства, проаналізувати основні напрями і загальний рівень розвитку німецьких господарств.

На середину XIX ст. колонізація Півдня України вже відбулася, і німці, серед інших, стали помітним етнічним компонентом цього регіону. На 1857 р в Херсонській губернії німців проживало 4,3 % населення.

Домінуючою сферою діяльності німецьких поселенців було сільське господарство, перевага в якому надавалась землеробству, що стало основою економічного розвитку. Основними причинами цього процесу були велика кількість родючих земель, придатних саме для землеробства, а також та обставина, що з початку XIX ст. в Херсонську губернію запрошувалися і допускалися лише пересе-

ленці, які мали хист до землеробства і мали навички його ведення. Проводячи колоніальну політику, російський уряд основним своїм завданням уважав запровадження хліборобської культури в степових околицях імперії та поліпшення її там, де вона вже існувала. Урядом була розроблена система конкретних заходів, спрямованих на залучення німецьких колоністів саме до хліборобства. В «Уставе о колониях» 1857 р. хліборобству присвячувалися V-й і VI-й розділи, в яких детально висвітлювалися правила ведення господарської діяльності. Зокрема, щоб колоністи ретельно працювали, засівали суворо визначену площу, залучали дітей від десяти років рвати бур'ян на полях, щоб молотили хліб лише в гарну погоду та ін. Також, крім правил щодо хліборобства, існувала широка система покарань за невиконання зобов'язань. Наприклад, у статті 458 зазначалося, що коли хтось із колоністів південного краю, без поважних причин, не засіває стільки землі, скільки потрібно, то на перший раз за кожну незасіяну четвертину штраф 30 коп. На другий раз такий колоніст підлягав арешту від 1 до 3 днів, на третій раз у нього забирався наділ і віддавався іншому колоністові, що не мав землі. Якщо недобросовісний колоніст мав борги, то забирався ще й знаряддя праці і худоба, скільки треба на погашення боргу [6, с. 158]. Беручи до уваги таку турботу уряду про сільське господарство німецьких колоністів та суворий контроль за виконанням приписів, немає нічого дивного в тому, що люди, які пережили важкі умови переселення і таку школу економічного виховання, стали гарними господарями.

Німецькі колоністи вирощували переважно зернові культури. Наприклад, в Ананьївському повіті сіяли озиму пшеницю сортів «остиста», «звичайна польська», «єгипетська», «банатка», жито сортів «саксонське», «альпійське» [36, с. 194]. Основним товарним продуктом була ярова пшениця. У колонії Ландау в 1873 р. співвідношення посівів зернових культур було таким: ярова пшениця – 38 %, ячмінь – 22 %, овес – 16 %, озима пшениця – 10 %, озиме жито – 14 % [29, с. 76]. Сіяли поселяни – власники також кукурудзу і просо, але їх відсоток від загальної площі посівів був незначним (2,2 % та 0,2 %). Кукурудзу сіяли виключно для

використання в господарстві: в немолодоченому вигляді на корм коням і свиням, листя – на корм коровам. Німецькі колоністи в системі землеробства застосовували парове поле, пар чорний або зайнятий кукурудзою, картоплею чи баштаном. На відміну від селян, німецькі колоністи для покращення врожаю застосовували угноєння полів. Вивозили гній навесні і восени здебільшого кінський, бо інший йшов на приготування кізяка для опалення. Для обігріву німці також використовували кам'яне вугілля, що дозволило збільшити обсяги гнійного добрива. Також для удобрення німці використовували кізякову золу, яку збирали від печей, що добре впливало на коренеплоди [24, с. 178].

Крім зернових, технічних і баштанних культур, колоністи вирощували також виноград і фруктові дерева. Висаджували їх поблизу садиб та біля поселень у вигляді садів. Після 1861 року розвиток виноградарства серед німецьких колоністів Херсонської губернії набирав обертів. У 60-х роках зростання німецького виноградарства було на рівні 12 %, у 70-х – 18 %, у 80-х – 34 % [7, с. 177]. Для розведення виноградників німці вибирали переважно долини балок і річок та захищені сонячні схили з чорноземом чи піщаним ґрунтом. У Херсонській губернії районами, найбільш придатними для розвитку виноградарства, були Одеський і Тираспольський повіти. Так у Тираспольському повіті виноградники були посаджені по балках, що впадають в Дністер, по р. Малому Куяльнику (Гофнунгсталь, Катаржина і Кассель), в Одеському повіті – по р. Кучурган та її лиману (Баденська, Зельцська волості), район найбільшого розведення німецького виноградарства розміщувався на схилах балки і струмка Бараболя, що перетинав Гросс-Лібентальську волость, де піщаний чорнозем підходящої глибини від 0,5 до 1,5 футів сприяв розвитку виноградарства.

Німецькі виноградники в Тираспольському повіті знаходились на суспільній землі. Така ж ситуація була і в Одеському повіті за деякими винятками. Майже в кожній колонії був громадський виноградник, що знаходився в суспільному користуванні, в деяких колоніях, наприклад Зельц, такі виноградники розподілялися по числу всіх домохазяїв, які мали в них свої паї. У місцевостях з великим

розвитком виноградарства, наприклад в колоніях Гросс-Лібентальської волості, майже кожен домохазяїн-німець мав свій виноградник. У 1892 р. кількість кущів винограду в Тираспольському повіті складала 306 526, з них кущів білих сортів 120 127 (48 %), чорних – 186 399 (61 %); в Одеському повіті – 1 309 446, з них кущів білих сортів 502 575, чорних – 806 871 [7, с. 184].

Урожайність виноградарства залежала від багатьох факторів. У середньому на 1892 р. урожай винограду в Тираспольському повіті складав 95 відер з 1 десятини. В Одеському повіті, де були більш сприятливі умови для виноградарства, урожай складав у середньому 223 відра з 1 десятини. По волостях Одеського повіту врожайність була наступною: Баденська волость – 251 відро, Зельцьська – 244 відра, Гросс-Лібентальська волость – 173 відра [8, с. 231]. В основному німці виноград у гронах не продавали, а чавили вино, яке здебільшого споживали самі. Якість німецького вина була набагато вищою ніж селянського, відповідно вищою була і ціна, що складала від 80 коп. до 1,5 руб. за 1 відро. Продавали вино рідко, здебільшого в межах своїх колоній і лише там, де добре розвивалось виноградарство (Гросс-Лібентальська волость, Катаржина і Францфельд) [9, с. 253].

У межах окремих волостей і груп % співвідношення вина, що продавалось, до кількості вичавлюваного такий:

Німецькі виноградники	Вичавлювали	Продавали	% прод.
Глюкстальська волость	235	60	25
Катаржинська волость	5 985	3 661	61
Зельцьська волость	8 993	1 590	17
Гросс-Лібентальська вол. (кол. Францфельд)	14 505	4 395	30
Всього	29 718	9 706	32

Садівництво в Херсонській губернії розвивалося ще з початку XIX ст. Зокрема, в Глюкстальському окрузі розводити сади почали ще в 20-х роках XIX ст. Садити дерева на північних схилах. Були посаджені сади в містечках Григоріополь і Дубосари та в казенних поселеннях Буттера і Каженець. Вісім десятин саду знаходилось в розпо-

рядженні громади колонії Олександрфельд. Добре росли дерева наступних сортів: груші – «глива малоросійська», «безсім'янка», яблуні – «анісівка», «українська», «фіш», сливи і вишні – «монморансі», черешні – «одеська» [18, с. 757].

Досвід колоністів у розвитку садівництва був використаний при організації земських розсадників. Наприклад, у розсаднику села Маріїнське (Гросс-Лібенталь) у 1900 р. вирощували саджанці 22 сортів груш, 21 сорту яблук, 10 слив, 9 абрикосів, 6 шовковиці, 4 вишні, 3 персиків [21, с. 36].

У врожайні роки сади приносили непоганий прибуток. В Одеському повіті у 1905 р. за пуд сушених слив давали 240 коп., черешень – 162 коп., яблук – 154 коп., винограду – 135 коп., вишень – 130 коп., груш – 113 коп., слив – 107 коп., абрикос – 94 коп. Урожай фруктів 1905 р. в Одеському повіті був задовільний: в Баденській волості добре уродили абрикоси, яблука і груші, в Страсбурзькій волості абрикоси уродили добре, а врожай на яблука і груші був нижче середнього, в Зельцьській і Петровській волостях урожай загалом був хороший [33, с. 428].

Значне господарське значення мало висадження дерев у вигляді штучних лісів. Вони мали служити як снігозатримувачі, вологозатримувачі та, як засіб боротьби з суховіями. Місця для висадження лісів відводились спеціально. Садити плантації здебільшого в низинах, де збирався і довше затримувався сніг і стікала вода, чи на північних схилах. Землю під посадку ретельно готували: вона була тричі переорана звичайним плугом, після чого виривалися ями на товщину прошарку чорнозему (від $\frac{3}{4}$ до 1 арш.), кожне дерево поливалось 1 відром води. Якщо наступного після висадки літа була засуха, то поливали ще один раз. У колоніях Березанського округу були відведені місця під посадку лісів. Зокрема біля колонії Ландау в 1857 р. виділено і згодом висаджено ліс площею 114 десятин, поблизу Шпейера – 32 десятини лісових насаджень і біля Карлсруе – 5 десятин лісу. Усього в цих трьох колоніях було посаджено 10 432 дерева різних порід, здебільшого біла акація, берест, ясен, клен, дуб і шовковиця [18, с. 760]. Загалом результат лісорозведення

був добрий, виходив переважно гарний ліс на дрова та для господарських потреб.

Однією з умов переселення колоністів у Херсонську губернію була їх здатність займатися тваринництвом. У більшості колоній поселяни розводили переважно коней, велику рогату худобу «голландської», «бельгійської» порід, свиней та овець «шпанок». Червона «німецька» порода великої рогатої худоби утримувалась здебільшого для молока, ніж для розведення та покращення породи. За рік корови цієї породи давали по 155 відер молока, надій окремих корів досягав 276 відер [12, с. 26]. Коні були в основному голштинської породи, також використовували в господарстві й коней російських порід. Майже кожне товариство поселян мало куплених і утримуваних за громадський кошт заводських жеребців. Коней тримали в стайнях. Наприклад, у Гросс-Лібенталі було 3 жеребці віком 5-12 років, ціною 180-600 руб.; в поселенні Зельц було 2 жеребці віком 6 і 13 років, ціною 175-250 руб.; в Ельзасі – 2 жеребці віком 4 і 5 років по 250 руб. [35, с. 50].

Німецькі колоністи значну увагу приділяли умовам утримання худоби та приготуванню кормів, здійснювали ретельну селекцію. Наприкінці XIX – на початку XX ст. випадків масової загибелі худоби через відсутність кормів не спостерігалось, хоча нестача сухих кормів виникала. Так сталося через неврожай 1892 р. У поселенні Гліксталь з 934 робочих коней на весну 1893 р. залишилось 645 голів – 31 %, з 1 476 корів залишилось 586 голів – 60 % до мору. Відповідно ціна на худобу була низькою аж до весни 1893 р., складаючи в середньому за пару волів 53 руб., пару биків – 26 руб., коня – 18 руб., корову – 12 руб. [31, с. 28].

Ціни на продукти тваринництва весь час змінювалися в залежності від багатьох чинників: від сезону, врожаю, географічного положення тощо. На базарах Одеського повіту в 1905 р. ціна на продукти тваринництва в середньому була наступна: 1 фунт коров'ячого масла коштував 33 коп., 10 яєць – 21 коп., курка – 45 коп., качка – 55 коп., шерсть – 320 коп. за пуд. [33, с. 429]. Змінювалася і вартість кормів. У 1889 р. сажень сіна коштувала 9-15 руб., полови – 5-10 руб., соломи – 2-6 руб. [27, с. 63].

Задовільний розвиток скотарства пояснювався ще й тим, що над поголів'ям худоби в німецьких поселеннях уже не висіла загроза масової загибелі під час епідемій деяких хвороб (сибірка, ящур тощо). Колоністи широко використовували можливість лікування і щеплення худоби. За 1888/89 сільсько-господарський рік в Одеському повіті на сибірку захворіло в поселенні Красне Олександрфельдської волості 5 коней з 372, загинули всі, в Гросс-Лібенталі з 1 538 коней захворіло 8, всі видужали, в поселенні Гофнунсбург з 398 захворіло 7, всі видужали, в Зельці з 847 захворіло і в подальшому видужало 10 коней, в Нейзаці з 410 захворіло 7, не загинуло жодної. 6 голів великої рогатої худоби загинуло від сибірки в Зельці з наявних 958, та 20 свиней з 320 голів. Ящуром хворіла велика рогата худоба в Олександрфельдській волості в поселенні Красне – з 396 голів захворіло 160, загинуло 2. Короста на конях спостерігалась в Олександрфельді, де з 478 коней захворіло 8, мору не було. Загинув 1 кінь з 7 хворих у поселенні Клейн-Лібенталь при загальній кількості 957 голів. В Марієнталі видужали всі 50 коней, що захворіли на коросту з 504 [28, с. 98].

У другій половині XIX ст. у німецьких поселенців роль скотарства зводилася в основному до забезпечення внутрішніх потреб господарства, зокрема тягловою худобою. За своєю забезпеченістю робочою худобою німецькі господарства не були однорідними. Значна частина колоністів мала достатню кількість тяглової сили. У селі Дмитрівка Покровської волості Ананьївського повіту 4 німецьких господарства (8 дорослих працівників) мали 47 коней і 6 волів. У селищі Нововоскресенка цієї ж волості 2 німецьких господарства, що мали 6 працівників (3 жінки і 3 чоловіки) володіли 14 кінями, 6 коровами, 4 свинями [25, с. 330]. В Олександрівці 2 німецьким господарствам належало: коней – 4 виїзних, 13 заводських, 40 робочих, 7 лошат, 64 воли, 35 корів, 4 510 овець, 10 кіз, 23 свині. Одне німецьке землеробське господарство с. Мезинова Мостовської волості використовувало 6 виїзних і 15 робочих коней, 72 воли, мало 16 лошат, 30 корів, 6 000 овець, 29 свиней [25, с. 344]. Багато господарів тяглову силу мали в незначній кількості, або не мали

взагалі. У с. Градівка 1 німецьке господарство не мало жодної худоби і сільськогосподарських знарядь. [25, с. 342]. Таке становище було і з забезпеченням сільськогосподарськими знаряддями праці. Найбільш розповсюдженими серед німецьких колоністів були залізні плуги Сакка, Рансома, 13-зубе двоколісне рало, яке використовували виключно німці для розпушування вже розораного поля, жатки різних систем, кінні молотарки, соломорізки, ресорні фургони. Буккер і жатка зробили переворот у веденні господарства, подвоївши робочу спроможність під час весняних посівів та при зборі за відсутності снопової в'язки хліба [24, с. 169]. В основному німецькі господарства були забезпечені сільськогосподарськими знаряддями праці. Наприклад, в Олександрівці Покровської волості Ананьївського повіту 2 німецьких господарства мали 22 гарби і фургона, 10 залізних плугів, 10 буккерів, 32 борони, 6 жаток і косарок [25, с. 340]. У Ганнівці тієї ж волості 2 німецьких господарства мали в користуванні 18 гарб і фургонів, 1 екіпаж, 8 залізних плугів, 36 борін, 1 парову молотарку, 1 віялку, 7 жаток і косарок [25, с. 338]. У пореформений період у середовищі колоністів поступово зростала тенденція до соціального та земельного розшарування. Про це свідчить наявність у німців заможних і відносно збіднілих господарств. Але загальний відсоток заможних господарств у них був вищим ніж у середньому по регіону.

У залежності від різних факторів коливалися і ціни на продукцію землеробства. У 1905 р. в середньому по Одеському повітові за пуд проса давали 141 коп., гречки – 130 коп., озимої і ярової пшениці – 94 коп., вівса – 77 коп., кукурудзи молочної – 74 коп., жита – 73 коп., ячменю – 68 коп., картоплі – 58 коп. Пуд пшеничного борошна коштував 123 коп., житнього – 92 коп. В інші роки ціни на сільськогосподарську продукцію змінювались залежно від погоди, величини врожаю тощо [32, с. 139].

Німецькі поселенці широко застосовували працю найманих робітників, коли самі не могли вести велике господарство. Кількість грошей і землі не впливала на безпосередню участь самого господаря на працю в полі – він залишався землеробом і працював на рівні з іншими робітниками, навіть найманими. У німецьких господарствах оплата

праці найманих робітників була на 50 % а то й на 75 % вищою, ніж в інших господарствах. Але й вимоги до виконання робіт були високими. Схема проведення землеробських робіт у господарствах поселенців була наступна: спочатку, при оранці, йшов першим німецький орач, щоб задати темп і якість роботи, потім наймані робітники, останній знову німець [22, с. 48]. Наймані робітники були місцевими та прийшлими. Кращими вважалися прийшли робітники з Київської губернії – «чигиринці» та з Полтавської. Гіршими були працівники з Курської, Калузької, Орловської губерній – «кацапи». Різнилися і способи найму: наймали партіями переважно на літо, по одному на рік, помісячно і поденно, в залежності від цього різнилася і оплата праці. Також оплата праці залежала від сезону, району, від врожаю, ринку робочої сили та ін. Наприклад, в Ананьївському повіті в середньому під час сівби робітник щодня отримував (на харчах господаря): плугатар – 35 коп., погонич – 25 коп., сівач – 45 коп. [30, с. 24]. Річний робітник у німецьких господарствах отримував: чоловік – 120 руб., бувало 125-130 руб., жінка – 60 руб., в інших господарствах чоловік отримував 80-100 руб., жінка – 42-50 руб. [26, с. 269].

Німецьке господарство порівняно з селянським і міщанським досягло більшого розвитку завдяки культурним перевагам німців, що проявлялися не лише в міцному суспільному та господарському їх облаштуванні, а й у здатності до більш продуктивної праці в порівнянні з іншим землеробським населенням краю. На різницю економічної забезпеченості тієї чи іншої групи землеробів впливала й кількість робочих днів протягом сезону роботи. У німецьких поселенців, крім неділь, набиралося ще 3-4 святкових дні протягом року, число ж свят у православних селян рахувалося десятками, включаючи сімейні свята (весілля, хрестини, іменини), виходило приблизно 100 святкових днів на рік чи 28 % всіх днів року. У період весняно-літніх польових робіт різниця в робочих днях між православними селянами і німецькими колоністами складала біля 15 робочих днів. Можливо поряд з іншими причинами, ця також мала деякий вплив на загальний благоустрій господарств.

Таким чином, німецькі колоністи органічно ввійшли в економічне і суспільне життя

Російської імперії, зробивши вагомий внесок у розвиток господарсько-економічних традицій. Поселенці своєю наполегливою працею, господарським завзяттям і ретельністю значно вплинули на освоєння та розвиток південних земель, перетворивши степи в родючі поля, сади і прибуткові економії. Німці-колоністи сприяли розвитку виноробства, шовківництва, садівництва, бджільництва, тютюнництва, лісівництва, городництва. Вони розводили коней, будували цегельні заводи, винокурні, броварні, сироварні, маслоробки, млини та ін.

Німецьким поселенцям-власникам вдалося налагодити ефективну діяльність, яка вплинула на соціально-економічний розвиток Півд-

ня України. У сфері сільського господарства колоністи успішно поєднували європейський досвід з місцевими хліборобськими традиціями, у повній мірі використовували ресурсний потенціал та унікальні природо-кліматичні умови регіону. Застосовувані ними прогресивні форми і методи господарювання позитивно впливали на розвиток товарного виробництва, сприяли утвердженню капіталістичних відносин в аграрному секторі і докорінній перебудові сільського господарства Херсонської губернії та всього південного регіону у другій половині XIX – на початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Августинович Э. По селениям и колониям в Новороссии / Э. Августинович // Труды Императорского вольного экономического общества. – 1882. – Т. 3., Вып. 2. – С. 132-157.
2. Аргатюк С. С. Край Овідія. Археологія та історія Овідіопольського району : колект. монографія / Автори: І. В. Сапожников, В. В. Левчук, С. С. Аргатюк, Л. Г. Білоусова, Г. В. Сапожникова та ін. – Одеса : Астропринт, 2005. – 624 с.
3. Багалій Д. Заселення Південної України / Д. Багалій. – Харків, 1920. – 293 с.
4. Б-ой О. Немецкое землевладение на Украине / О. Б-ой // Украинская жизнь. – 1915. – № 10. – С. 24-35.
5. Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В. М. Васильчук. – Київ : Видавничий центр КНЛУ, 2004. – 380 с.
6. Велицын А. А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на Юге и Востоке России / А. А. Велицын. – С.-Пб., 1893. – 282 с.
7. Виноградники Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1892. – № 7. – С. 168-191.
8. Виноградники Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1892. – № 8. – С. 218-249.
9. Виноградники Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1892. – № 9. – С. 229-269.
10. Дружинина Е. И. Южная Украина на 1800-1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М., 1970. – 383 с.
11. Заєць М. Цебриківський (Гофнунгстальський) край. Історія, економіка, освіта, культура, спорт: (кінець XVIII – початок XXI ст.): [історико-краєзнавчий нарис] / Микола Заєць. – Одеса, 2011. – 340 с.
12. Зиновьев А. Перемены в организации сельского хозяйства Херсонской губернии и меры к его улучшению / А. Зиновьев. – Одесса, 1900. – 112 с.
13. Исаев А. Заметки о немецких колониях в России / А. Исаев // Русская мысль. – 1894. – Кн. 12. – С. 87-112.
14. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. // А. Клаус. – С.-Пб., 1869. – 568 с.
15. Котляр Ю. В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917-1931 рр.) / Юрій Вадимович Котляр. – К.-Миколаїв : Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. – 156 с.
16. Кудряченко А. І. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодні / А. І. Кудряченко, І. М. Кулінич, В. В. Хохлачов. – К. : Наукова думка, 1995. – 130 с.
17. Кулінич І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. XVIII ст. – 1917 р.) / І. М. Кулінич // Укр. іст. журн. – 1990. – № 9. – С. 18-30.
18. Лесоводство и садоводство в немецких колониях Новороссийского края // Сборник статей о сельском хозяйстве Юга России / Сост. И. А. Палимпсестов. – Одесса, 1868. – С. 756-761.
19. Лях К. С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2005. – 19 с.
20. Мірошниченко Н. Місцеве самоврядування німецьких колоній Півдня України: організація та практична діяльність // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження: Миколаїв. обл. краєзнавча конф. – Миколаїв : Атол, 2004. – С. 165-168.
21. Отчет Одесской земской управы за 1901 г. – Одесса, 1902. – С. 34-37.
22. Падалка Л. Землевладение немцев – бывших колонистов в Херсонской губернии / Л. Падалка. – Херсон, 1891. – 50 с.

23. Падалка Л. Главные моменты в хозяйственном развитии Херсонского края / Л. Падалка // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1890. – № 10. – С. 25-40.
24. Постников В. Е. Южно-русское крестьянское хозяйство / В. Е. Постников. – М., 1891. – 392 с.
25. Результаты подворной переписи Ананьевского уезда 1886-87 гг. – Херсон, 1889. – 454 с.
26. Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1890. – № 1. – 396 с.
27. Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1890. – № 2. – 340 с.
28. Сельскохозяйственный обзор по Одесскому уезду за 1889 г. // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1890. – № 4. – С. 89-120.
29. Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии за октябрь 1874 г. – Херсон. – 180 с.
30. Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1890. – № 9. – С. 19-36.
31. Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии за апрель 1893 г. – Херсон. – 208 с.
32. Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии за апрель 1905 г. – Херсон. – 160 с.
33. Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии за октябрь 1905 г. – Херсон. – 430 с.
34. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края: В 2 т. – Одесса, 1838.
35. Статистико-экономический обзор по Одесскому уезду за 1890 г. / Сост. Б. Ю. Трояновский. – Одесса, 1891. – 253 с.
36. Статистическое описание Ананьевского уезда // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1890. – № 4. – С. 185-200.
37. Шевчук М. А. Роль німців у заселенні і розвитку півдня України (кінець XVIII – перша половина XX ст.) / М. А. Шевчук // Одесі – 200: Тези допов. Міжнар. наук.-теор. конф. 6-8 вересня 1994 р. / ОДУ. – Ч. 1.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор П. М. Тригуб.*

***ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ
НАУКИ ТА ОСВІТИ***

УКРАЇНСЬКІ СТУДЕНТСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ В МІЖВОЄННІЙ НІМЕЧЧИНІ: ТОВАРИСТВО СТУДЕНТІВ УКРАЇНЦІВ ПРИ УНІВЕРСИТЕТІ АЛЬБЕРТА В КЕНІГСБЕРГУ у 20-х роках ХХ ст.

Розглянуто діяльність Товариства студентів українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу у 20-х роках ХХ ст. Оpubліковано документи з історії Товариства.

Ключові слова: українська еміграція в Німеччині, українські студентські об'єднання, Товариство студентів українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу.

Рассмотрено деятельность Общества студентов украинцев при Университете Альберта в Кенигсберге в 20-х годах ХХ в. Опубликованы документы по истории Общества.

Ключевые слова: украинская эмиграция в Германии, украинские студенческие объединения, Общество студентов украинцев при Университете Альберта в Кенигсберге.

The activity of Ukrainian Association of Students at the University of Alberta in Königsberg in the 20s of XX century is analyzed in the article. Documents on the history of Society are published.

Key words: Ukrainian émigrés in Germany, Ukrainian student associations, Ukrainian Association of Students of the University of Alberta in Königsberg.

По Першій світовій війні на території Німеччини в таборах військовополонених перебувало, за різними оцінками, близько 100 000 українців, переважна більшість з яких повернулася на Україну [13; 17-18]. У 1920-ті – 1930-ті роки після поразки українських визвольних змагань (1917-1921 рр.), за підрахунками сучасних дослідників, в Німеччині проживало приблизно 15 000 українців (крім того, тимчасова економічна еміграція з Західної України) [17; 18]. Багато колишніх українських політиків, громадських і державних діячів Української народної республіки, Західноукраїнської народної республіки, Української держави, Директорії УНР, з якими німецькі уряди співпрацювали у 1918-1921 рр., мешкали та працювали у міжвоєнний період в Берліні та інших містах Німеччини, тісно контактували у 20-30-ті роки, вже як емігранти, з німецькими державними структурами. Це гетьман України Павло Скоропадський, президент Західноукраїнської народної республіки Євген Петрушевич, президент Директорії УНР Андрій Макаренко, міністр закордонних справ Української держави Дмитро Дорошенко, послы УНР у Бер-

ліні Олександр Севрюк і Микола Порш та інші [3; 4; 17; 18].

Українська еміграція в Німеччині між двома світовими війнами була набагато менш чисельною, ніж, наприклад, у Польщі, Чехословаччині або Франції. Однак, саме в Німеччині знаходились головні центри українського націоналістичного та гетьманського рухів. У 20-30-х роках ХХ століття у Німеччині були представлені основні напрямки української політичної еміграції.

Німеччина була однією з країн, де в міжвоєнний період сконцентрувались не тільки українські політичні, а й потужні інтелектуальні сили – українська інтелігенція, вчені, діячі культури та студенти [17; 18]. Міжвоєнна Німеччина стала другою країною, після Чехословаччини, за чисельністю української студіюючої молоді.

У 1920-1930-ті роки в Німеччині українські студенти навчались в багатьох вищих навчальних закладах: Університет Фрідріха Вільгельма в Берліні, Вища технічна школа в Берліні, Вища торговельна школа в Берліні, Вища сільськогосподарська школа в Берліні, Вища ветеринарна школа в Берліні, Вища

технічна школа в Данцигу, Університет Альберта в Кенігсберзі, Університет міста Геттінгена, Університет міста Кіля, Університет міста Лейпцига, Університет міста Тюбінгена та інші вищі навчальні заклади [7-10; 12; 14 16; 21-26].

У більшості вищих навчальних закладах, де навчались студенти-українці, діяли українські студентські осередки: Союз українських студентів «Основа» в Данцигу, Товариство українських студентів «Чорноморе» в Данцигу, Гурток студентів українців при Університеті в Берліні, Спілка студентів-українців в Німеччині в Берліні, Товариство «Основа» в Берліні, Об'єднання агрономів, лісовиків та ветеринарів в Німеччині в Берліні, Комітет студентів українців з Зеленого Клину в Берліні, Товариство студентів українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу тощо [7-10; 12; 14 16; 21-26].

У 20-х роках українські студентські товариства, що діяли на території Німеччини, були об'єднані в Союз українських студентських організацій в Німеччині (згодом Союз українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу)⁶. Вони були також членами Центрального союзу українського студентства в Празі (ЦЕСУС).

За даними дослідника історії української еміграції С. Наріжного: «на 1 лютого 1926 р. в Німеччині нараховувалося всього 96 українських студентів і 9 студенток. Студіювали вони на таких школах: Техніка Шарлоттенбург – 18, Університет Берлін – 15, Університет Кенігсберг – 8, Лісогосподарська висока школа в Берліні – 7, Торговельна висока школа в Берліні – 7, Університет в Кілі – 5, Університет в Геттінгені – 4, Спортова академія в Берліні – 3, Технікум в Мітваден – 3, Інститут для чужинців у Берліні – 2, Лісова висока школа в Еберсвальде – 2, Ветеринарна висока школа в Берліні – 1, Технікум Берлін – 1, Музична школа в Берліні – 1, Консерваторія Берлін – 1, Школа політичних наук Берлін – 1, Університет Бон – 1, Університет Фрайбург – 1, Університет Франкфурт – 1, Університет Галле – 1,

Університет Ляйпціг – 1, Графічна школа в Ляйпцігу – 1 і Теологічна в Дімінгені – 1» [8, с. 90].

Головним осередком українського студентського життя в Німеччині був Берлін, де були зосереджені провідні вищі навчальні заклади та наукові центри країни. 22 січня 1921 року в Берліні була заснована перша українська студентська організація «Спілка студентів-українців Німеччини», метою якої було об'єднання українських студентів, які студіювали у вищих навчальних закладах Німеччини, та допомога їм [8, с. 88]. «Спілка» об'єднала близько 120 українських студентів. Щоправда, в 1921 році з ідеологічних причин «Спілка студентів-українців Німеччини» розділилась на дві організації: «Спілку українських студентів у Німеччині», яка об'єднала 95 студентів-українців, та «Академічну Громаду», до складу якої увійшло 35 членів. У 1923 р. кількість студентів – членів Спілки українських студентів у Німеччині зросла до 180; Академічна Громада того року нараховувала 20 членів. «Спілка українських студентів у Німеччині», крім центрального берлінського осередку, мала одинадцять філій у таких німецьких містах, як: Данціг, Кіль, Геттінген, Ляйпціг, Бреслау, Мітвайда, Альтенбург, Еберсвальде, Вінсдорф, Мускав і Кенігсберг [8, с. 89].

За даними Симона Наріжного, «...в роках 1923-1933 через Спілку перейшло майже 400 членів», «140 членів Спілки скінчило високу освіту в Німеччині та інших країнах» [8, с. 89-90]⁷.

Крім Спілки, в Берліні існували й інші студентські товариства, які були організовані при вищих навчальних закладах столиці: Академічна громада, Товариство «Основа» в Берліні, Гурток студентів при Високій технічній школі в Шарлоттенбурзі, Гурток українських студентів при Високій торговельній школі в Берліні, Гурток українських студентів при Університеті в Берліні, діяло Українсько-німецьке спортивне товариство тощо» [8, с. 90].

Серед найпотужніших об'єднань українських студентів можна назвати «Союз україн-

⁶ «Союз українських студентських організацій в Німеччині» (серпень 1924 р. – січень 1925 р.) та «Союз українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу» (з лютого 1925 р.).

⁷ 1935 року «Спілку українських студентів у Німеччині» перетворилася на загальну «Спілку українців у Німеччині».

ських студентів «Основа» при Високої Технічній Школі в Данцигу», який розпочав свою діяльність 15 жовтня 1922 року та діяв до 1945 року. До складу «Союзу» входили такі студентські організації: корпорація «Чорноморе», корпорація «Галич», корпорація «Зарево», «Смолоскип», «Кооператива українських студентів-техників», «Товариство імені Івана Франка», «Громада імені Драгоманова», «Кружок Рідної Школи», «Спортовий Гурток», Співочий гурток «Сурма», «Гурток Залізної Остроги», «Дніпро», «Науково-Термінологічний Гурток» і ін. У 1923 р. ця організація мала 100 членів, що студіювали на місцевій політехніці [8, с. 90-91]; у 1925 р. в Данцигу студіювало понад 120 українських студентів, з них організованих було 95 [8, с. 90-91]; восени 1925 року кількість студентів, членів «Основи», складала 114 осіб, в 1927 році, за даними товариства «Основа», зареєстрованих було в Данцигу 95 студентів, в 1928 – 73, в 1929 – 75, в 1930 – 74, в 1931 – 65, в 1932 – 55, 1933 – 53» [12, с. 38-39; 14]. За період з 1921 року по 1945 рік у Високій технічній школі Данцигу загалом навчалося більше 200 українських студентів, близько 140 з них отримали дипломи інженерів, 4 – докторський ступінь. Найбільша кількість українських студентів навчалась на факультетах цивільного будівництва, машинобудування, електротехніки, суднобудування та хімічному [12, с. 38-39; 14].

Одним з найменших за чисельністю серед українських студентських організацій Німеччини було «Товариство Студентів-українців при Університеті Альберта в Кенігсберзі». 1923 року філія «Спілка українських студентів у Німеччині» у Кенігсберзі стала самостійною організацією та утворила «Товариство Студентів-українців при Університеті Альберта в Кенігсберзі». Це Товариство в 1923 р. мало 12 членів, в 1924 р. – 9 членів, в 1925 р. – 8 членів. *«Економічні умови життя українських студентів у Кенігсберзі, – як зазначав С. Наріжний, – були «не виносимо тяжкі», але не дивлячись на це, студенти-*

емігранти все ж провадили там культурну працю – впоряджали відчити, тримали зв'язки з німецькими, естонськими й литовськими студентами. При кенігсберзькому Товаристві функціонували літературно-наукова й спортова секції» [8, с. 89-90].

Товариство студентів-українців при Університеті Альберта в Кенігсберзі входило до складу «Союзу українських студентських організацій в Німеччині» («Союз» об'єднував: Товариство «Основа» в Данцигу, Спілку студентів-українців у Німеччині, Товариство «Основа» в Берліні, Комітет студентів-українців з Зеленого Клину в Європі, Об'єднання українських студентів агрономів, лісників та ветеринарів у Берліні, Товариство студентів-українців при Університеті Альберта в Кенігсберзі), та згодом до складу «Союзу українських студентських організацій в Німеччині та в м. Данцигу» (СУСОНД) (до складу СУСОНД входили: «Основа» – Берлін, «Основа» – Данциг, Гурток студентів при університеті в Берліні, Об'єднання агрономів, лісників та ветеринарів в Німеччині, Товариство студентів-українців при університеті в Кенігсберзі, Товариство «Чорноморе» – Данциг) [8, с. 91-92]. Товариство студентів-українців при Університеті Альберта в Кенігсберзі було також членом Центрального Союзу Українських Студентів (ЦЕСУС).

У Додатках до публікації подаємо документи, які висвітлюють діяльність Товариства Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсберзі у 20-х роках ХХ ст. Подані до публікації документи зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління в місті Києві, фонд 4390 «Союз українських студентських організацій в Німеччині (серпень 1924 р. – січень 1925 р.) та Союз українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу (з лютого 1925 р.)», опис 1, справи 1-22. Тогочасний правопис збережено. Скорочення в тексті документів розшифровані в квадратних дужках.

Документ 1

Т[оварист]во Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу, Пр[уссія]
Чпр. 108/24

Дня 27 грудня 1924 р.

До Управи Союзу Українських Студентських Організацій в Німеччині
в Берліні

Повідомляємо отсим про одержання Ваших писем ч. 126/24 з дня 12 грудня с[ього] р[оку] ч. 132 з дня 15 грудня с[ього] р[оку] і ч. 149 з дня 24 грудня.

На сходинах Т[оварист]ва дня 21.XII с[ього] р[оку] прийнято до відома всі постанови II Зв[ичайного] З'їзду та односторонньо їх одобрено.

I. Відносно згаданого в постанові З'їзду II т. 2. Альманаха, наше Т[оварист]во постановило взяти участь в його зладженню. Крім матеріалів, маються ще в нас знімки зі життя нашого Т[оварист]ва, то ж прошу повідомити нас при найближчій нагоді, чи вислати й знімки та який саме і з якої ділянки потрібний був би матеріал для Альманаха.

II. З огляду на те, що Управа СУСО нічого ще досі не згадувала, чи є вигляди на яку-небудь грошеву допомогу для членів, – Сходини Т[оварист]ва звертаються отсим до Управи СУСО за інформаціями відносно допомоги та прохають уділити її членам нашого Т[оварист]ва хоч в тій висоті, як це було сказано в кошторисі СУСО з дня 28.X с[ього] р[оку] з виїмком допомоги на оплату за навчання членам Т[оварист]ва, яких від неї звільнено. Потреби членів подано до СУСО в звіті з дня 9.XI с[ього] р[оку].

III. Переслані Вами 5 примірників журналу «Студентський Вісник» ми одержали. Рівночасно одержали ми й від Управи ЦЕСУС-а також 5 примірників того ж журналу з тим, щоби виповнити та переслати Управі ЦЕСУС-а квіт на 45 к[рон] ч[еських] замість грошей за тих 5 примірників, які то гроші, як сказано в тому письмі, зарахуються як допомога.

Це чимало нас здивувало, бо а) ми своєю заявою, якою зреклися безпосереднього членства в ЦЕСУС-і на користь СУСО, припинили всякі безпосередні зносини з ЦЕСУС-ом і б) що ЦЕСУС, рахуючи один примірник по 6 к[рон] ч[еських] /разом 30 к[рон] ч[еських]/ зажадав од нас квіта на 45 к[рон] ч[еських].

Не знаючи ціни примірника в німецьких грошах, не могли ми досі переслати Управі СУСО належних грошей, тому прохаємо подати нам ціну та інформації, як поступити нам відносно ЦЕСУС-а.

Три примірники з посилки від ЦЕСУС-а ми вже продали трьом новим членам Т[оварист]ва, а два з них осталися, бо з Українців, крім студентів – членів нашого Т[оварист]ва, нікого більше тут немає.

IV. В нашому Т[оварист]ві мається взагалі дуже мало, а в німецькій мові зовсім ніякої літератури, призначеної для пропаганди української думки, а зокрема для нашого Високого Шкільництва, що для інформування чужинців під цю пору являється необхідним. Якщо така література мається в розпорядженню Управи СУСО, то прошу нам прислати чи визичити на деякій час.

V. За одержану на днях посилку сала, Т[оварист]во складає отсим Управі СУСО щиру подяку.

Сало розділено між усіх членів Т[оварист]ва, з виїмком одного, який із-за хворости зрікся своєї пайки в користь Т[оварист]ва.

Поквітування на сало, а також порто пересилається в прилозі.

VI. Прохається повідомити, за який час і коли повинно наше Т[оварист]во переслати звіти Управі СУСО.

VII. В прилозі залучається крім квіта на сало та двох /2/ м[арок] н[імецьких] на порто також і виповнені статистичні листки 7-ми членів Т[оварист]ва, помилково прислану нам посвідку та квіти з відбитками на переслані нашим Т[оварист]вом гроші до Управи СУСО, а саме квіт на 2 м[арок] н[імецьких] порта дня 30.VIII с[ього] р[оку] одноразовий податок в сумі 3 м[арок] н[імецьких] і квіт на 5 м[арок] н[імецьких] членських вкладок до СУСО з дня 19 XI с[ього] р[оку].

Відбитки прохається задержати, а оригінали підписані Управою СУСО вислати нам.
VIII. Всі письма, посилки та гроші, щоби на будуче оминуть непорозумінь, прохається адресувати від дня одержання цього письма на слідууючу адресу:

*Verein der Ukrainischen Studenten an der Albertus-Universität
in Königsberg, Pr. Schlissfach 205. (вписано від руки – Д. Б.)*

Прилог: 12 і 2 н[імецьких] м[арок].

Зі студентським привітом

О. Менцінський, голова
(підпис)

Л. Стефанович, писар
(підпис)

Печатка:

«Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта»
«Verein der Ukrainischen Studenten an der Albertus-Universität in Königsberg Pr.»

ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 3. – Арк. 9-10.

Документ 2

Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу, Пр[уссія] Звіт від 15 серпня 1924 р. по сьогоднішній день

Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу числить шість членів, з яких один не повернув з ферій.

Після факультетів члени Товариства розділяються, як слідує:

Медичний факультет	4
Фільософічний /агрономія/	1
Правничий /пол[ітичні] науки/	1

Іспитів ще не здавано. В літньому семестрі 1925 ш[кільного] р[оку] здає І Держ[авний] Іспит чотирьох членів Товариства.

Із-за матеріальних причин перервало свої студії двох членів, взявши на літній семестр 1924 р. від Ректорату відпустку.

Культурно національної діяльності, як і діяльності на поле зносин з чужинцями, Товариство за час від 15 серпня с[ього] р[оку] проявило дуже мало, а це із-за відсутності членів. Поодинокі члени Товариства брали однак участь в культурно-освітній праці серед біженців.

Крім зв'язків з поблизькими Укр[аїнськими] Студ[ентськими] Організаціями стоїть Товариство в тісній співпраці з філією «Схід» Комітету Опіки над біженцями З[ахідно]-У[країнських] З[емель] в Кенігсбергу.

Дня 26.X 1924 р. відбуто Загальні Збори, крім цього, у вище поданому часі відбуто чотири Сходи та кілька засідань Виділу та тихо відсвятковано 6-ту річницю повстання Української державності на Зах[ідних] З[емлях] України.

Економічні умови життя тут. студентства незавидні. Більшість студентів заробляє на прожиття умовою та фізичною працею, яку незвичайно трудно найти. Із-за малочисельности нашого Товариства та пануючих тут відносин не можливі є жадні заходи над поліпшення життєвих умов. Прожиточне мінімум виносить від 70 до 80 нім. марок. Якщо Союзові не вдасть в якнайкоротшому часі роздобути средств і якщо не уділиться допомоги нашому Товариству, то прийдеться майже всім членам покидати студії та шукати праці.

Прибутку з членських вкладок	6,00	н[імецьких] м[арок]
З попереднього місяця остало в касі Т[овариств]а	8,20	н[імецьких] м[арок]

Разом 14,20 н[імецьких] м[арок]

Розходу на поштову оплату	4,00	н[імецьких] м[арок]
Канцелярійні видатки	2,00	н[імецьких] м[арок]

Вкладки до СУСО 5,00 н[імецьких] м[арок]

Разом 11,00 н[імецьких] м[арок]

Остає в касі Т[оварист]ва готівкою 3,20 н[імецьких] м[арок]

Движиме майно Т[оварист]ва, крім бібліотеки, зложене з печатки й подушки до неї, машинки до зішивання актів, кількох тек, паперу та писарських приборів, представляє вартість: 7,00 н[імецьких] м[арок]

Іншого майна Т[оварист]во не має.

Бібліотека складається з примірників Студ[ентського] Вісника, кількох чисел журналу «Нова Україна» та «Нова Громада». Крім цього, користує Т[оварист]во з бібліотеки з вище згаданої філії Комітету.

Кенігсберг, дня 28 падолиста 1924 р.

За Виділ Т[оварист]ва:

Голова:
(підпис)

Писар:
(підпис)

Печатка:

«Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта»
«Verein der Ukrainischen Studenten an der Albertus – Universität»

ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 3. – Арк. 30-31. Машинопис

Документ 3

Т[оварист]во Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу, Пр[уссія]

Дня 9 падолиста 1924 р.

До Управи Союзу Укр[аїнських] Студ[ентських] Орг[анізацій] в Німеччині
в Берліні

Після Вашого повідомлення про відбуття II З'їзду СУСОВН в Берліні дня 30.XI с[ього] р[оку], не маючи змоги вислати свого делегата, порозумілися ми негайно з Управою Т[оварист]ва «Основа» в Данцігу відносно передачі нашого мандату делегатові з Данціга. Одержавши згоду від делегата т. Кізюка Корнеля, студ[ент] інж[енер] в Данцігу заступати наші справи на згаданому З'їзді, вислали ми після умови свої звіти, мандат і привіт для З'їзду на адресу Союзу для передачі т. Кізюкові. Листи повинні були наспіти в сам час і нам дивно, що до цього часу нас не повідомлено ні про рішення З'їзду ані не переслано витягів з протоколів, тому оце прохається повідомити нас, чи взагалі нас хто-небудь там заступав / після приватних відомостей т. Кізюк зовсім не брав участі в З'їзді/ та прохаємо переслати нам як лише можна найскоріше резолюції та витяги з протоколів.

На засіданні Виділу нашого Т[оварист]ва дня 6.XII с[ього] р[оку] прийнято звичайними членами тт[оваришів] студ[ента] філь[ософа] Березовського Романа та студ[ента] мед[ика] Дяківа Леоніда, останнього з тим, що протягом шістьох місяців постарає від УКС-Ради дозвід на студії за кордоном. Затверджено рівно ж прийняття надзвичайним членом Т[оварист]ва т. студ[ента] консерваторії Елішевич Лілію. Всі три названі члени Т[оварист]ва являються зараз звичайними слухачами своїх виділів.

Т[оварист]во складає отсिम Управі СУСОВН в Берліні щиру подяку за заходи в справі нашого звільнення від шкільних оплат на тут[ешньому] Університеті. Як нас інформовано в Ректораті, повідомлення про звільнення всіх поданих в списках членів Т[оварист]ва /за виїмком новоприбувших/ вислано вже до Управи Союзу. Виділ Т[оварист]ва прохає цею дорогою Управу Союзу вислати письмєнну подяку за звільнення на руки Ректора та рівно ж подяку за поміч у всіх справах та розуміння положення укр. студентства Адміністраційному Відділові /на руки «рехнунгсрата» п. Геннрат-а, який дуже прихильно відноситься до нашого студентства/. Таку саму подяку проситься рівно ж вислати «оберсекретареві» п. Лінденау-ові.

Подяки прохається вислати в як лише можна найкоротшому часі /до Свят Різдва/, як рівнож про висилку їх повідомити тут[ешне] Т[оварист]во Студ[ентів] Укр[аїнців] при Універс[итеті] Альб[ерта] в Кенігсбергу.

Зі студентським привітом
Писар Т[оварист]ва (нідпис)

Печатка:

«Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта»
«Verein der Ukrainischen Studenten an der Albertus – Universität in Königsberg, Pr.»

ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 3. – Арк. 32-32зв. Машинопис.

Документ 4

Т[оварист]во Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу, Пр[уссія]
Ч. пр. 95/24

Дня 18 падолиста 1924 р.

До Управи Союзу Українських Студентських Організацій в Німеччині в Берліні

У відповідь на письмо Союзу з дня 10 падолиста с[ього] р[оку] ч. 103 доводиться до відома Управи Союзу, що на відбутих дня 15.XI с[ього] р[оку] Сходинах нашого Т[оварист]ва, унормовано справу членських вкладок, як і внутрі Т[оварист]ва, так і відносно Союзу.

Членська місячна вкладка в нашому Т[оварист]ві виносить 0,50 н[імецьких] м[арок], а згідно з рішенням I-го З'їзду Українського Студентства в Німеччині в днях 9 і 10 серпня с[ього] р[оку], де висоту членської вкладки до Союзу установлено в 50 % розмірі до висоти чл. вкладки в поодиноких Т[оварист]вах, виносить вона 25 н[імецьких] ф[артінгів] з кожного члена Т[оварист]ва.

Вкладки від п'яти членів нашого Т[оварист]ва за місяці серпень, вересень, жовтень і падолист по 0,50 н[імецьких] м[арок] місячно, разом 5 /п'ять/ нім[ецьких] марок, пересилається в прилозі. Дальші вноси посилаються щомісячно.

На письмо Управи Союзу з дня 8.XI с[ього] р[оку] ч. 100, відносно участі делегатів у II-ому З'їзді, порішено тими же Сходинами взяти участь в З'їзді, якщо Управа Союзу покриє кошти подорожі делегата до Берліна і назад. Наше Т[оварист]во не розпоряджає найменшими фондами, як рівно ж і поодинокі члени Т[оварист]ва не почувуються на силах оплатити собі самим кошта подорожі, тож прохається Управу Союзу покрити кошта подорожі одного члена-делегата, а якщо це не є можливе, то наше Т[оварист]во буде змушене обмежитися до передачі мандату одному зі студентів-членів берлінських Т[ова]риств. Прохається рівно ж як можна найскоріше подати до відома нам рішення Управи Союзу в цій справі, щоби ми могли ще в час заняти відповідне становище.

Дальше на тих же Сходинах нашого Т[оварист]ва, беручи під увагу незвичайно важке матеріальне положення нашого студентства в Кенігсбергу, як рівно ж наспіваю чий останній реченець заплачення шкільних оплат, рішено звернутися до Управи Союзу з проханням уділення хоч частини тої допомоги, яка була подана в кошторисі. Рівно ж прохається о вичерпуючі інформації, як властиво стоїть справа з допомогою, чи це тільки обіцянки, чи вже щось позитивного.

Як умотивування негайної допомоги на уплату навчання подається ще й це, що із-за молодости та нечисельности нашого Т[оварист]ва, тутешні шкільні влади мало, а то і зовсім непоінформовані про українське питання і студентство й відносить до Українців так, як і до прочих чужинців, т. є, що українське студентство мало, а то й зовсім не користує з тих привілеїв /знижок, продовжень речиза плати і т. п./, які мають німецькі студенти.

Зі студентським привітом

1 прилога: 5 м[арок] н[імецьких]

За Виділ Т[оварист]ва

Писар Стефанович (нідпис)

Печатка:

«Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта»
«Verein der Ukrainischen Studenten an der Albertus – Universität in Königsberg, Pr.»

ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 3. – Арк. 58-58зв. Машинопис.

Документ 5

Т[овариств]во Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу, Пр[уссія]
Ч. пр. 92/24

Дня 9 падолиста 1924 р.

До Управи Союзу Українських Студентських Організацій в Німеччині в Берліні

В долученню пересилається жаданий Вашим письмом ч. 91 з дня 29.X с[ього] р[оку] звіт, відповідно до Комунікату ЦЕСУС-а ч. 6.

Допомогою в нашому Т[овариств]ві користувалися 2 члени, з яких один, студент філ[олог] Маковійчук Олекса зовсім припинив свої студії на тут[ешньому] Університеті, а другий студент пол[ітичних] наук Кульчицький Богдан не повернув ще з ферій.

Згадані члени Т[овариств]ва одержали всего чотири рази допомогу від ЦЕСУС-а, а це:

5.XII 1923 р.	215,00 к[рон] ч[еських] т. є	26,23 м[арок] н[імецьких]
4.I 1924 р.	100,00 к[рон] ч[еських] т. є	14,18 м[арок] н[імецьких]
21.II 1924 р.	100,00 к[рон] ч[еських] т. є	10,00 м[арок] н[імецьких]
10.III 1924 р.	200,00 к[рон] ч[еських] т. є	14,00 м[арок] н[імецьких]

Разом 615,00 к[рон] ч[еських] т. є 64,41 м[арок] н[імецьких]

Крім випланих тт. Кульчицькому та Маковійчукові 615,00 крон чеських, з яких кожний одержав половину, т. є 307,50 крон чеських, задержало із першої посилки /грудень 1923/ Т[овариств]во на адміністраційні видатки 100,00 к[рон] ч[еських].

Квіти вислано по одержанню посилок до ЦЕСУС-а. На побрану наведеними товаришами допомогу в нас не маєть жадних довжих скриптів.

1 прилога: Звіт.

Зі студентським привітом

Голова (підпис)

Секретар (підпис)

Печатка:

«Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта»

«Verein der Ukrainischen Studenten an der Albertus – Universität in Königsberg, Pr.»

ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 3. – Арк. 64. Машинопис.

Документ 6

Т[овариств]во Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу, Пр[уссія]
Додаток до ч. 74

Звіт

1. «Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу».

2. Адреса Т[овариств]ва: «Verein der Ukrainischen Studenten an der Albertus-Universität zu Königsberg, Pr.». скорочено: Ver. Ukr. Stud., Königsberg, Pr. Zu Stefanowytsch, Lüttyerstr. 7/III.

3. Виділ складається з двох членів: Голови – ст. мед. Менцінський Осип та секретаря – ст. агр. Стефанович Лев.

4. В день складання звіту Т[овариств]во нараховує 6 /шість/ членів, з чого 5 /п'ять/ присутніх, а один не повернув ще з ферій.

5. Після факультетів члени Т[овариств]ва розділяються, як слідує:

Медичний факультет 4.

Фільософічний /агрономія/ 1.

Правничий /політичні науки/ 1.

Іспитів ще не здавано; свої студії перервало із-за матеріальних причин двох, взявши на літній семестр 1924 р. з Ректорату відпустку.

Потреби членів представляються слідуєчи:

1. ст. мед. Шустакевич Володимир, незабезпечений зовсім і потребує допомоги на повне удержання та шкільну оплату.

2. ст. мед. Менцінський Осип, забезпечений частинно; потребує допомоги на шкільну оплату, доплати до мешкання й убрання.

3. ст. мед. Нимилович Осип, забезпечений частинно; потребує підмоги на шкільну оплату та на харчі.

4. ст. агр. Стефанович Лев, забезпечений частинно; потребує підмоги на шкільну оплату, доплати до мешкання й на убрання.

5. ст. мед. Шмігельський Степан, забезпечений частинно; потребує підмоги на шкільну оплату та харчі.

6. ст. пол. наук Кульчицький Богдан не повернувся ще з ферій, тому неможливим є дати точних відомостей про його потреби. Оскільки знаємо його матеріальне положення, то він належить до категорії частинно забезпечених і необхідною є для нього допомога на шкільну оплату та доплата до мешкання.

6. Хворих членів у Т[оварист]ві нараховується 2 /двох/; обидва хворі на груди, а це ст. мед. Шмігельський Степан і ст. мед. Нимилович Осип.

7. Культурно-національної діяльності за час від 15.8. с[ього] р[оку] Т[оварист]во не проявляло, а то із-за відсутності членів. Зате поодинокі члени Т[оварист]ва, що осталися на місцях, брали живу участь в культурно-освітній праці серед біженців.

8. Видавничої діяльності за весь час свого існування Т[оварист]во не проявило.

9. Суспільно-освітнього руху Т[оварист]во не проявляло із-за поданих під т. 7. причин. Ідеологічних організацій в нашому Т[оварист]ві немає.

10. Бібліотека Т[оварист]ва складається з:

3-х чисел журналу «Нова Україна»

2-х чисел журналу «Нова Громада»

Комплекту журналу «Студентський Вісник»

Кількох брошурок політичного змісту.

Т[оварист]во користує з бібліотеки філії «Схід» Комітету Опіки над Біженцями З[ахідно] У[країнських] З[емель] в Німеччині.

11. Т[оварист]во, крім зв'язків із близькими студентськими організаціями, стоїть в тісній співпраці з філією вище згаданого Комітету.

12. Спортового руху Т[оварист]во не проявило із-за поданих під т. 7. причин.

13. Економічні умови життя тут. студентства не завидні. Більшість студентів заробляє на прожиття фізичною та умовою працею, яку незвичайно трудно знайти. Прожиточне мінімум 70-80 н[імецьких] марок. Із-за малочисельности нашого Т[оварист]ва та пануючих тут відносин неможливі є жадні заходи над поліпшенням життєвих умов. Одинока надія остається на допомогу від ЦЕСУС-а, згл[ядно] СУСО.

14. Економічний звіт від 15. VIII. 1924 по 1. XI с[ього] р[оку]

Прибутку з членських вкладок 6,00 н[імецьких] м[арок]

З попереднього місяця осталося в касі Т[оварист]ва 8,20 н[імецьких] м[арок]

Разом 14,20 н[імецьких] м[арок]

Розходу на поштову оплату 3,20 н[імецьких] м[арок]

Канцелярйні видатки 2,00 н[імецьких] м[арок]

Разом 5,20 н[імецьких] м[арок]

Остає в касі Т[оварист]ва готівкою 9,00 н[імецьких] м[арок]

Движимо майно Т[оварист]ва, крім бібліотеки, зложено з печатки й подушки до неї, машинки до зішивання актів, кількох тек, паперу та писарських приборів, представляє вартість: 7,00 н[імецьких] м[арок]

Іншого майна Т[оварист]во не має.

15. На полі зносин з чужинцями із-за поданих під т. 7. причин не зроблено нічого, за виключенням діяльності на тому полі поодиноких членів Т[оварист]ва.

16. Із уважніших подій в Т[оварист]ві можна згадати Звичайні Загальні Збори, що відбулися дня 26. X с[ього] р[оку] і тихе відсвяткування 6-ої річниці Української Державности на Західних Землях України.

Додаток: Для розвинення успішної діяльності серед студентів-чужинців для праці в нутрі Т[оварист]ва необхідною являється власна домівка, на винаймлення якої потрібна є допомога.

На тут. Університет прийнято двох студентів, приїзду яких очікується.

Кенігсберг, дня 9. падолиста 1924 р.

Голова: *Осип Менцінський* (підпис)

Секретар: *Лев Стефанович* (підпис)

Печатка:

«Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта»

«Verein der Ukrainischen Studenten an der Albertus – Universität in Königsberg, Pr.»

ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 3. – Арк. 65-67.

Документ 7

Т[оварист]во Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу, Пр[уссія]
Ч. 87/24

Кенігсберг, дня 2 падолиста 1924 р.

Штемпель вхідної кореспонденції

Eingetragen

5. NOV. 1924.

Erledigt: Ч. 67

До Управи Союзу Українських Студентських Організацій в Німеччині
в Берліні

У відповідь на Ваше письмо ч. 90 з 28. X с[ього] р[оку] пересилається бажаний Економічний і Загальний Звіт за час від 15. VIII с[ього] р[оку] до 1. XI 1924 р.

Потверджується одержання чотирьох примірників «Студентського Вісника» і «Спеціального Числа Ст[удентського] Вісника» в англійській мові, на що долучується, згідно з Комунікатом ЦЕСУСа ч. 6 від III. точка 1, квіт.

Справу передплати «Студентського Вісника» полагоджено в той спосіб, що зобов'язано всіх членів Т[оварист]ва пренумерувати по одному примірникові того ж.

З огляду на це прохаємо Управу Союзу надіслати нам 6/шість/ примірників «Студентського Вісника».

3. прилоги.

Зі студентським привітом

Голова *Осип Менцінський* (підпис)

Секретар *Лев Стефанович* (підпис)

Печатка:

«Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта»

«Verein der Ukrainischen Studenten an der Albertus – Universität in Königsberg, Pr.»

ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 3. – Арк. 76. Машинопис. Оригінал. Підписи. Печатка.

Т[оварист]во Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу, Пр[уссія]
Економічний звіт
за час від 15.VIII до 1.XI 1924 р.

Прибутку з членських вкладок 6,00 н[імецьких] м[арок]
З попереднього місяця остало в касі Т[оварист]ва 8,20 н[імецьких] м[арок]

Разом 14,20 н[імецьких] м[арок]

Розходу на поштову оплату 3,20 н[імецьких] м[арок]
Канцелярйні видатки 2,00 н[імецьких] м[арок]

Разом 5,20 н[імецьких] м[арок]

Остає в касі Т[оварист]ва готівкою 9,00 н[імецьких] м[арок]

Бібліотека Т[оварист]ва складається з примірників «Студентського Вісника» та кілька малих брошурок політичного змісту.

Движиме майно Т[оварист]ва, зложене з печатки й подушки до неї, машинки до зшивання актів, кількох тек, паперу та писарських приборів представляє вартість

7,00 м[арок] н[імецьких].

Іншого майна Т[оварист]во не має.

Загально економічні умови життя нашого студентства незавидні. З тої скупої допомоги від батьків чи рідні, студентство вижити не всілі, так що більша його частина є змушено фізичною працею заробляти на прожиття. До того ще й навіть фізичну роботу трудно найти, завдяки пануючому безробіттю і промислового застою, бо як відомо провінція Пруси є майже на скрізь рільничим краєм.

Випрацюваний Управою Союзу кошторис для нашого Т[оварист]ва майже задовольнить всіх його членів.

Потреби поодиноких членів представлялися би, як слідує:

1. студ. мед. Шустакевич Володимир є зовсім незабезпечений та потребує підмоги на повне удержанне та шкільну оплату.

Частинно забезпечених є 5 /п'ять/ членів, із того:

2. студ. мед. Менцінський Осип потребує підмоги на шкільну оплату, доплати до мешкання й на одяг.

3. студ. мед. Нимилович Осип на шкільну оплату і харчі /хворий на груди/.

4. студ. хем. Стефанович Лев на шкільну оплату, мешкання й одяг.

5. студ. мед. Шмігельський Степан на шкільну оплату й харчі /хворий на груди/.

6. студ. пол. наук Кульчицький Богдан не повернув ще з ферій на тому не можемо дати точних відомостей про його потреби. Оскільки знаємо його матеріальне положення, то необхідною є для нього підмога на шкільну оплату та мешкання.

Кенігсберг, дня 2 падолиста 1924 року.

Голова Осип Менцінський (підпис)
Секретар Лев Стефанович (підпис)

Печатка:

«Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта»
«Verein der Ukrainischen Studenten an der Albertus – Universität in Königsberg, Pr.»

ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 3. – Арк. 78. Машинопис.

Документ 9

Т[оварист]во Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу, Пр[уссія]
Загальний звіт

за час від 15.VIII до 1.XI 1924 р.

Т[оварист]во Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу числить зараз 6 Членів.

По факультетам розділені вони так:

Медичний факультет	4
Філософський факультет /хімія/	1
Правничий факультет /політ. наук/	1

В час ферій, рахуючи від 15.VIII перебував стало в Кенігсбергу один член /секретар/, двох виїхало додів, з яких один ще не повернув, три прочі були на польових роботах.

За час від 15.VIII до 1.XI відбуто 3 Засідання Виділу та Загальні Збори.

Загальні Збори відбулися дня 26.X с[ього] р[оку] при співучасті п'ятьох членів. Порядок Зборів слідуючий:

1. Відчитання протоколу з поперед 3. З.
2. Звіт із діяльності
3. Абсолюторія старого Виділу
4. Вибір нового Виділу
5. Ріжне.

До т. 1. Протокол без змін прийнято.

До т. 2. Звіт прийнято без заміток.

До т. 3. Абсолюторію уділено одноголосно.

До т. 4. Виділ остав у давньому складі, т. є. головою ст. мед. Менцінський Осип, секретарем ст. хім. Стефанович Лев.

До т. 5. Збори одноголосно затвердили вступлення Т[оварист]ва до Союзу У[країнських] С[тудентських] О[рганізацій] в Німеччині.

Одноголосно затвердили ухвалу Виділу Т[оварист]ва в справі переговорів з польським урядом відносно Укр[аїнського] Університету, подану до відома Союзу У[країнських] С[тудентських] О[рганізацій] в Н[імецьчині] письмом ч. 66 з 21. X с[ього] р[оку].

Більшостію голосів рішено, щоби всі члени Т[оварист]ва запре нумерували по одному примірникові «Студентського Вісника».

Ухвалено устроювати по можности в Т[оварист]ві й для чужинців відчити на ріжні теми.

Ухвалено проявити якнайширшу діяльність на культурно-національному полі.

Продовжити зносини з чужинцями, передовсім із німецьким студентством.

Ухвалено звернутися до Союзу з проханням о допомогу для Т[оварист]ва й членів.

На тому Збори закінчено.

Від 15.VIII до 1.XI одержано 25, а полагоджено 20 писем.

На руки Т[оварист]ва вплинуло 5 прохань о прийняття на тут[ешній] Університет, з яких 3 передано в Ректорат, одно на бажання петента, а одно із-за спізнення залишено до літнього семестру.

За Виділ Т[оварист]ва *Лев Стефанович* (підис)

Печатка:

«Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта»
«Verein der Ukrainischen Studenten an der Albertus – Universität in Königsberg, Pr.»

ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 3. – Арк. 79. Машинопис.

Загальний список
членів Товариства Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу,
Пр[уссія].
Склад на 3 падолиста 1924 р.

Ч. п.	Прізвище та ім'я	Назва школи та відділ	Число семестрів	Які склав іспити та коли	Коли тримає державний іспит	Чи фактично студіює в цьому семестрі, як ні, то що робить і де є	Категорія забезпечення	Який емігрант
1	Кульчицький Богдан	Університет Альберта Кенігсберг Факультет правничий відділ: політ. наук	2	—	гл. заввага	находиться в Галичині	II	акад.
2	Менцінський Осип	Університет Альберта Кенігсберг Факультет медичний	3	—	в літньому семестрі 1925	студіює	II	політичний
3	Нимилович Осип	/то само/	3	—	“” “” “”	студіює	II	політичний
4	Стефанович Лев	Університет Альберта Кенігсберг Факультет філософічний, відділ хімія	1	—	за два роки	студіює	II	політичний
5	Шмігельський Степан	Університет Альберта Кенігсберг Факультет медичний	3	—	в літньому семестрі 1925	студіює	II	академ.
6	Шустакевич Володимир	Університет Альберта Кенігсберг Факультет медичний	3	—	в літньому семестрі 1925	студіює	I	академ.

Заввага: Члени Т[оварист]ва Стефанович Лев і Кульчицький Богдан із-за недостачі матеріальних засобів, примушені були взяти на час літнього семестра 1924 шк. р. відпустку з Університету. Член Т[оварист]ва Кульчицький Богдан до тепер не повернув ще з ферій.

Кенігсберг, дня 3. падолиста 1924 р.

Лев Стефанович (нідпис)
Секретар Т[оварист]ва

Печатка:
«Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта»
«Verein der Ukrainischen Studenten an der Albertus – Universität in Königsberg, Pr.»

ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 3. – Арк. 81. Машинопис.

Документ 11

Товариство Українців Студентів при Університеті Альберта в Кенігсбергу
Ч. 46/24

Дня 25 серпня 1924 р.

До Управи ЦЕСУС-а в Празі

З днем вступлення нашого Товариства до «Централі Українських Студентських Організацій в Німеччині» в Берліні зрікається Товариство Українців Студентів при Університеті Альберта в Кенігсбергу права безпосереднього членства ЦЕСУС-а на користь «Централі Українських Студентських Організацій в Німеччині».

З студентським привітом

О. Менцінський, в. р.
Голова

Л. Стефанович, в. р.
Писар

З оригіналом згідно

26. 8. 24.
Берлін

Д. Равич (підпис), Секретар

ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 3. – Арк. 147. Рукопис. Копія.

Документ 12

Т[оварист]во Українців Студентів при Університеті Альберта в Кенігсберг, Пр[уссія]
Ч. пр. 45/24.

Дня 25 серпня 1924 р.

До Централі Українських Студентських Організацій в Німеччині
в Берліні

У відповідь на Ваші письма подаємо Вам жаданий список членів, їх матеріальний стан і прочі інформації.

В літньому семестрі 1923/24 шк[ільного] р[оку] наше Т[оварист]во нараховувало сім членів, з яких один із-за браку грошей покинув студії, двох із тої самої причини взяло відпустку на літній семестр а прочих чотири одержало знижку шк. оплат і через те мали змогу студіювати.

Матеріальне положення членів нашого Т[оварист]ва, як уже з повище наведеного можна вносити, представляється погано. Частинно забезпечених в нашому Т[оварист]ві є чотирьох, а двох зовсім незабезпечених. Частинно забезпечені шк. оплат заплатити не всилі.

Наше Т[оварист]во користувалося мінімальною допомогою Цесуса; якої за мало було на скромне прожиття одного члена. Її розділювало на три часті, а іменно: дві часті, як допомогу для двох найбільш потребуючих її товаришів, а третю на найконечніші потреби.

З початком зимового семестру 1924/25 шк[ільного] р[оку] побільшиться мабуть наше Т[оварист]во о невелике число нових членів-студентів, які вже зголосили нам свій приїзд. З огляду на те, що це майже всі студенти Львівського Українського Університету, які покінчили на ньому по кілька семестрів, наше Т[оварист]во звертається з проханням до ЦУСО в Н[імецьчині] поробити відповідні старання відносно признання студій на Укр[аїнському] Львівському Університеті німецьким Міністерством Освіти.

В цій незвичайно актуальній справі зверталися ми вже до Товариства Вищої Освіти в Берліні та не знаємо, як ця справа поставлена. При найблищій нагоді прохаємо нас повідомити про хід старань, щоби ми могли переслати потрібні інформації патентам.

Вкладки членські нашого Т[оварист]ва виносять по 50 зол[отих] пфенігів. Справу сплачення вкладок до Централі полагодимо аж з приїздом товаришів, які виїхали на літні полеві роботи.

Рівночасно долучаємо список членів нашого Т[овариств]ва з потрібними інформаціями, як також окреме письмо до ЦЕСУСА, в якому зрікаємося права членства на користь Централі У[країнських] С[тудентських] О[рганізацій] в Н[імецьчині].

2 прилоги

Зі студентським привітом

Голова
Осип Менцінський
(підпис)

Писар
Лев Стефанович
(підпис)

Печатка:

«Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта»
«Verein der Ukrainischen Studenten an der Albertus – Universität in Königsberg, Pr.»

ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 3. – Арк. 148-149. Машинопис.

Документ 13

Список
членів Т[овариств]ва Студ[ентів] Укр[аїнців] при Унів[ерситеті] А[льберта]
в Кенігсбергу

Ч.	Назви́ско та ім'я	Факультет і семестр	Як забезпечений?	Замітка
1	Кульчицький Богдан	ст. пол. наук II сем.	зовсім не забезпечений	Взяв відпустку
2	Маковійчук Олекса	фільоз. II сем.	зовсім не забезпечений	З браку гроша виїхав з початком літнього семестра домів
3	Менцінський Осип	медик	частинно забезпечений	
4	Німилович Осип	медик	частинно забезпечений	
5	Стефанович Лев	хемик	частинно забезпечений	Взяв відпустку
6	Шмігельський Степан	медик	частинно забезпечений	
7	Шустакевич Володимир	медик	зовсім не забезпечений	

Завірено печаткою:

«Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта»
«Verein der Ukrainischen Studenten an der Albertus – Universität in Königsberg, Pr.»

ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 3. – Арк. 150. Машинопис.

Документ 14

Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу
Ч. пр. 39/24

Кенігсберг, дня 9.VIII.1924

До Хвальної Комісії по Об'єднанню Українського Студентства в Німецьчині
в Берліні

На засіданні Виділу нашого Т[овариств]ва 9.VIII 1924 р. повітано проект об'єднання всіх українських студентських організацій в Німецьчині та одногосно рішено приступити до б'юку.

Ідея об'єднання та сотворення бльоку українських студентських організацій в Німеччині обговорювалося вже в нас на Тов[ариських] Сходинах, але переведення її відложено було на початок шк[ільного] р[оку] 1924/25. За сотворення тіснішої співпраці всіх українських студентських організацій в Німеччині промовляє не тільки скрутне положення матеріальне студентства, але і, чи не в більшій мірі наші обов'язки супроти рідного народу і Вітчизни. Тоді, коли в інших центрах українських студентських організацій /пр. в Чехії та тепер у Франції/ ведеться культурна та пропагандийна праця, від українських студентських організацій в Німеччині вимагає теперішній момент і наше положення ширшої, як досі діяльності на цьому полі, що й досягнеться сотворенням бльоку.

Ми твердо віримо, що координацією сил, різними шляхами, якими прямують українські студентські центри в різних державах і систематичною й невсипущою працею дійдемо до одної цілі, якою являється для нас рідна Соборна Українська Держава.

Зі студентським привітом

Голова:
Осип Менцінський
(підпис)

Писар:
Лев Стефанович
(підпис)

Печатка:

«Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта»
«Verein der Ukrainischen Studenten an der Albertus – Universität in Königsberg, Pr.»

ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 3. – Арк. 167. Машинопис. Оригінал.

Документ 15

Т[оварист]во Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу, Пр[уссія]

Звіт

від дня 29.XI.1924 р. до дня 20.I.1925 р.

«Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу, Пр[уссія]» складається зараз з 7-ми звичайних і одного надзвичайного члена, разом з 8-ми членів.

По факультетам члени Т[оварист]ва розділяються сліуюче:

Медичний Факультет	5
Фільсоф. Факультет	2
Музична Консерваторія	1

За наведений в горі час, іспитів ще не здавано.

Хворих членів у Т[оварист]ві нараховується зараз трьох, а саме: на груди ст. мед. Німилович Осип і ст. мед. Шмігельський Степан, на хронічний ревматизм ст. філ. Березовський Роман.

Крім приватної праці поодиноких членів, Т[оварист]во як таке проявило в згаданому часі небагато активності на полі культ[урнім] нац[іональнім], спортивім, суспільно-освітньому та зносин з чужинцями, а саме із-за того, що майже кожний стоїть перед іспитом або заробляє на життя.

Бібліотека Т[оварист]ва складається з примірників «Студ[ентського] Вісника», кількох чисел журналу «Нова Україна» та «Нова Громада».

Економічні умови життя тут. українського студентства незавидні. Більшість студентів заробляє на прожиття фізичною працею, яку незвичайно трудно найти.

За згаданий час Т[оварист]во не одержало жадної допомоги, крім чотирьох кілограмів американського сала від Управи С[оюзу] У[країнських] С[тудентських] О[рганізацій] в Н[імецьчині], що й розділено поміж членів Т[оварист]ва.

Із уважніших подій в Т[оварист]ві за останній час слід згадати 3 Засідання Виділу та 2-ое Товариських Сходин, на яких прийнято 3-ьох нових членів. В мешканні одного з членів Виділу Т[оварист]ва улажено Т[оварист]вом чайний вечір для представників студентства, заприятелених з нами прибалтійських націй.

Економічний Звіт

Дня 29.XI.1924 р. було в касі Т[оварист]ва готівкою	3,20 м[арок]
Прибутку з членських вкладок	15,00 м[арок]
Прибутку від Х. У.	00,20 м[арок]
<hr/>	
Разом	18,40 м[арок]
Розходу на поштову оплату	0,50 м[арок]
Розходу на оплату порта за сало	2,00 м[арок]
Розходу на одноразовий податок /Прес[овий] фонд/	2,00 м[арок]
Розходу на членські вкладки до С. У. С. О.	2,00 м[арок]
Адміністраційні видатки	4,20 м[арок]
<hr/>	
Разом	10,70 м[арок]
Остає в касі готівкою	7,70 м[арок]

Движиме майно Т[оварист]ва, крім бібліотеки, складається з печатки та подушки, машинки до зішивання актів, кількох тек, зшитків і писарських приборів та представляє вартість ок[оло] 10 м[арок] н[імецьких].

Іншого майна Т[оварист]во не має.
Кенігсберг, дня 23 січня 1925 р.

За Виділ Т[оварист]ва

Голова:
ст. мед. Менцінський Осип
(*підпис*)

Писар:
ст. філ. Стефанович Лев
(*підпис*)

Печатка:

«Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта»
«Verein der Ukrainischen Studenten an der Albertus-Universität in Königsberg Pr.»

ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 4. – Арк. 7-8. Машинопис. Оригінал.

Документ 16

Т[оварист]во Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу, Пр[уссія]
Ч. пр. 11/25

Кенігсберг, дня 23 січня 1925 р.

До Управи Союзу Студентських Організацій в Німеччині
в Берліні

Підтверджується одержання Ваших писем ч. 3 з 3.I.1925 р. квітів, дальше ч. 16/25 з 9.I с[ього] р[оку] і 23/25 з 12.I.1925 р. та однієї прилоги до того ж.

Гроші за 5 чисел журналу «Студентський Вісник» в сумі 3-ох нім[ецьких] марок, одноразовий податок на пресовий фонд від 8-ми членів у сумі 2-ох н[імецьких] м[арок] та членські вкладки до С[оюзу] У[країнських] С[тудентських] О[рганізацій] в Н[імецьчині] за грудень 1924 р. від 8-ми членів по 25 пф[енігів] в сумі 2-ох н[імецьких] м[арок] – разом 7 нім[ецьких] марок пересилається в прилозі, на що проситься вислати квіти.

Відносно передплати 12-го числа журналу «Студентський Вісник», прохається переслати 8 чисел для восьми членів, згідно з постановою Сходин Т[оварист]ва, де зобов'язано всіх членів Т[оварист]ва передплачувати по одному числі, про що повідомлено вже Управу С[оюзу] У[країнських] С[тудентських] О[рганізацій] письмом ч. 87/24 з дня 2.XI.1924 р.

Комунікат про II-гу Міжнародну Студентську Олімпіаду прийнято до відома.

1 прилога: 7 нім[ецьких] марок.

За Виділ Т[оварист]ва

Голова:
ст. мед. Менцінський Осип
(*підпис*)

Писар:
ст. філ. Стефанович Лев
(*підпис*)

Печатка:

«Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта»

«Verein der Ukrainischen Studenten an der Albertus-Universität in Königsberg Pr.»

Додаток: Прохаеться повідомити нас при найблищій нагоді, чи в Берліні вже мав місце випадок признання студій на Українському Університеті.

ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 4. – Арк. 9. Машинопис. Оригінал.

Документ 17

Союз Українських Студентських Організацій в Німеччині

Вих. Ч.: 132

Берлін, дня 15 Грудня 1924

До Товариства Студентів Українців при Університеті Альберта
в Кенігсбергу

Сим повідомляємо Вас, що Союз дістав послідніми днями від американського допомогового товариства один центнер сала для поліпшення студентського харчування. Управа Союзу постановила се сало розпаювати по організаціям, які розділять вже його відповідно поміж своїх членів. І так Вашій організації припало 4 кг. Ми висилаємо Вам його з тим, що Ви вкоротці звернете оплату за порто, яка виносить 1.60 м[арок] н[імецьких] /порто до Союзу – 80 пф[енігів] плюс порто до Кенігсбергу – 80 пф[енігів]/.

Так само Вашим обов'язком є виставити Союзові по квітування з підписами поодиноких студентів Вашої організації на скількість, яку то вони поодинокотримали.

З товариським привітом

За Управу Союзу:

Голова М. Мілько

Секретар В. Ісаїв

ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 9. – Арк. 9. Машинопис.

Документ 18

Централа Українських Студентських Організацій в Німеччині
Берлін – Шарльотенбург, Віляндштр. 37

Копія

Ч.: 11

Берлін, 19/8 24

До Товариства Студентів Українців при Університеті Альберта,
в Кенігсбергу

В цілях переведення реєстрації українського студентства в Німеччині просимо подати спис студіюючих членів Вашої організації; рівночасно повідомляємо, що Управа Централі передбачає в кінці сього місяця поробити відповідні заходи перед німецькою владою відносно зменшення оплати та одержання допомоги потребуючим членам Централі, тому нам необхідно в найкоротшому часі дістати інформації, щодо загального матеріального положення Ваших членів з узглядненням спеціальних потреб.

При сьому надсилаємо витяг з протоколів I-го Зізду Українського Студентства в Німеччині та в. м. Данцігу.

З привітом

За Управу Централі:

Голова

Михайло Мілько (підпис)

М. Мілько, ст. пол. наук

Секретар

Дмитро Равич (підпис)

Д. Равич, студ. елект.

ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 9. – Арк. 49. Машинопис. Копія.

Центрاليا Українського Студентства в Німеччині

Копія

Вих. Ч.: 3/24

Берлін, 16 серпня 1924

До Товариства Студентів Українців при Університеті Альберта,
в Кенігсбергу

Цим повідомляємо, що Товариство Ваше є зараховане з 12.8.24. в число дійсних членів Централі. Надсилаємо при цьому Вам Статут, згідно якому Центрاليا входить в число дійсних членів ЦЕСУС-а, а тому просимо в цілі найскорішого залагодження цієї справи, надіслати до ЦЕСУС-а через нашу Центрاليا повідомлення, що Ви зрікаєтесь права членства на користь Централі Українського Студентства в Німеччині.

Просимо також надіслати спис членів та відомості щодо загального стану членів Вашої організації, а рівно ж відомості про ті організації, допомогою яких Ви користувались, щоб Управа могла надіслати подяки до тих всіх організацій.

З товариським привітом
За Управу:

Голова
Михайло Мілько (підпис)

Секретар
Дмитро Равич (підпис)

ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 9. – Арк. 50. Машинопис. Копія.

Союз Українських Студентських Організацій в Німеччині

Вих. Ч.: 3/25

Берлін, дня 3 січня 1925

До Товариства Студентів Українців при Університеті Альберта
в Кенігсбергу

Цим підтверджуємо одержання Вашого листа з дня 27/12.24. Ч. 108 і повідомляємо, що поки що справа з Альманахом не є актуальною. Ваші знимки, статті тощо приготуйте і поки що хай вони будуть у Вас. Про те, коли їх надіслати ми повідомимо Вас.

Допомоги, на жаль, СУСО під сю хвилю не може уділити, бо не має на це вистарчаючої суми грошей. Кошторис СУСО був виключно складений для допорогових інституцій, як Український Громадський Комітет та ЦЕСУС в цілі, щоб вони скорше приходили з підмогою. СУСО сподівається дістати гроші як допомога і тоді певно ваші бажання будуть взяті під розвагу, бо ми добре розуміємо прикре положення членів Вашої організації.

Щодо «Студентського Вісника», то примірник коштує 60 пф[енігів], тому просимо за 5 примірників надіслати нам гроші. В справі примірників, які Ви дістали від ЦЕСУС-а, ми звернемося до ЦЕСУС-а і по виясненню цієї справи напишемо Вам.

Літератури, призначеної для пропаганди, в нас дуже мало в німецькій мові, тому ми Вам порадили б пошукати в бібліотеці Вашого університету за такими книжками – там певно знайдеться щось. Та все таки цю Вашу потребу будемо мати на увазі.

Повідомляємо Вас, що звіти до СУСО присилаються щомісяця. Після своїх копій узнаєте від коли треба надіслати звіт.

Дякуємо за звернення помилково надісланої Вам посвідки.

Одночасно залучаємо квіти на 2 та 5 м[арок] н[імецьких]. Квіт на 3 м[арок] н[імецьких] був надісланий Вам. Тепер надсилаємо його копію.

Заразом повідомляємо, що згідно комунікату ЦЕСУС-а Ч. 12, обкладається студентів на терені Німеччини та м. Данцігу в висоті 25 пфен[ігів], як одноразовий даток на пресовий фонд «Студентського Вісника». Тому просимо надіслати Управі СУСО той одноразовий даток до 1 лютого 1925 р.

Повідомляємо, що вже появилось Ч. 12 «Студентського Вістника», тому просимо подати скількість членів Вашої організації, що хотіли б дістати його.

Подаємо також до Вашого відома, що в серпні та вересні 26 р. відбудеться в м. Римі друга міжнародна студентська олімпіада і разом пересилаємо Вам витяг з комуністу Ч. 11. IV.:

Подається до загального відома, що в місяцях серпні та вересні 1926 року відбудеться в м. Римі друга міжнародна університетська олімпіада штуки науки та спорту. Ціль, яку ставить собі ця велика маніфестація, це дати образ удосконаленої людини в фізичнім та духовім відношенню. Докладні відомості в сій справі будуть одні в січневому числі «Студентського Вістника». Присупаючи до підготовчої праці для участі українського студентства в цій олімпіаді, Управа ЦЕСУС-а просить Виділи Громад стало обзнайомлювати загал українського студентства з цею справою та відповідними інформаціями улегшити працю Управи ЦЕСУС-а.

Просимо в цій справі підприняти відповідні кроки.

З товариським привітом.

За Управу Союзу:

(підпис)

Іван Драбатий містоголова

(підпис)

Василь Ісаїв секретар

ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 13. – Арк. 40. Машинопис.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Боряк Т. Г. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945-2010): [монографія] / Тетяна Боряк ; М-во культури України, Нац. акад. керів. Кадрів культури і мистецтв. – Ніжин : Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. – 544 с.
2. Бурім Д. В. Україніка в архівах і бібліотеках Німеччини / Д. В. Бурім, О. О. Кураєв, Ю. А. Мицик, Т. М. Себта // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2007. – Т. 15. – С. 141-147.
3. Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – 1020 с.
4. Каменецький І. Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами / І. Каменецький // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 851-882.
5. Кураєв О. О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок. – К., 2009. – 456 с.
6. Кураєв О. О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914-1918) / О. О. Кураєв. – К., 2006. – 247 с.
7. Лисяк-Рудницький І. Берлін як студійний Осередок / І. Лисяк-Рудницький // Ярїш В., Сулима М. та ін. Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Редактор: Верига В. – Торонто : Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 45-51.
8. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / С. Наріжний. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 370 с.
9. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / С. Наріжний. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 272 с.
10. Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій) / М. Г. Палієнко. – К., 2008. – 688 с.
11. Песчаний О. О. Українці міжвоєнної доби в мюнхенських архівах / О. О. Песчаний // Український археографічний щорічник. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 124-132.
12. Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу 1921-1945 / Матеріали вибрав і приготував до друку Володимир Шиприкевич. – Філадельфія ; Торонто ; Нью-Йорк, 1979. – 218 с.
13. Срібняк І. В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.) / І. В. Срібняк. – К. : Київський державний лінгвістичний університет, 1999. – 296 с.
14. Стахів Р. 20 літ Союзу Українських Студентів «Основа» в Данцігу / Р. Стахів // Краківські Вісті. – Краків. – 1943. – 24 серпня, Ч. 185; 25 серпня, Ч. 186; 26 серпня, Ч. 187.
15. Сулима М. Український науковий інститут // Сулима М. Ярїш В., Сулима М. та ін. Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / редактор: Верига В. – Торонто : Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 81-86.

16. Сулима М., Яріш В. Українські студенти в Берліні поміж двома світовими війнами // Яріш В., Сулима М. та ін. Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Редактор: Верига В. – Торонто : Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 136-143.
17. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В. П. Трощинський / НАН України. І-т соціології : відп. ред. В. Б. Євтух. – К. : Інтел, 1994. – 260 с.
18. Трощинський В. П. Українці в світі / В. П. Трощинський, А. А. Шевченко. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.
19. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918-1922): Документи і матеріали / упор. В. М. Даниленко, Н. В. Кривець. – К. : Смолоскип, 2012. – 592 с. : іл.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Києві, ф. 4390, оп. 1.
21. Цимбалістий Б. Національна організація українських студентів (НОУС) в Німеччині // Цимбалістий Б. Яріш В., Сулима М. та ін. Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Редактор: Верига В. – Торонто : Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 150-167.
22. Шиприкевич В. Український студентський осередок в Данцигу в роках 1921-1945. Спроба історичного огляду // Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцигу 1921-1945 / Матеріали вибрав і приготував до друку Володимир Шиприкевич. – Філадельфія ; Торонто ; Нью-Йорк, 1979. – С. 21-114.
23. Яріш В. Українські науковці в Берліні // В. Яріш, М. Сулима та ін. Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Редактор: Верига В. – Торонто : Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 121-131.
24. Яріш В. Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / В. Яріш, М. Сулима та ін. / Редактор: Верига В. – Торонто : Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – 256 с.
25. Golczewski Frank Deutsche und Ukrainer. 1914-1939. – Paderborn ; München ; Wien ; Zürich, 2010. – 1085 S.
26. Kumke Carsten Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1995. – Nr. 43. – S. 218-253.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор Є. Г. Сінкевич.*

**ЕТНІЧНА СИСТЕМА ОСВІТИ УКРАЇНИ:
ОСОБЛИВОСТІ ВІДРОДЖЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ
у 1990-2000-ті роки
(на прикладі середніх та спеціальних навчальних закладів)**

Проаналізовано загальні тенденції відродження та розвитку вітчизняної етнічної системи освіти, висвітлено основні напрямки роботи органів освіти, громадських організацій етнomenшин, освітніх установ.

Ключові слова: етнос, освіта, школа, мова, вчитель.

Проанализировано общие тенденции возрождения и развития отечественной этнической системы образования, освещено основные направления работы органов образования, общественных организаций этнomenшин, образовательных учреждений.

Ключевые слова: этнос, образование, школа, язык, вчитель.

The author analyzes the general trends of the national recovery and development of ethnic education system covers the main areas of work of education, ethnic minorities, educational institutions.

Key words: ethnicity, education, school, language, teacher.

У 1990-2000 роки у незалежній державі був зроблений помітний крок у бік створення етнічно-орієнтованої системи освіти, яка мала на меті розвиток самосвідомості та різних форм консолідації. У рамках вітчизняної історіографії, окреслена проблема не стала предметом окремих історичних досліджень. Певні аспекти створення і функціонування етнічної системи освіти були розглянуті в працях В. Васильчука, В. Котигоренка, Т. Пилипенко, В. Євтуха, І. Миговича, І. Пірен. Цінний фактичний матеріал міститься в узагальнюючих колективних виданнях, присвячених історії окремих етнічних груп.

Метою даної статті є надання характеристики діючої системи етнічної освіти, використовуючи приклади з діяльності середніх і спеціальних освітніх установ етнічних меншин.

Для задоволення культурно-освітніх потреб представників різних етносів у регіонах функціонувала досить розгалужена мережа загальноосвітніх закладів освіти з рідною мовою навчання або вивченням рідної мови. До них відносилися школи I, I-II, I-III ступенів, спеціалізовані школи, гімназії, ліцеї як державної, так і приватної та колективної форм власності. Їхня діяльність регулювалася Законом України «Про освіту», Положенням

«Про середній загальноосвітній навчально-виховний заклад», Типовим статутом середнього загальноосвітнього навчально-виховного закладу, Інструкціями про організацію та діяльність гімназій і про організацію та діяльність ліцеїв. В Україні законодавство у тих випадках, коли представники етнomenшин не проживали компактно, для п'яти і більше дітей дозволялося відкривати у звичайних школах спецкласи.

У загальноосвітніх навчальних закладах України навчальний процес здійснювався у відповідності до типових навчальних планів, згідно з якими, мови і літератури національних меншин вивчалися як обов'язкові предмети, на які відводиться відповідна кількість годин на тиждень. Окрім того, у варіативній частині типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів із різними мовами навчання було передбачено вивчення мов національних меншин як предмета, так і факультативно [13, с. 103].

Навчальний процес у загальноосвітніх навчальних закладах України здійснювався за Типовими навчальними планами. Відповідно до них мови і літератури меншин вивчалися як обов'язкові предмети, на які відведено відповідну кількість годин на тиждень.

Крім того, у варіативній частині Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів з різними мовами навчання було передбачено вивчення мов меншин як предмет і факультативно. Випускники загальноосвітніх навчальних закладів з навчання мовами меншин склали державну підсумкову атестацію з рідної мови і літератури.

11 серпня 1996 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову про створення умов для відкриття в регіонах України шкіл їх рідними та двома мовами навчання. На її основі Рада міністрів АРК прийняла у 1997 р. постанову і розробила Програму розвитку мережі навчальних закладів з кримсько-татарською, українською та двома мовами навчання.

Регіональна щільність розміщення шкіл, у яких задовольнялись потреби етноменшин була різною. У 2001 р. в Закарпатській області працювала 1 гімназія, 5 ліцеїв з угорською мовою навчання: у Чернівецькій – 3 ліцеї і 1 гімназія з румунською мовою навчання; в Одеській – 1 гімназія, де учні навчалися українською, російською і болгарською мовами [9, с. 173]. Етнічні росіяни Миколаївщини навчалися в 19 ЗНЗ з російською мовою навчання. Частка їх серед діючих ЗНЗ – 3 %. Крім того, в області діяло 20 шкіл двомовних (українською та російською мовами навчання). Таких в області було 4,5 % загального числа [12].

Школи функціонували при національно-культурних товариствах за сприяння і підтримки облдержадміністрацій та посольств, консульств держав прабатьківщини.

Велося будівництво закладів освіти в румуномовних районах Чернівецької області. Лише протягом 2006 р. було введено в дію: окремий корпус «А» Новоселицької гімназії (130 учнівських місць, кошторисна вартість – 1 100 тис. грн.), школу-сад в с. Дубово (60 місць, кошторисна вартість 2 191 тис. грн.) Сторожинецького району. У 2007 р. здано в експлуатацію ДНЗ в с. Нижні Синівці (50 місць, кошт. варт. – 650 тис. грн.), спортивний зал школи с. Валя-Кузміна (кошт. варт. – 746 тис. грн.), реконструйовано колишні приміщення ТзОВ «Каменське» під класні кімнати Кам'янської ЗОШ (120 місць, кошт. варт. – 300 тис. грн.) Глибоцького району, завершено будівництво корпусу «Б»

Новоселицької гімназії (кошт. варт. – 2 886 тис. грн.). У наступний рік були здані: ДНЗ с. Панка (92 місця), ДНЗ с. Зруб-Комарівці (100 місць, кошт. варт. – 2 499,6 тис. грн.) Сторожинецького району, ДНЗ с. Купка, НВК с. Петричанка (100 місць, кошт. варт. – 3 528 тис. грн.) та збудовано спортзал в с. Терблече Глибоцького району (кошт. варт. – 719 тис. грн.) [15].

За даними Міністерства науки і освіти України, на 5 вересня 2003 р. в Україні було 20 913 загальноосвітніх навчальних закладів комунальної і державної власності із наступними мовами навчання: українською – 16 945, російською – 1 594, румунською – 94, угорською – 69, кримськотатарською – 14, молдовською – 9, польською – 4. А у 2007/2008 навчальному році вже функціонувало 20 249 загальноосвітніх навчальних закладів, у яких навчалось 4 668 968 учнів, серед яких було із навчанням українською мовою – 16 958, російською – 1 253, румунською – 92, угорською – 70, кримськотатарською – 15, молдовською – 7, польською – 5 загальноосвітніх навчальних закладів. Таким чином, протягом 2003-2008 рр. кількість шкіл етнічних меншин зменшилася на 664 [8].

У 2009 р. в Миколаївській області функціонувала приватна школа «Ор Менахем» з поглибленим вивченням івриту, де навчалось 114 дітей єврейського походження. У Білій Церкві діяла приватна єврейська школа «Міцва 613», де 87 учнів вивчали ідіш та історію. У 2000 р. у Донецькій області працювало 337 закладів освіти з російською мовою викладання [7].

У 2005 р. у Чернівецькій області навчалися румунською мовою та вивчали румунську мову, літературу, історію, румунів і молдаван понад 18 тис., поглиблено вивчали румунську словесність майже 400 учнів. За рахунок варіативної складової робочих навчальних планів у ЗНЗ із румунською мовою викладання виділялися додаткові години на вивчення румунської мови і літератури, історії рідного краю, історії румунського народу, літератури рідного краю тощо [15]. Викладання румунської мови і літератури забезпечувало 215 учителів. Педагогічні кадри для шкіл області з румунською мовою навчання готував ЧНУ ім. Ю. Федьковича, педагогічний коледж, ВНЗ Румунії та Республіки

Молдова. Головне управління освіти і науки обласної держадміністрації спільно з ЧНУ ім. Ю. Федьковича вивчило потребу в педкадрах для румуномовних шкіл на 2006-2012 роки, питання про відкриття румуномовних міні-груп на окремих факультетах університету. У 2002 р. Міністерство освіти і науки України надало дозвіл на запровадження в університеті підготовки вчителів математики, фізики, хімії, біології, географії, історії, іноземних мов та ін. для ЗНЗ з румунською мовою навчання. За Правилами прийому такі міні-групи відкривалися у разі набору на відповідних факультетах до 10 та більше студентів румунського та молдовського походження. У 2009 р. у ЧНУ ім. Ю. Федьковича на філологічному факультеті навчалось: на відділенні румунської мови і літератури 115 студентів, на відділенні української мови і літератури для шкіл з румунською мовою викладання – 105, на математичному факультеті – румуномовна група з 10 студентів. У педколеджі ЧНУ ім. Ю. Федьковича на відділенні початкових класів для румуномовних шкіл навчалось 92 студенти.

Протягом 2004-2009 рр. педагогічні колективи шкіл з румунською мовою викладання поповнили понад 130 випускників університету, молодих фахівців української словесності. Щорічно проводився конкурсний відбір кандидатів на навчання у ВНЗ Румунії та Республіки Молдова із числа випускників області – громадян України румунського і молдовського походження. За останні 5 років через конкурсний відбір управління вступили на різні ступені і форми навчання в Румунії 324 кандидати: 87 – у 2004/2005 н.р.; 73 – у 2005/2006; 69 – у 2006/2007; 56 – у 2007/2008; 39 – у 2008/2009 та 55 – до ВНЗ Р. Молдова, відповідно 13, 21, 10, 6, 5 [15].

У 2008-2009 рр. у Чернівецькій області з 450 шкіл – 356 були з українською мовою навчання; 77 – з румунською мовою навчання; одна – з російською мовою навчання; 16 – змішаних, з них: 13 – з українською і румунською мовами навчання; три – з українською і російською мовами навчання. П'ять ЗНЗ області з румунською мовою навчання та один змішаного типу працювали у режимі ліцеїв та гімназій: Герцаївський районний ліцей імені Г. Асакі; Карап-

чівський ліцей Глибоцького району імені М. Емінеску; Боянська гімназія Новоселицького району імені І. Некульче; Новоселицький районний ліцей (змішаного типу); Красноільська гімназія Сторожинецького району; Чернівецька гімназія № 6 (колишня ЗОШ № 29) [15].

У школах з румунською мовою навчання працювало понад 2 тис. вчителів (19 % від загальної кількості вчителів області). З них мали вищу освіту – 1 658 (78 %, по області – 81 %): 569 мали вищу категорію (26,8 %); 121 (5,8 %) – старший вчитель; 85 (3,9 %) – вчителі-методисти; 3 – заслужені вчителі України [15].

Постійно удосконалювався зміст навчальних планів ЗНЗ, лекцій на курсах перепідготовки усіх категорій педагогічних кадрів, методичних рекомендацій, конференцій, семінарів, нарад тощо. При обласному інституті підвищення кваліфікації працівників освіти працювали творчі групи з розробки підручників та посібників для шкіл з румунською мовою викладання. У 2006-2008 роках у ПБКФ «Технодрук» (м. Чернівці) вийшли з друку підручники і зошити з румунської мови, літератури (румунської і зарубіжної) для 5 класу, хрестоматійні тексти з літератури для 7-11 класів, навчальні посібники з румунської мови, румунської та зарубіжної літератур «На допомогу вчителю» для 5 класу ЗНЗ України з румунською мовою навчання. У видавничому домі «Букрек» (м. Чернівці) видані програми з румунської мови та літератури (румунської і зарубіжної) для 5-12 класів. Методистом історії та правознавства інституту В. Ф. Федораком та заступником директора Вижницької гімназії Н. І. Черкач було підготовлено підручник «Історія рідного краю» для 7-11 класів (переклад якого румунською мовою здійснили вчителі Костичанської ЗОШ Новоселицького району С. А. Раца, В. В. Каптар) та посібник «Оповідання з історії рідного краю». Вченою радою Інституту затверджена програма курсу «Оповідання з історії румунського народу» (17 год.), підготовлену вчителями Йорданештської ЗОШ Глибоцького району Н. В. Шапке та Ф. А. Шапке. Питання полікультурності регіону відображені і в посібниках з літератури рідного краю та географії Чернівецької області, виданих у період 2000-2008 рр. Щорічно проводяться

учнівські олімпіади з румунської мови і літератури. Учні шкіл з мовами національних меншин активно беруть участь у всіх олімпіадах з базових дисциплін, стають переможцями III етапу. Вони є учасниками і призерами IV етапу Всеукраїнських учнівських олімпіад. Учні з колективів з шкіл національних меншин широко представлені в гуртках, клубах, об'єднаннях художньо-естетичного напрямку, зокрема хореографії, вокалу, хорového співу, бальних і класичних танців, театрального мистецтва.

У місцях компактного проживання меншин функціонували середні спеціальні навчальні заклади, де навчання проводилося їх рідною мовою. Боян-Глинська гімназія, Мольницький та Каранчівський ліцеї на Північній Буковині (румунською), Болградська гімназія (українською та болгарською) та ін.

У Київській області шкіл, навчання в яких здійснювалося мовами етнічних меншин, не було.

У 2000 р. осередками німецької культури в Києві стали три спеціалізовані школи – № 53, № 239 та № 149, які працювали у тісній співпраці з Київським товариством «Відергебурт». Під керівництвом директора школи № 239 А. Гриценко у рамках міждержавної українсько-німецької угоди про культурне співробітництво здійснювалась реалізація проекту «Диплом конференції міністрів Німеччини учнівської молоді». Метою проекту є поширення в Україні вивчення мови, культури та історії Німеччини. Завуч школи В. Орап розповіла газеті «Deutscher Німецький Kanal», що в закладі учням німецького походження з першого класу викладається рідна мова, ведуться заняття з латини, історії та культури Німеччини, даються знання з економіки, а також навички машинопису. У 1996 р. для таких учнів вперше в Україні був проведений випускний іспит за європейськими стандартами. Він тривав 7 годин 10 хвилин і включав запитання з німецької літератури, країнознавства, історії та культури. 15 із 23 учнів, які склали іспит, одержали право поїздки до Німеччини, а також пільги при вступі до гуманітарних вузів [6, с. 4].

При підтримці керівництва департаменту управління освітою м. Мюнхена, зокрема, його голови Ю. Лахнера, на базі київської школи № 53 для німецьких школярів був

створений сучасний зразковий кабінет німецької мови. Педагогічний колектив школи налагодив ефективну співпрацю з колегами в Німеччині. Директора школи В. Давиденко та Ю. Лахнера поєднали і спільні вподобання – захоплення оперною музикою. Разом вони нерідко відвідували Національний академічний театр опери і балету України ім. Т. Г. Шевченка. За багаторічний внесок у справу пропаганди німецької культури Міністерство освіти і науки України відзначило Ю. Лахнера почесним званням «Відмінник освіти України». Школи № 53, № 239, № 149 не є єдині в Україні, де навчання проводиться за німецькими підручниками і методиками, а випускники одержують «шпрахдиплом» європейського зразка, який дозволяє їм вступати до вузів Німеччини. Вже кілька років у школі № 53 викладає педагог з Німеччини З. Герль. У травні 2000 р. 19 випускників закладу і 5 вчителів були гостями мюнхенської школи ім. В. Бранта [3, с. 8].

Чимало випускників спеціалізованих шкіл за результатами співбесід зараховувалися на факультет німецької мови Київського національного лінгвістичного університету. Вищезгаданий університет, а саме деканат факультету німецької філології тримав тісні стосунки з колективами цих шкіл, надавав допомогу в їхній діяльності.

Слід зазначити, що кількість бажаючих вивчати німецьку мову в Україні невпинно зростала. На кінець 1990-х років у середніх і вищих навчальних закладах її опанували понад 2 млн. українських громадян [2, с. 215]. Викладання здійснювали близько 20 тис. фахівців. Особливо швидкими темпами кількість вивчаючих німецьку мову зростала серед етнічних німців.

У 1990-ті роки почали з'являтися нові типи навчальних закладів – гімназії. В Одеській і Чернівецькій областях було відкрито відповідно болгарські і румунські гімназії.

Із вересня 2001 р. розпочав роботу ліцей з угорською мовою навчання у м. Тячів Закарпатської області.

У Мелітополі було традицією проведення міських фестивалів творчості дітей із дитячих садків та шкіл різних національностей «Коло друзів», «Таланти твої, Україно», «Зірка, що сходить», обласний фестиваль мов «Планета» та інше. На базі дитячих садків працювали

літературні вітальні. Так, на базі д/с № 47 діяв етномузей. Діти знайомилися з літературними творами письменників різних етносів. Діяли етногуртки, де діти знайомилися з піснями, танцями, національним одягом і кухнею [5]. У 2001 р. у Закарпатті працювало 80 дитячих садків, у яких 3,7 тис. дітей виховувалися угорською мовою [1 с. 107]. З кінця 1990-х років у м. Вінниці в дитсадку № 9, функціонувала група з дітей єврейського походження, які навчалися на івриті.

У 2001 р. функціонували професійно-технічні та інші училища з викладанням мовами меншин. Наприклад, угорською мовою навчаються учні Берегівського ПТУ № 11, Ужгородського училища культури, Берегівського медичного училища, Мукачівського аграрного технікуму.

Великих зусиль потребувало забезпечення повноцінного функціонування недільних шкіл. Для етнomenшин, які дисперсно проживали в Україні, відкривалися недільні школи, відвідування яких не обмежувалось віковим цензом. У 2001 р. в Україні діяло 156 недільних шкіл, в яких навчалось близько 5 тис. учнів. Навчально-методичне забезпечення цих шкіл здійснювалося за сприяння місцевих органів управління освітою, національно-культурних та просвітницьких організацій і об'єднань [9, с. 174].

Ці школи при загальноосвітніх навчальних закладах або національно-культурних товариствах забезпечували умови для вивчення мови, літератури, історії, культури. Вони ставали осередками освіти, створювали ініціативи центрів культури та релігійних громад у місцях компактного проживання німців. Наприклад, у Кіровограді така школа забезпечувала вивчення німецької мови як німцями, так і іншими особами, що бажають опанувати. Серед викладачів школи – працівник Кіровоградського педінституту, філолог Мейер. Заняття проводилися двічі на тиждень і знайомили учнів не тільки з мовою, а й з культурою, національними традиціями німців [11, с. 2]. Їх фінансування здійснювалось головним чином за рахунок коштів засновників (громадських організацій, громадських фондів, культурно-освітніх організацій) та з державного і місцевого бюджетів. Після закінчення недільної школи учні або слухачі отримували документ довільного зразка: свідоцтво, табель успішності, довідку.

Окремі директори загальноосвітніх шкіл протидіяли утворенню недільних шкіл, вимагали орендної плати за надання приміщення для занять, заявляли про тимчасовість і рекомендаційний характер «Типового положення про недільні школи» 1992 р., втрату ним юридичної сили. У деяких селах Чернівецької області, в яких кількість румун становить 50 %, не існувало шкіл з румунською мовою навчання. Така ж ситуація в селі Павлишино Мукачівського району та інших селах Закарпатської області, не було шкіл з німецькою мовою навчання. Не маючи можливості здобувати освіту німці емігрували. На міжнародній конференції з проблем юридичного захисту прав ромів, що відбулася 1999 р. в Ужгороді, повідомлялося про закриття в Ізмаїлі Одеської області першої в Україні недільної школи для ромських дітей у зв'язку з передачею цього приміщення ДАІ [14, с. 422].

Вивчення мов традиційно відбувалося в недільних школах, на курсах та факультативних заняттях. У 2009 р. у Миколаївській області на громадських засадах функціонувало 13 недільних шкіл: німецька, вірменська, єврейська, корейська, грецька, грузинська, чеська, турецька, польська, болгарська, курдська, арабська, азербайджанська, де вивчалися рідна і українська мови, культура і традиції свого і українського народів [12].

На Волині при культурно-освітніх товариствах етнічних меншин області діяло 4 недільні школи з вивченням рідної мови, у яких навчалось 131 дітей, зокрема: при Товаристві єврейської культури – 33; Товаристві польської культури ім. Єви Фелінської – 46; Товаристві польської культури ім. Тадеуша Косцюшка – 31; Товаристві німців Волині «Відродження» – 21 [10, с. 87].

З вересня 1995 р. у Львові почала діяти білоруська недільна школа.

На початку 2000-х років у Криму при національно-культурних товариствах діяло 4 недільні школи, де вивчалася вірменська, болгарська, грецька, єврейська, караїмська, кримчацька, німецька, чеська та інші мови [10, с. 70].

У Запорізькій області на 2003 р. у недільних школах навчалось 277 слухачів. З них у місті Запоріжжя: в єврейській школі «Кіма» – 45, литовській – 15, польській – 15; у місті Бердянськ: в болгарській – 50, єврейській –

20, німецькій – 15; у місті Мелітополь: в німецькій школі – 25, татарській – 20, чеській – 19, єврейській – 17, болгарській – 13, грецькій – 13; у смт. Якимівна: в болгарській школі – 10 слухачів [10, с. 125].

Недільні школи національних меншин Закарпаття

	Назва закладу, місце розташування	Кількість учнів
А	Єврейські недільні школи	
	м. Ужгород «Талі»	46
	м. Мукачеве	11
	м. Хуст	26
Б	Польська недільна школа м. Ужгород	126
В	Вірменська недільна школа м. Ужгород	90
Г	Римські недільні школи	
	м. Ужгород	56
	с. Концово Ужгородського району	43
	смт В. Березний	27
Усього шкіл – 8		

Полтавська недільна школа фінансувалася з місцевого бюджету. Водночас вітчизняне законодавство не передбачало видачу документів, які б засвідчували здобуття певного рівня освіти в недільних школах.

У 2003 р. освітні потреби азербайджанців України задовольняло вісім недільних шкіл (у Харківській, Дніпропетровській, Сумській, Миколаївській, Запорізькій областях та у м. Києві) [10, с. 267].

Наприкінці 1990-х років в Україні склалась ситуація, за якої в процесі впровадження розгалуженої мережі російськомовних освітніх закладів не було звернено достатньо уваги на існуючі потреби інших мовних меншин, наприклад, болгарської та польської.

Поширеним явищем стали школи з трьома мовами: українською – російською – кримськотатарською; українською – російською – румунською; українською – російською – болгарською; українською – російською – молдавською. У місцях компактного проживання росіян, румунів, молдаван, угорців, поляків та кримських татар поряд із загальноосвітніми навчальними закладами з українською мовою навчання функціонували школи, де навчально-виховний процес здійснювався рідною (національною) мовою. У

1997 р. нараховувалося 2,3 тис. навчально-виховних закладів з кількома мовами навчання. Хоча на 97 % – це були школи з українсько-російським викладанням, проте функціонували заклади, в яких навчання провадиться з паралельним використанням угорської, польської, болгарської та словацької мов. Крім того, мову етноменшин як окремий предмет вивчали 55,5 тис. школярів (кримськотатарську, угорську, польську, молдовську, єврейську, новогрецьку, румунську, гагаузьку та ін.) [4, с. 100].

На Закарпатті у 1994-1995 навчальному році працювало 60 загальноосвітніх навчально-виховних закладів, де навчання велось угорською мовою і в яких вчилася 19,6 тис. учнів, у 2000 р. – 65 шкіл. Крім того, у Закарпатті діяли змішані школи: 22 українсько-угорські (7,9 тис. учнів), 3 – українсько-російсько-угорські (1,3 тис.), 4 – російсько-угорські (1,6 тис.) [1, с. 107].

У 2005-2006 навчальному році в Україні діяли такі види шкіл, де викладалась російська мова: з українською мовою викладання, які вивчають російську мову як окремий предмет; з російською мовою викладання або іншою мовою національних меншин; спеціалізовані школи з російською мовою викладання або іншою мовою національних меншин і поглибленим вивченням іноземної мови. Кількість їх зменшувалась. Якщо в 1991-1992 навчальному році їх було 3 364 (15,9 % загальної кількості шкіл), то в 2008-2009 роках 1 199 (5,9 %) [16]. Хоча існувало декілька можливих пояснень такої ситуації, такі, як, наприклад, загальне демографічне зменшення населення, етнічна реідентифікація, яку підтвердив перепис населення, або тенденція, що залишилася ще з 1992 р. щодо приведення кількості українських шкіл у відповідність до етнічного складу населення України. Видається очевидним, що ймовірніше за все етнічні росіяни і російськомовні батьки все більше прагнули виховувати своїх дітей в україномовних школах для того, щоб надати їм кращі життєві можливості в суспільстві, в якому гарні знання державної мови потрібні для вищої освіти та державної служби.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Варвинчук М. П. Етнополітична безпека в системі національної безпеки України на етапі сучасного державотворення / М. П. Варвинчук. – К., 2008. – 288 с.
2. Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVII – початок XXI ст.) / В. М. Васильчук. – К., 2004. – 341 с.
3. Гартман С. В Києве учатся як в Германиі / С. Гартман // Deutscher (Німецький) Kanal. – 2000. – № 5 (травень).
4. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / заг. ред. В. І. Наулка. – К. : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – 424 с.
5. Звіт про хід виконання програми ... виконкому Мелітопольської міської ради за 2007 р. // www.melitipol.org.ua
6. Іваненко В. Україна – Німеччина: новий внесок до системи освіти / В. Іваненко // Deutscher (Німецький) Kanal. – 1998. – № 3, березень.
7. Київська обласна державна адміністрація // kyiv.obl.ua
8. Кузьменко А. Особливості розвитку освіти національних меншин України в роки незалежності (1991-2008 рр.) / А. Кузьменко // conferences.neasmo.org.ua
9. Міжнародні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи // Д. В. Табачник, Г. Г. Москаль, В. М. Воронін та ін. – К., 2004. – 584 с.
10. Міжнародні відносини і національні меншини України: Стан, перспективи / Р. М. Чікалова, Т. І. Пилипенко. – К., 2004. – 384 с.
11. Мунтянов В. Відродження німецької традиції у Кіровограді // Deutscher (Німецький) Kanal. – 1996. – № 10 (жовтень).
12. На Миколаївщині вперше прийнято обласну програму щодо розвитку національних меншин // http:www.oga.mk
13. Пилипенко Т. Реалізація освітніх потреб представників національних меншин в Україні: стан, проблеми, перспективи / Т. Пилипенко // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації врахування міжнародного досвіду; під заг. ред. Ю. Тищенко. – К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. – 312 с.
14. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000) : [монографія] / Л. Рябошапко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 484 с.
15. Статистичні дані щодо закладів культури, етнічних громад Буковини, національних меншин // www.bukovina.biz.ua/pub.
16. http://news.2000.con.2000. Еженедельник.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор Є. Г. Сінкевич.*

© М. М. Зеркаль, 2012

Стаття надійшла до редколегії 24.05.2012

ТОВАРИСТВО МАРКШЕЙДЕРІВ ПІВДНЯ РОСІЇ: СТВОРЕННЯ, ВІДКРИТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СТАНОВЛЕННЯ МАРКШЕЙДЕРСЬКОЇ СПРАВИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ на початку ХХ ст.

Досліджено соціально-історичні умови створення та відкриття Товариства маркшейдерів Півдня Росії (ТМППР). Відтворено процес розробки та затвердження Статуту ТМППР. З'ясовано роль Товариства маркшейдерів Півдня Росії та його внесок у становлення маркшейдерської справи не лише на Півдні Росії, а всієї держави в цілому.

Ключові слова: маркшейдер, гірничий інженер, Товариство маркшейдерів Півдня Росії, Статут, з'їзд маркшейдерів.

Исследованы социально-исторические условия образования и открытия Общества маркшейдеров юга России (ОМЮР). Воссоздан процесс разработки и утверждения Устава ОМЮР. Выяснена роль Общества маркшейдеров юга России и его вклад в становление маркшейдерского дела не только на юге России, но и всего государства в целом.

Ключевые слова: маркшейдер, горный инженер, Общество маркшейдеров юга России, Устав, съезд маркшейдеров.

Social and historical conditions of formation and opening of the Mine Surveyors Society of the South of Russia (MSSSR) are investigated. The process of development and statement of MSSSR Charter is recreated. The role of the Mine Surveyors Society of the South of Russia and its contribution to formatting of mine surveyors affairs not only in the south of Russia, but all over the state as well is found out.

Key words: a mine surveyor, a mountain engineer, the Mine Surveyor Society of the south of Russia, the Charter, congress of mine surveyors.

Історія науково-технічних товариств тісно пов'язана з історією становлення та розвитку вітчизняної науки, техніки та промисловості, бо саме представники передової частини наукової та технічної інтелігенції завжди намагались прискорити науково-технічний прогрес своєї держави, допомогти подолати її вікову відсталість. Такі наміри науковців та інженерів привели до створення різноманітних наукових та науково-технічних товариств, серед яких одним із перших і найбільших стало Російське технічне товариство (РТТ), що виникло у 1866 р. за ініціативою групи професорів Санкт-Петербурзького практичного технологічного інституту та інженерів Петербурга. Після організації РТТ починають виникати громадсько-наукові об'єднання за окремими галузями наукового знання: Російське хімічне товариство (1868), Лісове товариство (1869), Політехнічне товариство при Імператорському Московському

технічному училищі (1877), Товариство технологів (1889), Російське металургійне товариство (1910) та інші. Всі вказані науково-технічні товариства знаходились у Москві та Санкт-Петербурзі.

Але наприкінці ХІХ ст. бурхливий розвиток промисловості та високий рівень її концентрації на півдні Російської імперії зумовив в регіоні значне збільшення фахівців з інженерно-технічних спеціальностей. У цей період починає активно розвиватись Донбас (вугільна промисловість) та Кривбас (залізорудна та металургійна промисловість), на які припадало близько 90 % всього видобутку вугілля та залізної руди Росії. Піднесенню південного регіону держави сприяла також побудована в 1882-1904 роках Катерининська залізниця, яка поєднала Донбас, Кривбас і Південно-західні землі Російської імперії. Проблеми гірничорудного освоєння та розвитку південної частини імперської території

починають вирішуватись на державному рівні. Геолого-пошукові роботи з виявлення нових родовищ та їх відтворення в гірничій графічній документації на підставі натурних вимірювань потребували значної кількості відповідних фахівців-маркшейдерів та стали стимулом для об'єднання фахівців цього профілю з метою розв'язання зазначених вище проблем. При Гірничому ученому комітеті в 1906 р. створюється Особлива комісія з питань розробки проекту реформи маркшейдерської справи в Росії.

Саме процес дослідження стану маркшейдерської справи на півдні Російської імперії та її реформування став предметом даної наукової розвідки. А безпосереднім об'єктом дослідження є Товариство маркшейдерів Півдня Росії (ТМІР), щодо створення та діяльності якого в сучасній історіографії є лише фрагментарні дані, а праці комплексного узагальнюючого характеру відсутні.

Володимир Іванович Бауман (1867-1923)

Аналізуючи стан вугільної промисловості Російської імперії кінця XIX ст. слід зауважити, що найбільш потужними родовищами вугілля були Донецький та Домбровський басейни, на яких видобувалось близько 90 % російського вугілля, причому видобуток донецького вугілля був в чотири рази більшим. Збільшенню видобутку вугілля в Донбасі сприяв розвиток металургійної промисловості в Криворізькому гірничовидобувному районі. Тому не дивно, що вище згадана Особлива комісія Гірничого комітету розпочала свою роботу, в першу чергу, в Донецькому кам'яновугільному басейні й протягом

зими 1906-1907 рр. нею було зібрано всі матеріали за проведеними в різні терміни тригонометричними роботами. До складу комісії входив і Володимир Іванович Бауман – видатний російський учений в галузі гірничих наук, ініціатор всієї маркшейдерської справи в державі.

У 1909-1913 рр. В. І. Бауман очолює роботу комісії, під час якої за його ініціативою проводиться державна триангуляція на півдні Російської імперії, що дала поштовх для реформування маркшейдерської справи в Донецькому кам'яновугільному басейні. Для проведення тригонометричних робіт в Донбасі за результатами роботи комісії було розроблено законопроект, за яким планувалось виділити кошти в розмірі 19 119 руб. Вказаний законопроект «...получил по рассмотрении его законодательными учреждениями, Высочайшее одобрение 11 июня 1909 г., фактически же работы начались несколько ранее на средства, отпущенные Горным Ведомством» [8, с. 33].

Упродовж 1906-1909 рр. членами комісії було проведено великий обсяг робіт й намічено основні напрями реформи маркшейдерської справи в Росії. До початку впровадження даної програми державна комісія Гірничого комітету прийняла рішення запропонувати маркшейдерам ознайомитись з матеріалами справи на місцях й надіслати свої відгуки до місцевих гірничих управлінь. Але навіть найкраще листування не може замінити живого спілкування фахівців й обміну думками. Тому комісія за ініціативою голови В. І. Баумана порушує клопотання про скликання першого місцевого з'їзду маркшейдерів Півдня Росії, бо саме цей регіон на початку XX ст. став найбільш значущим в промисловому відношенні й найбільш за інші райони потребував перебудови та нової організації маркшейдерської справи. Влітку 1909 р. було проведено наради в окремих районах (Алмазному, Горлівському, Юзівсько-Макіївському, Грушевсько-Сулинському й інших) з метою обговорення питань професійної діяльності маркшейдерів та програми Першого з'їзду маркшейдерів Півдня Росії, який відбувся в листопаді 1909 р. у м. Харкові.

Цей з'їзд став не тільки визначною подією в житті науково-технічної інтелігенції, яка

була задіяна в гірничій галузі, але й доле-носним для всього південного регіону з багатьох причин:

а) з'їзд маркшейдерів Півдня Росії став першим в Росії, хоча й регіональним, з'їздом фахівців-маркшейдерів;

б) постанови названого з'їзду в більш повній мірі, ніж пропозиції комісії Гірничого комітету, визначили характер розробленого «Проекта положения об устройстве маркшейдерской части в России». Особливо важливою справою даного проекту стало складання списку координат точок триангуляції Донецького басейну (проведена гірничим інженером І. Я. Рибаківим, опубліковано в 1917 р. в журналі «Маркшейдерские известия», випуск 11);

в) з'їзд та його Бюро заклали підґрунтя для систематичних зборів представників маркшейдерської справи не лише на Півдні Російської імперії. Після першого з'їзду (1909 р., м. Харків) проходять ще два південних з'їзди: другий (1911 р., м. Катеринослав), третій (1912 р., м. Катеринослав), і тільки в 1913 р. за ініціативою південних маркшейдерів збирається Перший Всеросійський з'їзд маркшейдерів в Петербурзі. Засідання Бюро з'їзду проводились систематично в різних містах південного регіону (Харків, Дебальцево, Катеринослав та інші);

г) в одному з останніх засідань з'їзду було прийнято рішення про створення постійної організації – Товариства маркшейдерів Півдня Росії;

д) підготовлені до друку матеріали Першого з'їзду маркшейдерів Півдня Росії окремими відбитками побачили світ з обкладинкою «Маркшейдерские известия», таким чином почався випуск першого в Російській імперії спеціалізованого фахового маркшейдерського журналу.

Майже всі вищезгадані факти на сьогодні практично не досліджені, тому, вивчаючи історію створення, відкриття та діяльності Товариства маркшейдерів Півдня Росії, не можна залишити поза увагою діяльність з'їздів та їх Бюро, а також видавництво журналу «Маркшейдерские известия», оскільки всі ці події тісно пов'язані між собою.

Отже, у листопаді 1909 р. в одному з останніх засідань Першого з'їзду маркшейдерів Півдня Росії приймається рішення про

створення Товариства маркшейдерів Півдня Росії. Рішення прийняте, а от чи було створено саме товариство, чи стала ця організація діяльною? На сьогодні, на жаль, не віднайдено протоколів засідань цього товариства, статуту та списків його членів, й дана стаття є першою розвідкою з історії ТМПР. Але навіть короткі відомості з матеріалів з'їздів та засідань Бюро дають змогу говорити про існування й перші кроки Товариства маркшейдерів Півдня Росії.

Ідея створення постійної професійної організації маркшейдерів у вигляді Товариства починає набирати конкретної форми одразу після з'їзду. У засіданні Бюро з'їзду (протокол 2-го засідання від 14.09.1910 р., ст. Дебальцево) розглядається питання про наступний з'їзд маркшейдерів, який заплановано на 03 січня 1911 р. в м. Катеринослав. До програми 2-го з'їзду маркшейдерів Півдня Росії другим пунктом включено розгляд питання «Об обществе маркшейдеров и положении о съездах их». Всю підготовчу роботу з означених проблем взяв на себе професор Катеринославського вищого Гірничого училища П. І. Леонтовський, який був головою Бюро 1-го з'їзду маркшейдерів.

Протягом грудня 1909 р. – січня 1910 р. це Бюро з метою вивчення маркшейдерської справи на місцях, якісного та кількісного складу маркшейдерів південної частини імперії складає й розсилає опитувальний лист, який містить 39 питань. Щоб оперативно отримати якомога детальні, точні та критичні відповіді, до опитувальника додавалось звернення, в якому, зокрема, наголошувалось: «Бюро I Съезда Маркшейдеров обращается ко всем Г. г. Маркшейдерам Южной России с покорнейшею просьбою дать подробные ответы на предлагаемые здесь вопросы не позже 25 февраля с.г. дабы, основываясь на них, иметь возможность составить проект проведения в жизнь постановлений I-го Съезда Маркшейдеров» [6, с. 116].

Серед низки питань професійного та особистісного характеру присутнє питання щодо ставлення до створення Товариства маркшейдерів: «Согласны ли Вы будете вступить в число членов проектируемого «Общества маркшейдеров», целью которого является научное и товарищеское единение маркшейдеров и издание ежегодника «Маркшейдерские

Известия» (проект Устава Общества будет представлен II Съезду Маркшейдеров?)» [6, с. 119].

Отже, проблемою організації Товариства маркшейдерів Півдня Росії та підготовкою його Статуту почало опікуватись Бюро 1-го з'їзду маркшейдерів. Як показало наше дослідження, продовжили справу й Бюро наступних з'їздів маркшейдерів Півдня Росії. Обробку результатів вищезгаданої анкети взяв на себе секретар Бюро Микола Миколайович Ільїн – окружний маркшейдер, гірничий інженер, колезький асесор, який проживав у Катеринославі (вул. Лагерна, 19 – нині проспект Гагаріна). Доповідь з цього питання була підготовлена II з'їзду маркшейдерів, який пройшов у 1911 р. у м. Катеринослав. Усю кореспонденцію з'їздів та його Бюро вів Петро Михайлович Леонтовський, який разом з В. І. Бауманом виступив, як було вищезазначено, ініціатором створення Товариства маркшейдерів Півдня Росії. Тому й не дивно, що саме П. М. Леонтовський став найбільш активним і діяльним прибічником розпочатої справи й до II з'їзду маркшейдерів Півдня Росії ідея організації товариства вже почала втілюватись в життя.

Як зазначив у своєму повідомленні М. М. Соколов – межовий інженер (м. Катеринослав), в одному із засідань II з'їзду маркшейдерів Півдня Росії було висунуто пропозицію щодо розгляду Статуту Товариства маркшейдерів, але виникла ціла низка проблем не лише формального, а й нормативно-правового характеру. Велика кількість членів з'їзду виключала саму можливість детального й упорядкованого розгляду параграфів Статуту, з одного боку, а з іншого, заважав брак достатнього часу для такого обговорення. Стосовно правових засад також виникли проблеми: за ст. 22 «Временных правил» від 4-ого березня 1906 р. про товариства, заяву про бажання створення будь-якого товариства слід подавати губернатору за підписом всіх засновників, при чому ці підписи повинні бути нотаріально завірени. Саме цей факт «...при многочисленности членов Съезда представит большие затруднения...» [12, с. 101]. Виходячи з усього вищевикладеного, члени з'їзду вирішили вести всі справи щодо проекту Статуту ТМПП через Бюро II з'їзду маркшейдерів

Півдня Росії, розглянувши в засіданні самого з'їзду лише основні положення Статуту відповідно до головної мети Товариства маркшейдерів. До основних напрямів було віднесено наступні положення, які розглянуто в одному з пленарних засідань II з'їзду маркшейдерів Півдня Росії: «1) цель образования общества, 2) наименование общества, 3) район действий, 4) личный состав общества, 5) способы вступления в общество и выбытие из него добровольное или принудительное, 6) капиталы общества: основной, запасной и способы их образования, 7) право приобретения имущества движимого и недвижимого, 8) назначение капиталов и имущества в случае закрытия общества добровольного или принудительного, 9) право на образование отделений общества, 10) право устройства учреждений – просветительных, благотворительных и т.п., 11) состав, права и обязанности правления общества, 12) созыв общего собрания и предметы его ведения, 13) корпоративный суд, 14) ревизионная комиссия» [12, с. 102].

Як бачимо, цими положеннями було обґрунтовано нормативно-правову базу діяльності майбутнього товариства, Статут якого за структурою та змістом мало чим відрізнявся б від типових статутів інших наукових об'єднань того часу. Але для периферійного товариства дев'яте положення складало неабиякий виняток. Товариство маркшейдерів Півдня Росії планувало мати у своїй структурі відділення по всій території Російської імперії!

Отже, основні положення Статуту було сформульовано, а всі справи чисто формального характеру щодо редагування та узгодження окремих параграфів взяло на себе Бюро II з'їзду маркшейдерів Півдня Росії, тому затвердження Статуту вирішили провести таким чином: «личный состав Бюро Съезда явится учредителем общества, а так как Бюро будет вести дело по поручению Съезда, то по существу учредительство будет принадлежать Съезду в его целом, и члены его явятся и членами образованного общества» [12, с. 102]. З даною пропозицією виступив межовий інженер М. М. Соколов, який очолив роботу з підготовки проекту Статуту.

Таким чином, проект Статуту було підготовлено й запропоновано до розгляду в одному з засідань III з'їзду маркшейдерів Півдня Росії, який пройшов у Катеринославі з 15 до 21 січня 1912 р. У програмі з'їзду Статут як і саме Товариство маркшейдерів значилось окремим питанням. У другому засіданні, яке проходило 16 січня, Микола Миколайович Соколов зачитав проект Статуту Товариства маркшейдерів, після чого розпочалось копітке обговорення практично кожного параграфу проекту:

– А. Н. Гаркаві запропонував обмежити цілі товариства лише об'єднанням членів на науковій основі, відкинувши матеріальну допомогу, урахувавши замалі фінансові заощадження. Збори вирішили матеріальну допомогу членам товариства в проекті Статуту залишити;

– Питання, хто може балотуватись у дійсні члени товариства, викликало активні дебати, після чого зупинились на наступній редакції: *«действительными членами могут быть лица, занимающиеся практически и теоретически маркшейдерским делом и имеющие к нему отношение»* [7, с. 6];

– Засідання бюро повинні проходити не менше, ніж двічі на рік. Голова Бюро не має права головувати на засіданнях загальних зборів членів товариства;

– Введено до проекту Статуту пункт про видання періодичного друкованого органу товариства. Філії самостійно формують матеріальні кошти для задоволення всіх власних потреб.

Після внесення змін у четвертому засіданні III з'їзду маркшейдерів Півдня Росії М. М. Соколов зробив доповідь щодо редагування проекту Статуту, по обговоренню якого прийнято в новій редакції §§4 (балотування в дійсні члени товариства), 9 (процедура виключення з числа дійсних членів), 12 (склад і процедура вибору Правління), 18 (збори Правління), 22 (права та обов'язки членів Правління), 34 (права та обов'язки загальних зборів), 36 (права Товариства купувати нерухомість, видавати періодичний друкований орган, відкривати регіональні відділення), 41 (закриття Товариства) [13; 8, с. 12]. Остаточний варіант проекту Статуту було направлено на затвердження до Міністерства торгівлі та промисловості в січні 1912 року,

та лише через рік Товариство маркшейдерів Півдня Росії отримало офіційний дозвіл на відкриття: Статут затвердив міністр торгівлі та промисловості С. Тимашев 1 лютого 1913 р. Статут мав типову структуру:

I Мета товариства (§1).

II Склад товариства, права та обов'язки його членів (§§2-9).

III Кошти товариства (§10).

IV Управління справами товариства (§§11-25).

V Загальні збори товариства (§§26-35).

VI Діяльність товариства (§§36-40).

VII Закриття товариства (§41).

Головні напрями діяльності створеного товариства впливали з мети, сформульованої у Статуті: *«а) объединить членов Общества в совместной работе по вопросам научным, техническим и бытовым, касающимся деятельности маркшейдера; б) оказывать по мере возможности нуждающимся членам Общества помощь в форме приискания для них занятий, выдачи ссуд и единовременных или периодических пособий и попечения об их семьях»* [15, с. 52].

Отже, у першу чергу товариство мало на меті об'єднання членів не лише в питаннях науково-технічних, а й побутових у формі матеріальної та практичної підтримки не лише самих членів, а й їх сімей.

У своєму складі Товариство маркшейдерів Півдня Росії мало членів: дійсних – особи, які займаються практично або теоретично маркшейдерською справою; почесних, які обрані за важливі заслуги перед товариством; *«членов-соревнователей»* – будь-які особи, які співчують меті та завданням товариства. Керівним органом ТМІПР виступає Правління та загальні збори, при чому місцем розташування Правління визначено м. Катеринославі.

Фінансування діяльності здійснювалось за рахунок коштів, що складаються: *«а) из единовременных и ежегодных взносов действительных членов Общества и членов-соревнователей; б) из доходов от горнотехнического и рекомендационного бюро; в) из сумм, поступающих от устраиваемых в пользу Общества, с соблюдением установленных для этого правил, лекций, концертов, спектаклей, литературных чтений, семейных вечеров и имеющих поступить пожертвованных»* [15, с. 53]. Як бачимо, основна

стаття надходжень – це членські внески та безпосередня різноманітна діяльність самого товариства і його підрозділів (бюро). Крім того, для розширення діяльності та якомога найкращого досягнення поставлених цілей товариству за Статутом надано право видавати свій друкований періодичний орган (журнал «Маркшейдерские известия»), а також відкривати регіональні відділення. При чому кошти таких відділень утворювались незалежно від коштів самого ТМІР.

Із затвердженням Статуту (01.02.1913 р.) Товариство маркшейдерів Півдня Росії отримало офіційне право розпочати діяльність, але перші збори відбулись лише в січні 1914 р. Такі великі проміжки часу між основними подіями в житті товариства важко пояснити: розробка проекту Статуту тривала з 1909 р. до 1913 р., а потім тільки через рік збираються перші загальні збори членів Товариства маркшейдерів Півдня Росії. Можливо, причина була банально простою, суб'єктивною – члени товариства в цілому та члени Бюро, зокрема, які готували проект Статуту, проживали у віддалених один від одного місцях, внаслідок чого не було можливості часто збиратись у достатній кількості, що й гальмувало будь-яку організаційну діяльність. Слід до того ж пам'ятати, що цей факт був однією з причин, чому II з'їзд маркшейдерів Півдня Росії прийняв рішення доручити розробку проекту Статуту не всьому з'їзду, а його Бюро.

На сучасному етапі наукового дослідження у фондах архівів міст Дніпропетровська, Харкова, Санкт-Петербурга не знайшлося будь-яких згадок чи посилань на це товариство. Основним джерелом інформації стали віднайдені окремі номери журналу «Маркшейдерские известия», які на щастя збереглися і містять значущі відомості, але знаходяться в жалюгідному стані й складають велику бібліографічну рідкість та цінність. Саме на сторінках цього видання ми знайшли дуже цікаві факти щодо діяльності Товариства маркшейдерів Півдня Росії. Так, у 7-ому випуску журналу вміщено замітку А. Гаркаві з приводу перших загальних зборів товариства. До речі, Абрам Онисимович Гаркаві був дійсним членом ТМІР, працював маркшейдером на Голубовському руднику Алмазного гірничого округу. Ось як він згадує цю

подію: *«Первое Общее Собрание... состоялось 15 и 16 Января с.г. в г. Екатеринослав и заседания его происходили в Геодезическом кабинете Горного Института. Собрание это многочислом не отличалось и занимало один лишь укромный уголок Геодезического кабинета, который казался бы совершенно пустым, если бы картину не оживляла масса геодезических и маркшейдерских приборов, расставленных на штативах и имевших вид безмолвных участников Собрания...»* [3, с. 39]. І це дійсно було так, бо за попередніми даними до товариства записалось близько 50-ти осіб, але на Перших загальних зборах були присутніми лише двадцять: професор П. М. Леонтовський, 2 його асистента, 4 окружних маркшейдера та 13 приватних маркшейдерів. Збори носили організаційний характер, тому було сформовано Правління у складі: голова – проф. Гірничого інституту В. І. Бауман, який телеграмою повідомив свою згоду на цю пропозицію; товариш голови – проф. Катеринославського гірничого інституту П. М. Леонтовський. Інформацію щодо ролі В. І. Баумана в створенні Товариства маркшейдерів Півдня Росії можна знайти в будь-якому виданні його біографії, так чи інакше факти приблизно однакові за змістом: *«По инициативе Баумана созван 1-й съезд маркшейдеров Юга России (1909), основаны первое в стране Общество маркшейдеров Южной России (Бауман стал его первым председателем)»* [2]. Але в процесі наукового дослідження історії заснування, відкриття та діяльності Товариства маркшейдерів Півдня Росії виникло багато питань, які потребували не лише відповіді, а й деякого роз'яснення. Так, наприклад, чому головою ТМІР обрано саме В. І. Баумана, який проживав і працював у Санкт-Петербурзі, а не П. М. Леонтовського, який мешкав у Катеринославі і займався підготовчою роботою до відкриття товариства та видавництвом журналу «Маркшейдерские известия»? Як склалась доля Товариства маркшейдерів Півдня Росії у період 1909-1914 рр., які події відбулись, починаючи від ідеї створення товариства маркшейдерів у 1909 р. до перших загальних зборів у 1914 р.?

Як наголошувалось вище, журнал «Маркшейдерские известия» на сьогодні чи не єдине джерело, за яким можна відновити низку подій щодо організації та діяльності Товариства

маркшейдерів Півдня Росії. Тому відповіді на ці питання ми знайшли саме на сторінках цього видання.

У 7-му випуску журналу вміщено велику працю В. І. Баумана «К вопросу о реорганизации Маркшейдерского дела в России и о первом Всероссийском Съезде Маркшейдеров в С.-Петербурге в 1913 году (Проект положения и программа съезда)», яка була результатом багаторічної роботи автора в Донбасі в період 1906-1913 рр. у складі комісії Гірничого Ученого комітету. Поряд з проблемами реформування маркшейдерської справи в Росії Володимир Іванович значну увагу в своїй статті приділив також організації І з'їзду маркшейдерів Півдня Росії та заснуванню Товариства маркшейдерів Півдня Росії: «В одном из последних своих заседаний упомянутый съезд маркшейдеров [І з'їзд маркшейдерів Півдня Росії] положил начало постоянной организации – Обществу маркшейдеров Южной России.

За три года своей деятельности названное Общество... успело кроме указанного первого съезда созвать еще два и издать ряд трудов под названием «Маркшейдерские известия».

Деятельности названного Общества будет посвящена особая статья его инициатора и председателя проф. П. М. Леонтовского...» [8, с. 44].

З вищезазначеного випливає, що Товариство маркшейдерів Півдня Росії розпочало свою діяльність після завершення роботи ІІ з'їзду маркшейдерів Півдня Росії у 1910 р., хоча офіційно ще не було зареєстровано, а його ініціатором і першим головою був проф. П. М. Леонтовський, вищезгаданій статті якого нам, на жаль, поки що не вдалося знайти.

*Петро Михайлович Леонтовський
(1871-1921)*

Ще одне підтвердження існування й діяльності ТМПР знайдено в протоколах ІІІ з'їзду маркшейдерів Півдня Росії. Так, в протоколі 2-ого засідання від 16 січня 1912 р. проф. П. М. Леонтовський виступив із звітом про матеріальний стан товариства: «К наступающему году хотя и имеется остаток около 200 рублей, но, считаясь с предстоящими расходами по изданию трудов съезда, периодического органа, почтовых и иных расходов... к сожалению без внешней помощи Общество не в состоянии будет справиться с предстоящими расходами...» [7, с. 7]. На цій підставі загальні збори приймають рішення про необхідність звернутись до Гірничого Департаменту та ІІІ з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії «...о субсидии для Общества в том же размере, как это было сделано в предыдущие годы» [7, с. 8]. Наведені факти свідчать не лише про існування товариства, а й про те, що його діяльність була настільки важливою для всіх фахівців, зайнятих у гірничовидобувній промисловості, що джерелами фінансування виступали державні й підприємницькі організації: ІІІ з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії та Міністерство торгівлі та промисловості (Гірничий департамент).

Товариство маркшейдерів Півдня Росії набуло широкої популярності, в першу чергу, завдяки своєму друкованому органу – журналу «Маркшейдерские известия», видання якого у 1910 р. вперше в Російській імперії організував й редагував голова товариства Петро Михайлович Леонтовський.

П. М. Леонтовський народився 29 жовтня 1871 р. в м. Миргороді Полтавської губернії. У 1896 р. вступив і в 1901 р. закінчив Санкт-Петербурзький Гірничий інститут, де залишився працювати асистентом проф. В. І. Баумана на кафедрі маркшейдерської справи та геодезії. З 1903 р. працював в м. Катеринослав у Вищому гірничому училищі, де з 1906 р. обіймав посаду професора. Все своє життя він присвятив дослідженню зсувів гірничих порід, що ускладнюють розробку покладів корисних копалин, винайшов нівелір-автомат, який дозволив автоматично робити вертикальні зйомки. До речі, цей свій винахід П. М. Леонтовський вперше оприлюднив на сторінках журналу «Маркшейдерские известия» («Нивелир-автомат проф. П. М. Леонтов-

ского (Охранительное свидетельство ... № 64843, от 10 февраля 1915 г.)» [9, с. 2-14].

У процесі наукового пошуку факт існування та активної діяльності Товариства маркшейдерів Півдня Росії з 1910 р. став очевидним. Головою товариства протягом чотирьох років був П. М. Леонтовський. За цей період за ініціативою ТМПР було проведено два з'їзди маркшейдерів Півдня Росії, двічі зроблено спробу скликати Всеросійський з'їзд маркшейдерів (в січні 1912 р. зроблено спробу надати III з'їзду маркшейдерів Півдня Росії характер всеросійського). Друга спроба стала більш вдалою: рішенням вказаного з'їзду було порушено клопотання перед Гірничим департаментом про проведення Всеросійського з'їзду маркшейдерів у грудні 1912 р. в Петербурзі (до речі, строки проведення I Всеросійського з'їзду маркшейдерів переносились декілька разів на лютий, потім на квітень 1913 р.). До цього клопотання додавались також Положення та програма з'їзду, затверджені міністром торгівлі та промисловості ще у 1911 р. (за клопотанням П. М. Леонтовського при підготовці III з'їзду маркшейдерів Півдня Росії) [7, с. 91-92]. Серед основних питань, запланованих для обговорення, 10 пунктом значиться питання «*Об обществе Русских Маркшейдеров*». У процесі підготовки до I Всеросійського з'їзду маркшейдерів Головне управління південної Росії видало розпорядження окружним маркшейдерам «*...организовать в каждом округе, при участии правительственного маркшейдера, не позже 20 декабря 1912 г., ...для обсуждения под их председательством указанных вопросов Программы съезда...*» [8, с. 85].

На виконання вказаного розпорядження були проведені регіональні наради, на яких, як свідчать протоколи засідань, прийнято практично одностайне рішення щодо необхідності й актуальності створення самостійної організації – Товариства російських маркшейдерів. Можливо планувалось створення нової самостійної організації, а можливо – реорганізація Товариства маркшейдерів Півдня Росії в Товариство російських маркшейдерів? На сучасному етапі дослідження віднайдено декілька аргументів на користь саме другої версії.

Так, головою Товариства маркшейдерів Півдня Росії після затвердження Статуту (в

1913 р.) було обрано не П. М. Леонтовського (який мешкав у Катеринославі й очолював ТМПР протягом чотирьох років), а В. І. Баумана, професора Гірничого інституту. Можливо такий вибір був обґрунтований не лише значним внеском вченого в розвиток Донбасу, а з далекоглядною метою – очолити в майбутньому всеросійське товариство маркшейдерів? Щодо потенційних можливостей ТМПР та його значення для маркшейдерів держави наголошував у виступі на III з'їзді маркшейдерів Півдня Росії сам В. І. Бауман, говорячи, що дане товариство має «*...все шансы обратиться в более широкое по составу общество русских маркшейдеров...*» [8, с. 44].

З іншого боку, Статут, розроблений Бюро 1-3 з'їздів маркшейдерів Півдня Росії та затверджений 1 лютого 1913 р. на обкладинці містить напис: «*Устав Общества Маркшейдеров*» без будь-якого уточнення щодо статусу Півдня Росії чи всеросійського. Тим більше за Статутом товариство мало право відкривати свої регіональні відділення на всій території Російської імперії, хоча Правління товариства знаходилось в Катеринославі (§§36, 23). Такі права мали лише всеросійські товариства, головні відділення яких та Правління знаходились в Москві та Санкт-Петербурзі [11]. Виняток становила надзвичайно обмежена кількість товариств імперії кінця XIX – початку XX ст.

Можливо Статут було складено для нового Товариства російських маркшейдерів, яке надалі розпочало свою діяльність? Можливо, але в процесі наукового пошуку було віднайдено унікальне раритетне видання, що свідчить про життєздатність Товариства маркшейдерів Півдня Росії до 1918 р., яке спиралось у своїй діяльності саме на Статут 1913 р. З даних, наведених у «Библиографии периодических изданий России», впливає, що друкований орган Товариства маркшейдерів Півдня Росії «Маркшейдерские известия» видавався до 1916 р., а в 1925 р. видання було поновлено:

«*4586 Маркшейдерские известия. [Орган Общества маркшейдеров южной России]. Екатеринослав. 1910-1912, 1914-1916.*

Ред. П. М. Леонтовский, проф. Изд. Съезд горнопромышленников России (вып. 1, 3); Ово маркшейдеров южной России (вып. 7, 9).

25 см., 34-136 с.; таол., илл. 1910 вып. 1 (б.д.). 1911 вып. 2 – вып. 5, 1912 вып. 6, 1914 вып. 7, 1915 вып. 8, 1916 вып. 9. Издание возобновилось в 1925 г.» [1, с. 296].

Але нами знайдено, хоча і єдиний номер журналу «Известия Общества горных геометров», але датований 1917-м роком. Видання, в якому значиться, що це 11 випуск журналу «Маркшейдерские известия» за редакцією проф. П. Леонтовського (див. рис. 1).

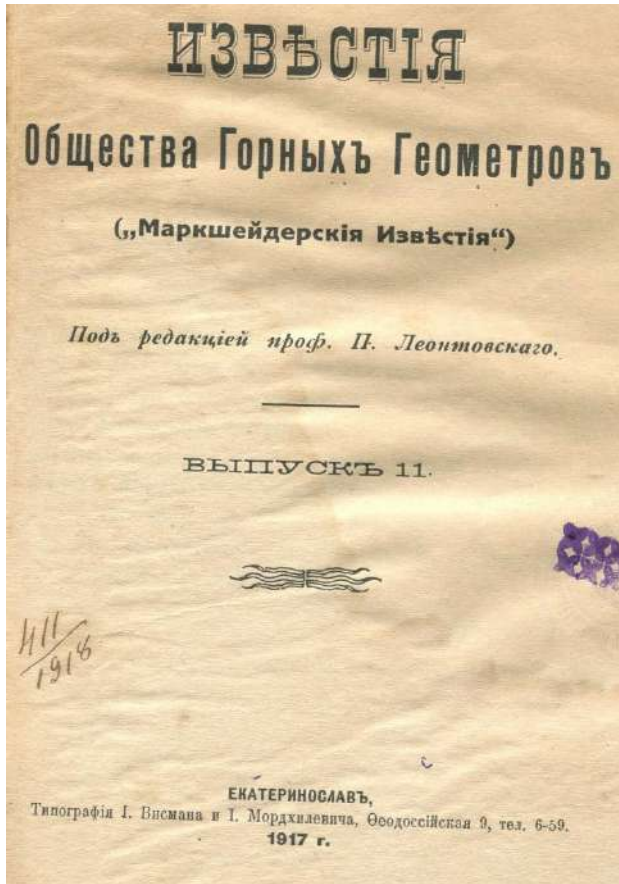

Рис. 1 Титульний аркуш журналу «Известия горных геометров», Катеринослав, 1917 р.

У жодному із довідників періодичних видань такий журнал не значиться. То логічно виникає ще одне запитання, а де ж 10-й випуск «Маркшейдерских известий»?

На сучасному етапі дослідження виникає ще дуже багато питань, які залишають простір для наукового пошуку, але беззаперечним є факт існування й діяльності Товариства маркшейдерів Півдня Росії в період розрухи, анархії та хаосу, які панували в Росії в

1917 р. У протоколі приватної наради членів Товариства маркшейдерів від 19 квітня 1917 р., проведеної в Катеринославі з ініціативи П. М. Леонтовського значиться: «По обсуждении создавшегося положения в О-ве Маркшейдеров Ю.Р., вследствие инертного отношения к нему Председателя О-ва проф. В. И. Баумана, а также в виду происшедшего в России переворота, дающего возможность реорганизовать О-во на новых началах, частное совещание постановило обратиться ко всем членам О-ва ...о необходимости созыва Общего Собрания» [4, с. 8]. Серед означених проблем професійного характеру чільне місце займають питання розробки нового Статуту товариства, створення та діяльності відділень товариства та видання журналу «Маркшейдерские известия».

Отже, виходячи з проведеного дослідження та вищевикладеного матеріалу, можна зробити такі висновки:

1) дане наукове дослідження є першою розвідкою щодо історії створення, відкриття та діяльності Товариства маркшейдерів Півдня Росії,

2) до наукового обігу вперше введено документальні та інші друковані джерела, що на сучасному етапі представляють бібліографічну цінність,

3) досліджено соціально-історичні умови створення та відкриття Товариства маркшейдерів Півдня Росії,

4) відтворено процес розробки та затвердження Статуту ТМПР;

5) з'ясовано роль Товариства маркшейдерів Півдня Росії та його внесок у становлення маркшейдерської справи не лише на Півдні Росії, а всієї держави в цілому:

- розробка Інструкції для маркшейдерів,
- організація триангуляції Донбасу та складання карти точок триангуляції Донецького кам'яновугільного басейну,
- проведення трьох з'їздів маркшейдерів Півдня Росії та ініціація скликання I Всеросійського з'їзду маркшейдерів,
- видання першого фахового журналу «Маркшейдерские известия».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Беляева Л. Н. Библиография периодических изданий России, 1901-1916 / Л. Н. Беляева, М. К. Зиновьева, М. М. Никифоров / Гос. публ. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина ; Под общ. ред. В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского. – Л. : [ГПБ], 1958-1961.
2. Владимир Иванович Бауман [Электронный ресурс] / Бауман Владимир Иванович. – Режим доступа: <http://www.gff-lgi.spb.ru/pr-bayman.htm>.

3. Гаркави А. 1-е Общее собрание Общества маркшейдеров / А. Гаркави // Маркшейдерские известия. – Екатеринослав, 1916. – Вып. 9. – С. 38-41.
4. Известия общества горных геометров (Маркшейдерские известия). – Екатеринослав, 1917. – Вып. 11.
5. Леонтовский Петр Михайлович [Электронный ресурс] / Петр Михайлович Леонтовский. – Режим доступа : http://www.biografija.ru/show_bio.aspx?id=76559.
6. Маркшейдерские известия. – Екатеринослав, 1911. – Вып. 2.
7. Маркшейдерские известия. – Екатеринослав, 1912. – Вып. 6.
8. Маркшейдерские известия. – Екатеринослав, 1914. – Вып. 7.
9. Маркшейдерские известия. – Екатеринослав, 1916. – Вып. 9.
10. От редактора // Маркшейдерские известия. – Екатеринослав, 1916. – Вып. 9. – С. 1
11. Савчук В. Громадсько-наукові об'єднання: процедури типологізації / В. Савчук // Ейдос. – 2009. – Вип. 4. – С. 153-164.
12. Соколов Н. Н. [по вопросу устава Общества маркшейдеров] / Н. Н. Соколов // Маркшейдерские известия. – Екатеринослав, 1911. – Вып. 3. – С. 101-102.
13. Устав Общества маркшейдеров (Проект, отредактированный III-м Съездом маркшейдеров Ю.Р. в январе 1912 г.) // Маркшейдерские известия. – Екатеринослав, 1912. – Вып. 6. – С. 47-53.
14. Устав Общества маркшейдеров // Маркшейдерские известия. – Екатеринослав, 1914. – Вып. 7. – С. 52-58.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **Є. Г. Сінкевич**.

© Н. М. Кушлакова, 2012

Стаття надійшла до редколегії 12.09.2012

ПРОФЕСІЙНІ АСОЦІАЦІЇ АРХІВІСТІВ США ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ АРХІВІСТІВ УКРАЇНИ

Охарактеризовано професійні асоціації архівістів США різних рівнів: місцеві, штатів, регіональні і національні, проаналізовано їх завдання, структура, напрями діяльності.

Ключові слова: професійні асоціації архівістів США, професійні організації архівістів США, товариства архівістів у США, Рада архівістів штатів, Національна асоціація урядових архівів і адміністраторів документації, Академія сертифікованих архівістів, Конференція архівів Середнього Западу, Середньо-Атлантична регіональна архівна конференція.

Охарактеризованы профессиональные ассоциации архивистов США разных уровней: местные, штатов, региональные и национальные, проанализированы их задачи, структура и направления деятельности.

Ключевые слова: профессиональные ассоциации архивистов США, профессиональные организации архивистов США, общества архивистов в США, Совет архивистов штатов, Национальная ассоциация правительственных архивов и администраторов документации, Академия сертифицированных архивистов, Конференция архивов Среднего Запада, Средне-Атлантическая региональная архивная конференция.

Professional associations of archivists of different levels in the USA: local, state, regional and national, are characterized. Their aims, objectives, structure and lines of activity are analyzed.

Keywords: Professional associations of archivists in the USA, Professional organizations of archivists in the USA, societies of archivists in the USA, Council of State Archivists, CoSA, National Association of Government Archives and Records Administrators, NAGARA, Academy of Certified Archivists, Midwest Archives Conference, MAC, Mid-Atlantic Regional Archives Conference, MARAC

Успішне функціонування децентралізованої архівної системи США забезпечується функціонуванням цілого ряду професійних об'єднань архівістів, які, на відміну від Спілки архівістів України (на сьогоднішній день перебуває в неактивній фазі), відіграють провідну роль у формуванні політики в галузі архівної справи і управління документацією, у тому числі у формуванні та реалізації архівної політики, створенні і впровадженні законодавчо-нормативних актів, стандартів, науково-методичних розробок, поширенні досвіду кращих практик роботи, професійному співробітництві, освіті, підвищенні кваліфікації та обміні досвідом спеціалістів галузі. Серед усіх цих організацій центральне місце посідає найстаріша (1936) і найвпливовіша професійна організація архівістів США національного рівня – Товариство американських архівістів (Society of American Archivists, SAA). Діяльність SAA неодноразово привертала увагу дослідників історії архівів [1].

Проте на теренах США архівні установи (надалі цей термін поширюватимемо й на центри документації, які фактично є архівами для тимчасового зберігання неактивних документів установ) та їх керівники і співробітники входять до низки національних, регіональних і місцевих архівних професійних організацій, роль яких у певних напрямках діяльності архівної галузі вважається більш значущою, ніж SAA.

У попередніх працях ми вказували на наявність професійних організацій архівістів США і їх значення [2]. Проте далі тема не набула висвітлення. На разі вона зберігає актуальність для України в теперішній ситуації, яка склалася у середовищі архівістів: наглядною стала відірваність інтересів Державної архівної служби України (Укрдержархів), яка головним чином опікується проблемами центральних архівів, від архівів регіонального рівня; все більше лунають заклики до об'єднання керівників державних

архівів областей, проблеми яких не знаходять відгуку на рівні Укрдержархіву, у рамках Конференції або Ради директорів обласних архівів; архівісти областей шукають вирішення спільних проблем, утворюючи громадські ради при державних архівах, на регіональних семінарах і конференціях, під час інших заходів. На нашу думку, цей процес є цілком природним і свідчить про позитивну динаміку розвитку архівної галузі України.

Архівна галузь США пережила аналогічні проблеми у 1950-1960-х роках: Національний архів США (National Archives and Records Administration, NARA) опікувався лише системою федеральних архівних установ; SAA поглинула бюрократизація і концентрування на проблематиці архівних установ, архівних документів і архівістів федерального рівня; інтереси архівних установ і архівістів штатів, округів, муніципалітетів, університетів, громадських організацій, релігійних конфесій залишилися поза увагою NARA і SAA. Таке розмежування інтересів, а також поповнення кадрового складу архівних установ представниками нової генерації архівістів, що вже мали фахову архівну освіту, та жінками привело на початку 1970-х років до демократизації професії і виникнення регіональних і місцевих професійних об'єднань архівістів [3, с. 7, 9; 4, с. 225-226; 5, с. 3-4; 6], серед яких найбільшими були Конференція архівів Середнього Заходу (Midwest Archives Conference, MAC, на 1972 р. об'єднувала 700 членів) і Середньо-Атлантична регіональна архівна конференція (Mid-Atlantic Regional Archives Conference, MARAC, на 1972 р. включала 600 членів) [7, с. 434].

Деякий час NARA і SAA розглядали новостворені організації як загрозу фрагментації галузі – «*Some SAA members are equally apprehensive about the regional organizations. They view MAC and its counterparts as an attempt to circumvent, undermine, and even destroy the SAA. They see the new organization as a challenge to the authority and prestige of the SAA*» (Деякі члени SAA налякані регіональними організаціями. Вони дивляться на MAC та її подібні [організації] як на спробу обійти, підірвати і навіть зруйнувати SAA. Вони вбачають в нових організаціях виклик авторитету і престижу SAA) [7, с. 436].

Кризова ситуація в архівній професії призвела до утворення у складі SAA так званих Комітетів 1970-х років, фінальний звіт про діяльність яких було опубліковано в журналі «Американський архівіст» у квітні 1972 р. [8]. Проблеми недостатності простору в архівних репозиторіях для приймання і розміщення архівних колекцій, невідповідних умов зберігання архівних документів, швидкої зміни технологій, збільшення і урізноманітнення потреб користувачів, незадовільного фінансування, експертизи цінності і відбору на постійне зберігання саме тих документів, які б повною мірою відображали історію нації, були визнані спільними для всієї архівної галузі США і такими, що набувають масштабів національної катастрофи («*comes close to being a national disaster*») [9, с. 457]. В архівному середовищі заговорили про співробітництво архівних інституцій, підвищення професіоналізму архівістів, пошуки джерел фінансування місцевих архівних установ із федерального та позадержавного бюджетів, а також про те, що розквіт регіональних і місцевих професійних організацій відображає і прискорює комунікації архівістів і є суттєвим для розвитку кооперації (у тому числі з бібліотечними, історичними закладами, університетами) і архівної професії в цілому [9, с. 457].

Зважаючи на вищевикладене, автор вбачає мету цієї праці як здійснення огляду напрямів діяльності професійних організацій архівістів США та аналізу цілей і завдань, котрі вони ставлять перед собою. Серед професійних організацій архівістів США можна виокремити три категорії.

До першої категорії належать організації архівістів штатів, міст, географічних ареалів США. Серед них: архівні асоціації, круглі столи, групи, конференції, товариства, консорціуми, ради, різного роду територіальні об'єднання тощо (автор намагався здійснювати переклад назв організацій якомога ближче до їх оригінальних англійських назв). У ході дослідження взято до уваги усю територію США та період з кінця 1960-х років до сьогодні і виявлено такі професійні об'єднання архівістів:

– *Архівні асоціації штатів Південна Кароліна* (1999 р., вісник «SCAAzette Newsletter») і *Архівна асоціація штату Мічиган* (1958 р., вісник «Open Entry») [10];

– **Архівісти і менеджери з управління документацією** штату Арканзас (1979 р., зараз не існує);

– **Архівний круглий стіл** м. Клівленд, штат Огайо (1989 р.) [11];

– **Архівісти району** м. Чикаго (1982 р., до її складу входять ще дві організації: архівістів медичних закладів «Chicago Area Medical Archivists» та релігійних організацій «Chicago Area Religious Archivists»); **Архівісти району Канзас Сімі** (заснована 3 листопада 1978 р. [12], з 1981 р. видавала вісник «Extra Format», з серпня 1982 р. видає щоквартальний вісник «The Dusty Shelf»); **Архівісти округу Колумбія** (виявлена станом на 1983 р., сьогодні не існує); **Архівісти району м. Сіетл** (1985 р., видає вісник), Хьюстону та Техасу (1998 р.); **Архівісти району м. Сан Франциско**; **Архівісти штату Нью-Йорк** (видає вісник «Capital Area Archivists of New York»); **Архівісти м. Новий Орлеан**; **Архівісти Центрального Техасу** (1988 р., об'єднує архівістів м. Остін, штат Техас, 1989 р. перейменована на Асоційованих архівістів Остіну (Austin Archivists Associated), 2007 р. – на Архівісти Центрального Техасу, з 1989 р. видає вісник «Newsletter Austin Archivists Associated») [13];

– **Архіви і музеї штату Мен** (з 1997 р. видає вісник «Maine Archives and Museums Newsletter», веде БД «Архіви і музеї») [14];

– **Асоціація архівістів штату Гавайї** (вісник «Association of Hawai'i Archivists Newsletter») [15]; **Асоціація архівістів району м. Сент Луїс** (1972 р., видає вісник «Acid Free Press», з 1985 р. публікує «Directory of Archives and Manuscript Repositories in the St. Louis Area», у 1990-х роках з'явилась on-line версія «Directory...») [16];

– **Асоціація архівів і манускриптів штату Луїзіана** (двічі на рік видає вісник «Louisiana Archives and Manuscripts Association Newsletter») [17];

– **Група архівів штату Нью-Гемпшир** (7 травня 1988 р., вісник «Inventory Newsletter»); **Група архівів басейну річки Коннектикут** (1989 р., район Спрінфілду і Амхерсту (штат Массачусетс), Хартфорду (штат Коннектикут) [18];

– **Бостонська група архівістів** (виявлена за даними на 1983 р., сьогодні не існує); **Група архівістів долини річки Делавер** (1980 р.,

об'єднує архівістів штатів Делавер, Нью Джерсі, Пенсильванія, видає вісник «The Archival Arranger Newsletter»), **Група архівістів Південно-східного Вісконсину** (видає вісник «SWAG News») [19];

– **Круглий стіл архівістів метрополії Нью-Йорк** (міста) (1979 р., видає вісник «Metropolitan Archivists», з 2010 р. веде програму архівної освіти «K-12 Archives Education Institute») [20];

– **Круглий стіл архівів міст-побратимів** (1982 р. Організація архівів міст-побратимів (twin cities) включає архівістів 186 міст і населених пунктів мегаполісу Міннеаполіс – Сент Поль, Міннесоти та Західного Вісконсину. Видає вісник «The Twin Cities Archives Round Table Newsletter»; **Круглий стіл архівів долини Майами** (об'єднує архівістів навколо м. Дейтон, штат Огайо) [21];

– **Круглий стіл архівів, генеалогії і місцевої історії Техаської бібліотечної асоціації** (Бібліотечна асоціація утворена 2 червня 1902 р., Круглий стіл – у липні 2010 р. шляхом об'єднання двох круглих столів архівів і місцевої історії (створений 1950 р.) та генеалогії (перший доступний в Інтернеті протокол засідання Круглого столу датується 9 липня 2008 р.)) [22];

– **Конференція архівів штату Нью-Йорк** (Конференція архівів, розташованих навколо озера Онтаріо (1969 р., 2003 р. перейменована на Конференцію архівів штату Нью-Йорк, об'єднує архівістів США і Канади, які живуть і працюють у регіоні) [23];

– **Конференція архівістів Лонг-Айленду** (1974 р., проводить конференції, видає вісник «Long Island Archives. Newsletter of the Documentary Heritage Program Long Island Library Resources Council») [24];

– **Професіонали архівів і музеїв Гранд Репідс** (1982 р., сьогодні не існує);

– **Рада архівів штату Кентуккі** (1976 р., перша зустріч членів ради відбулась 28 березня 1977 р., вісник «Newsletter of the Kentucky Council on Archives») [25];

– **Рада зберігання архівів, бібліотек і музеїв Палметто** (назва міста у штаті Південна Кароліна та ще у десяти штатах США) (PALMSCOP), до складу якої увійшли дев'ять регіонів штату Південна Кароліна; **Рада архівів, бібліотек і музеїв Чарльстону** [26];

– **Товариства архівістів штатів Північна Кароліна** (1968 р., видає вісник «The North

Carolina Archivist» та журнал «The Journal for the Society of North Carolina Archivists»); *Огайо* (1968 р., на веб-сайті публікує вісник «The Ohio Archivist»); *Джорджія* (1969 р., з 1972 р. видає щорічник «Georgia Archive» (зараз «Provenance»)); *Каліфорнія* (1971 р., видає щоквартальний вісник «Society of California Archivists Newsletter» та журнал «Journal of Western Archives», щорічно здійснює двотижневу програму підвищення кваліфікації архівістів «Western Archives Institute» на базі Університету Каліфорнії у Ріверсайді); *Індіана* (1972 р., щоквартальний вісник); *Теннессі* (1977 р., вісник «Tennessee Archivist»); *Алабама* (1977 р., видає «The Alabama Archivist»); *Міссісіпі* (1977 р., видає on-line журнал «The Primary Source»); *Флорида* (1983 р., щоквартальний вісник «The Florida Archivist») [27];

– **Консорціум архівістів** Айови (1976 р., до 1998 р. – Товариство зберігання історичних матеріалів штату Айова [28].

Крім організацій, стосовно яких виявлено достатньої інформації, існує цілий ряд професійних об'єднань, про діяльність яких майже нічого не відомо: *Архівісти релігійних конгрегацій Нового Орлеану* (Archivists for Religious Congregations of New Orleans), *Архівісти і бібліотекарі округу Фейєрфілд* Історичного товариства штату Південна Кароліна (Archivists/Librarians of Fairfield County Historical Societies), *Архівісти релігійних інституцій м. Нью Йорк* (Archivists of Religious Institutions), *Група зберігачів документів і фотографій штату Арізона* (Arizona Paper and Photograph Conservation Group), *Коаліція архівістів і професіоналів-документознавців Західної Пенсильванії* (Coalition of Archivists and Records Professionals in Western Pennsylvania), *Зберігачі і архівісти округу Ланкастер* штату Пенсильванія (Curators and Archivists of Lancaster County), *Метроплекс-архівісти* (Metroplex Archivists – організація, що об'єднує архівістів найбільшого у США урбаністичного мегаполісу Даллас-Плано-Ірвінг і Форт Уерт-Арлінгтон), *Архівісти району м. Портленд* (Portland Area Archivists), *Архівний консорціум м. Су* округів Плімут і Вудбері штату Айова (Siouxland Archival Consortium), *Архівісти і зберігачі м. Вілламетт* штат Орегон (South Willamette Archivists and Curators), *Група архівістів*

Південної Флориди (Southeast Florida Archivists Group), *Архівісти району м. Спокани* штату Вашингтон (Spokane Area Archivists), *Архівісти району м. Спрінгфілд* штат Міссурі (Springfield Area Archivists), *Архівісти католицьких організацій південно-західного Огайо, південно-західної Індіани та північного Кентуккі* (Tri-State Catholic Archivists).

Таким чином, ми встановили 54 професійні організації архівістів місцевого рівня, створені протягом другої половини ХХ ст., 3 з них припинили своє існування після 1983 р.; про 14 не лише ми, а й американські дослідники [28] достатньої інформації не знайшли, хоча опосередковано ми зустрічали свідчення, що підтверджують їх наявність; 37 організацій представлені власними веб-сайтами в Інтернеті; 29 мають свої періодичні видання; 2 здійснюють освітні програми, а саме *Круглий стіл архівістів метрополії Нью-Йорк та Товариство архівістів Каліфорнії*.

Місцеві професійні організації архівістів діють на підставі статутів (bylaws (визначає структуру організації і обов'язки членів правління) або constitution (декларує мету, принципи, завдання організації)), якими визначені цілі організації, принципи членства, керівний склад, правила обрання та повноваження президента, віце-президента, колишнього президента, секретаря, скарбника, редактора періодичного видання та веб-сайту, директорів, які входять до Ради директорів і очолюють різні напрями діяльності організації, структура, склад і правила обрання комітетів та їх очільників (як правило, обираються: комітет по організації і проведенню виборів (nominating committee), членський комітет (membership committee), комітет щодо проведення щорічних зустрічей (annual meeting committee), комітет по стипендіях (scholarship committee), комітет з освіти (education committee)); визначаються періодичність проведення щорічних та позачергових зустрічей, правила внесення поправок до статутів [29]. Як правило, місцеві організації фокусують свою діяльність на таких напрямках: 1) надання можливостей архівістам – членам професійного об'єднання зустрічатися разом для обміну думками, досвідом і шляхами вирішення спільних проблем, 2) розповсюдження інформації, в якій зацікавлено місцеве архівне товариство, у тому числі про

архівні програми і ресурси, 3) сприяння збиранню, зберіганню, описуванню, доступленню і використанню архівних документів, реалізації програм управління документацією, 4) розвиток архівної освіти і програм підвищення кваліфікації архівістів, 5) просування ідеї співробітництва, як в середовищі архівістів, так і з представниками суміжних професій [30]. Місцеві організації є невеликими за кількістю членів, фактично не структурованими, соціально-орієнтованими й іноді бюджетно (бюджети формуються за рахунок сплати членських внесків та пожертвувань) не спроможними надавати фінансову підтримку своїм членам. Архівісти, які входять до складу місцевих організацій, одночасно вступають до регіональних або національних архівних професійних об'єднань.

До другої категорії регіональних професійних об'єднань архівістів належать організації, що включають архівні установи та архівістів відразу декількох штатів.

До **Конференції архівістів Міжгірського регіону** (Conference of Inter-Mountain Archivists (CIMA)) входять архівісти штатів Юта, Невада, Арізона, Айдахо та Нью-Мексико. Організація була заснована у Солт Лейк Сіті 7 вересня 1973 р. з метою співробітництва і обміну інформацією між особами, групами та інституціями, зацікавленими у збереженості і використанні архівних документів і манускриптів, сприянні дослідженням у галузі архівної справи, архівної методології, консервації документів, заснуванні форуму для дискусій із спільних проблем, освіти і підвищення кваліфікації архівістів, менеджерів з управління документацією, хранителів манускриптів, власників приватних колекцій.

Структура організації включає: президента, віце-президента/виконавчого президента (виборні посади терміном на 1 рік), секретаря/скарбника (виборні посади терміном на 2 роки), раду членів (обирається терміном на 2 роки) та комітети. Серед комітетів представлені: номінаційний (займається виборами керівного складу організації), програмний (відповідає за підготовку програм проведення щорічних зустрічей), членський (сприяє збільшенню і збереженню кількості членів організації), освітянський (відповідає за розвиток тренувальних програм для архівістів), видавничий (редагує і публікує друковане видання

організації «CIMA Newsletter», також організація є спонсором видання «Journal of Western Archives»), нагородний (встановлює види відзнак, представляє до нагородження за видатні досягнення в архівній галузі). Відповідно до статуту організація проводить три види конференцій: дві щорічні (весняна і осіння), спеціальні (збираються на вимогу президента або 15 членів), на запрошення (відповідне повідомлення має бути розіслане членам організації за 30 днів до призначеного засідання) [31].

У складі організації діє центр стажування для молодих архівістів. Організація стажування здійснюється шляхом подання заяв від тих, хто бажає удосконалити свої знання, та вже відомих майстрів архівної справи, які згодні навчати своїх молодших колег. У разі домовленості обох сторін, організація забезпечує відповідні умови для проходження стажування. Кар'єрний центр CIMA здійснює моніторинг вакансій в архівах та архівних підрозділах установ для влаштування на роботу спеціалістів.

Архівні інституції та архівісти штатів Аляска, Айдахо, Монтана, Орегон та Вашингтон представлені у рамках організації **Архівісти Північного Заходу** (Northwest Archivists). Статут організації побудований на підставі законодавства штату Айдахо. Її членом може стати будь-яка особа, зацікавлена у збереженні і використанні архівних матеріалів і згодна сплачувати членські внески. Організація проводить чергові та спеціальні (скликається на вимогу президента та за згодою більшості Виконавчого комітету, а також на письмову вимогу 10 % членів організації) зустрічі. Достатній кворум для прийняття будь-якого рішення – 10 %. Керівний склад організації представлений президентом, віце-президентом, секретарем, скарбником та Виконавчим комітетом з п'яти директорів від штатів, що входять до складу професійного об'єднання. Виконавчий комітет здійснює керівництво організацією, вирішує усі питання між щорічними зустрічами членів організації. Директор Комітету забезпечує співпрацю організації з іншими національними, регіональними та місцевими професійними об'єднаннями архівістів. Серед комітетів: номінаційний, програмний, з організації і проведення місцевих заходів,

публікацій, нагородний. Голова Комітету з публікацій має право призначати усіх його членів, крім головного редактора офіційного щоквартального видання організації «Easy Access» [32].

Організація надає можливість архівістам регіону вдосконалювати свою освіту шляхом участі у тренувальних програмах, семінарах та індивідуальних стажуваннях. Представлений нею план заходів з підвищення кваліфікації на період з вересня 2012 р. до червня 2013 р. включає понад 30 семінарів з архівної практики, управління документацією, експертизи цінності та організації зберігання електронних документів і архівів, стандартів архівного описування (DACS, EAC-CPF, EAD), захисту архівів від природних і техногенних катастроф, колекціонування джерел усної історії тощо. Щорічно організація виділяє стипендію студентам коледжів для стимулювання їх бажання освоювати професію архівіста або менеджера з управління документацією. Стипендія надається й практикуючим архівістам для участі у професійних семінарах, конференціях, інститутах. Веб-сайт організації інформує дослідників про архіви Північного Заходу, у тому числі архіви штатів, округів, релігійні, університетські, музейні, бізнес-структур, склад і зміст колекцій, архівні послуги, а також про історичні та генеалогічні товариства.

Товариство архівістів Скелястих гір (Society of Rocky Mountain Archivists (SRMA)), що виникло як професійна архівна асоціація штату Колорадо (1979 р.) (включає архіви і архівістів штатів Колорадо і Вайомінг), має чотири види членства: індивідуальне, студентське, спонсорське, інституційне. Термін членства триває з січня до грудня. Особа, яка не сплавила членські внески до 1 березня, вважається такою, яка бажає покинути ряди організації. Розмір членського внеску визначається Радою директорів, його структура доводиться членам організації за 30 днів до чергового щорічного засідання для погодження. Керівний склад і структура організації схожі з аналогічними професійними об'єднаннями.

Серед важливих напрямків діяльності Товариства – консультування архівів, бібліотек, історичних товариств і культурних інституцій щодо організації збереження їх колекцій

і планування роботи щодо врятування документів під час природних і техногенних катастроф, пожеж, повеней, консервації, ремонту і відновлення документів. Товариство підтримує зв'язок з усіма компаніями і установами, які можуть допомогти архівам у виконанні цих завдань, розповсюджує літературу на дану тематику. Кар'єрний центр надає можливості влаштування на роботу випускникам ВНЗ та досвідченим архівістам і менеджерам з управління документацією. Щоквартально Товариство випускає «The Rocky Mountain Archivist» – видання, на сторінках якого оприлюднюються новини галузі, національних, регіональних і місцевих архівних інституцій, відомості про вакансії, повідомлення про різнопланові архівні заходи, оголошення про гранти, розгортаються дискусії на професійні теми [33].

Архівісти, бібліотекарі, зберігачі, реставратори, менеджери по управлінню документацією штатів Арізона, Арканзас, Луїзіана, Оклахома, Нью-Мексико і Техас протягом сорока років співпрацюють у складі **Товариства Південно-Західних архівістів** (Society of Southwest Archivists, SSA, 1972 р.). У Конституції Товариства зазначено, що воно створено з метою просування цінних результатів досліджень у галузі архівної справи і управління документацією, адаптації принципів і стандартів зберігання і систематизації документів, надання різнопланових можливостей отримання архівної освіти і підвищення кваліфікації архівістів, менеджерів з управління документацією і власників приватних колекцій, підтримання і поширення взаємовідносин із спеціалістами суміжних галузей, співробітництва з іншими професійними організаціями й інституціями, що зберігають і використовують документальне історичне надбання американського народу [34]. До складу Товариства входять архівісти, бібліотекарі, зберігачі, реставратори, музейники, менеджери з управління документацією, студенти, історики, генеалоги, волонтери та інші особи, зацікавлені у зберіганні архівів нації.

Для розвитку архівної освіти Комітет професійного розвитку Товариства організовує безоплатні семінари з різних аспектів архівної роботи, запрошує висококваліфікованих викладачів, надає стипендії слухачам. Існує декілька видів стипендій: А. Отіса Герберта,

Джона Майкла Колдвелла, Девіда Б. Грейсі II, «SSA Annual Meeting Scholarship». Стипендія імені А. Отіса Герберта (1930-1976, «A. Otis Hebert, Jr. Continuing Education Scholarship»), першого президента SSA, надається архівістам, історикам, викладачам і експертам, які бажають удосконалити свою освіту, але установи, в яких вони працюють не мають можливостей для фінансування цього навчання. Обсяг стипендії – 1 тисяча доларів на один календарний рік, вона може бути використана переможцями конкурсу для оплати участі у семінарах, архівних інститутах, щорічних зустрічах Товариства. Стипендія заснована 1985 р. її фінансову основу склав спадок А. Отіса Герберта. Стипендія імені 1-го Архівіста Університету штату Оклахома Джона Майкла Колдвелла (1951-1998, «John Michael Caldwell Student Scholarship»), який став ініціатором серії перших пересувних виставок історичних документів, заснована 2000 р. і надається на підставі конкурсу бажаючим вступити до університету за спеціальностями архівознавство, бібліотечна справа, історія. Друга студентська стипендія імені директора архіву штату Техас та 39-го Президента Товариства американських архівістів і Академії сертифікованих архівістів Девіда Б. Грейсі II «David B. Gracy II Student Scholarship» надається бажаючим вивчати архівознавство, бібліотечну справу, інформаційні науки та історію. Право на отримання студентських стипендій розповсюджується тільки на членів Товариства. Фінансова підтримка працюючим архівістам надається Товариством у вигляді стипендії «SSA Annual Meeting Scholarship», використовуючи яку, вони можуть стати учасниками щорічних зустрічей професійних архівних об'єднань.

SSA встановило нагороди за видатні досягнення в архівній професії: 1974 р. заснована нагорода імені сестри Домініканського монастиря Мері Клауд (Терези Анджели Лейн, 1915-1974), 1977 р. – премія Комітету нагород за видатну службу в архівній галузі. Мері Клауд пішла до монастиря 1932 р., протягом 1933-1960 рр. вона була бібліотекарем і керівником хору початкової і вищої школи при монастирі. 1961 р. Мері отримала ступінь магістра архівних наук в університеті штату Техас, а за рік до того вона очолила архів католицької церкви в Остіні (штат Техас). Протягом 14 років перебування на цій посаді

вона наполегливо збирала до архіву документи католицького духовенства, релігійних товариств, парафій і діоцезій штату, написала цілий ряд наукових праць у галузі церковної історії і архівної справи. Нагорода імені сестри Мері Клауд надається особам, які здійснили значний внесок у збирання, зберігання і використання архівів релігійних інституцій. З часу заснування лауреатами цієї нагороди стало 35 осіб [35].

Офіційне видання Товариства «The Southwestern Archivist» надає можливість його членам публікувати статті, оприлюднювати результати своїх теоретичних і практичних розвідок, звіти про діяльність архівів та відомості про поповнення їх колекцій. На сторінках видання присутні публікації про масштабні проекти, що реалізуються архівами і науковими інституціями Південного Заходу США у межах міжнародного співробітництва [36].

На початку 2002 р. ідею заснування спільного архівного видання архівістів Заходу Сполучених Штатів – журналу «Journal of Western Archives» (Журнал Західних архівів) запропонував член Ради Конференції архівістів Міжгірського регіону Гордон Дейнес. Він підрахував кількість публікацій архівістів Заходу у журналі «Американський архівіст» з моменту його заснування (1938 р.) і визнав її недостатньою для висвітлення розвитку архівної галузі цієї географічної частини США. Спонсорами видання стали СІМА, Northwest Archivists, SRMA, SCA (Товариство Каліфорнійських архівістів), а також Бібліотека Університету штату Юта та Школа інформаційних наук Університету штату Вісконсин. Колективна робота щодо заснування журналу дала підстави для організації і проведення спільних зустрічей та розвитку співробітництва членів професійних архівних організацій Заходу США [37].

Архівісти штатів Мен, Нью-Гемпшир, Вермонт, Массачусетс, Род-Айленд і Коннектикут об'єднані у регіональну асоціацію *Архівісти Нової Англії* (New England Archivists, NEA), яка функціонує за законами штату Массачусетс. 2013 р. архівісти святкуватимуть 40-річницю з дня її утворення (1973 р.). Відповідно до Стратегічного плану на 2010-2015 рр. NEA працює над збільшенням кількості членів, розширює присутність в

Інтернеті для удосконалення комунікативних можливостей архівістів, відшукує нові джерела фінансування організації для підтримки освітніх архівних програм. Це – фактично єдина професійна організація архівістів, яка встановила одним із пріоритетів своєї діяльності співробітництво з політиками і виборними офіційними особами з метою просування інтересів архівних установ і архівістів [38]. NEA двічі на рік проводить зустрічі, які є круглим столом для обміну досвідом і дискусій, видає вісник «NEA Newsletter», здійснює моніторинг вакансій для працевлаштування членів організації, співробітничав з декількома навчальними закладами. Організація присуджує два види відзнак: «Distinguished Service Award» за значний внесок у професію та «Archival Advocacy Award» за політичну, фінансову і громадську підтримку архівних програм. З 1990 р. NEA на конкурсній основі видає гранти: імені Річарда Хееса «Richard L. Haas Grant» (Р. Хеес – провідний американських вчений, керівник програми управління документацією Гарвардського університету, один із учасників дискусії про повторну експертизу цінності архівних колекцій) для підтримки інтегрованих проектів, що розвивають співробітництво архівістів і менеджерів по управлінню документацією, та імені Річарда Хейла «Hale Award» (Richard W. Hale – керівник Архіву штату Массачусетс (1961-1976), один із провідних членів SAA та фундаторів NEA) для покриття витрат на участь у заходах, організованих Національною асоціацією урядових архівів і адміністраторів документації та Національною організацією «Рада Архівістів штатів».

На теренах штатів Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Пенсільванія, Меріленд, Делавер, Вірджинія, Західна Вірджинія і округу Колумбія 1972 р. створено *Середньо-Атлантичну регіональну архівну конференцію* (Mid-Atlantic Regional Archives Conference, MARAC).

Організація видає вісник «Mid-Atlantic Archivist» та спеціалізовані видання з проблем планування програм захисту архівів від техногенних і природних катастроф, розвитку виставкової діяльності, залученню волонтерів до роботи в архівах, експертизи цінності документів, систематизації та описування документів конгресменів США й з інших питань. З 1972 р. організація двічі на рік проводить

наукові конференції. Тематика конференцій охоплює широке коло питань архівної теорії і практики, діяльності архівів. На межі XXI ст. архівісти обговорювали виклики сучасної епохи, які провокують відповідні зміни потреб користувачів, а отже, й вимагають змін у підходах у роботі архівістів і архівів. Назвемо лише декілька тем конференцій: «Archival Challenges and Solutions for the 21st Century» (1998 р., Архівні проблеми та їх вирішення у XXI ст.), «Tales From the Basement: Managing People, Time, and Technology in the Archives» (2000 р., Фундамент архівної галузі: управління кадрами, часом і технологіями), «Old Bits, New Bytes: Archival Collections – Past, Present, and Future» (2001 р., Електронні документи: минуле, теперішнє, майбутнє), «A New Deal for Archivists: the Expanding Scope and Content of Archival Responsibilities» (2002 р., Новий курс для архівістів: зростання відповідальності за обсяги та зміст архівних холдінгів), «The Golden Triangle: History, Archives, and Records Management» (2004 р., Золотий трикутник: історія, архіви і управління документацією), «Things Unique: Archives, Culture, and History» (2005 р., Унікальні пам'ятки: архів, культура та історія), «Exploring Our Cultural Heritage» (2006 р., Дослідження нашої культурної спадщини), «Making History Local» (2008 р., Створення історії регіонів), «Bridges and Tunnels: Building Archival Connections» (2009 р., Мости і тунелі: створення архівних комунікацій), «An Enduring Profession» (2012 р., Вічно жива професія). У ході роботи конференцій архівісти оголошують наукові доповіді, відвідують практичні семінари і екскурсії. Конференція MARAC є форумом архівної науки в США і фактично об'єднує науковців з усієї країни.

MARAC встановила декілька нагород за високі досягнення у сфері архівної науки і практики. Почесна премія Арліна Кастера (Arline Custer (1909-1975), редактор Єдиного Національного каталогу манускриптів) присуджується членам організації за найкращу монографію, науково-популярну статтю, довідник, виставку архівних документів. Почесним призом пам'яті помічника директора Бібліотеки Корнелівського університету Герберта Фінча (C. Herbert Finch Online Publication Award) нагороджуються архівісти або архівні інституції за кращу on-line публі-

кацію, віртуальну виставку, веб-сайт, веб-сторінку, мета яких полягає у популяризації і використанні архівних документів. Нагородою за видатні досягнення (MARAC's Distinguished Service Award) визнаються члени організації, які здійснили вагомий внесок, як у її діяльність, так і в архівну професію в цілому. Особливою є нагорода за підготовку кращого довідника (Finding Aid Award), вона стимулює розробку і видання архівних довідників усіх типів. Комітетом з присудження цієї нагороди встановлені вимоги до укладання архівних довідників. MARAC також пропонує своїм членам фінансову допомогу і стипендію імені видатного американського вченого-архівіста Леонарда Раппорта (Leonard A. Rapport, 1913-2008) для участі у конференціях та літній і зимовій сесіях Інституту сучасних архівів.

3 лютого 2012 р. MARAC затвердила Стратегічний план розвитку, визначивши три основних цілі організації: 1) розвиток професійного співробітництва в архівній професії, 2) архівна освіта та підвищення кваліфікації архівістів, демонстрація цінності історичних документів, 3) підтримка архівних установ і архівістів [39].

Конференція архівів Середнього Заходу (Midwest Archives Conference, MAC), створена 1972 р., є найбільшою у США професійною асоціацією архівістів. Вона включає 13 регіонів країни (штати Іллінойс, Індіана, Айова, Канзас, Кентуккі, Мічиган, Міннесота, Міссурі, Небраска, Північна Дакота, Південна Дакота, Огайо і Вісконсин), 117 інституцій (урядових, релігійних, університетських, корпоративних архівів, історичних товариств, репозиторіїв манускриптів і спеціальних колекцій) та близько однієї тисячі індивідуальних членів. Крім того, до її складу входять архівісти ще 30 штатів і п'яти зарубіжних країн [40].

Головна мета організації полягає у розвитку співробітництва й обміні професійною інформацією серед архівістів і архівних інституцій усіх рівнів даного регіону США. MAC з 1972 р. двічі на рік проводить наукові конференції, що збирають вчених і архівістів з усієї країни і закордону. З 1976 р. MAC видає журнал «Archival Issues» (до 1992 р. відомий як «The Midwestern Archivist»). На сторінках цього видання публікували свої

статті відомі американські вчені-архівісти Джеймс Отул (James M. O'Toole), Марк Грін (Mark A. Greene), Річард Кокс (Richard J. Cox), Джеральд Хем (Gerald F. Ham), Френк Болес (Frank Boles), Рендалл Джімерсон (Randall C. Jimerson), Роберт Ворнер (Robert M. Warner), Тімоті Еріксон (Timothy L. Ericson), Ларрі Хакман (Larry J. Hackman), Лючіана Дюранті (Luciana Duranti) та інші [41]. MAC також публікує вісник «MAC Newsletter» та інформаційні листки «Midwest Archives Conference Advertising» і «Annual Meeting Program».

Організацією встановлено декілька видів нагород для своїх членів і стипендіальний фонд. Серед нагород найпрестижнішою є премія на честь *«легендарного піонера американської архівної професії»*, завідуючої архівом штату Іллінойс, 1-го віце-президента (1936-1937), члена ради (1937-1942), президента (1943-1945) Товариства американських архівістів, редактора журналу «Американський архівіст» (1946-1949) Маргарет Кросс Нортон (Margaret Cross Norton Award). Нагорода заснована 1985 р. і надається авторові кращої статті. Президенти MAC заснували «MAC Presidents' Award» (1986 р.) для відзначення архівістів і архівних інституцій за значний внесок в архівну професію, а 1993 р. MAC встановила премію за найкращу статтю авторам, які написали та опублікували свою першу в житті наукову працю (New Author Award). Членський комітет MAC щорічно номінує десять членів на надання статусу «Emeritus Member» (Почесний член) за вагомий внесок у діяльність і популяризацію організації. Стипендії імені Луїзи Хопкінс Боуен (?-1996, Член SAA, MAC, президент Асоціації архівістів району м. Сент Луїс, керівник Відділу манускриптів Університету Південного Іллінойсу, «Louisa Bowen Memorial Scholarship for Graduate Students in Archival Administration») та Арчі Мотлі (1934-2002, Почесний архівіст, член Чиказького історичного товариства, «Archie Motley Memorial Scholarship for Minority Students») надаються відповідно магістрам архівної спеціальності і студентам, які походять з етнічних і соціальних меншин. MAC також виділяє фінансову допомогу новим членам, які вперше збираються відвідати Конферен-

цію («MAC Emeritus Scholarship for First-Time Meeting Attendees»).

Важливо, що у 1970-х роках саме MAC своєю публікацією у «MAC Newsletter» (січень, 1973 р.) зробила перший крок до порозуміння регіональних і місцевих професійних організацій архівістів з Товариством американських архівістів. MAC констатувала напруженість у стосунках із SAA і те, що SAA і регіональні організації служать різним цілям. Регіональні архівісти розглядали SAA як організацію, яка нічого не робить «*do nothing organization*», а MAC була ближче до них не тільки з огляду на географічні відстані, а насамперед через те, що вона представляла їх інтереси. Регіонали вважали, що SAA повинно приділяти більше уваги потребам архівістів низової ланки, бо з появою штаб-квартири і постійного штату, залучення пересічних архівістів до справ SAA зменшилось, а саме воно віддалилось від них. Разом з тим, MAC заявила, що жодного суперництва не повинно бути між регіоналами і SAA, а лише дух співробітництва. Разом з тим MAC категорично виступила проти того, щоб регіональні організації ставали філіями, підрозділами або вливались до SAA. На погляд MAC кожна організація мала визначити свою власну роль у професії і визнати заслуги інших професійних об'єднань [7, с. 436].

Третя категорія включає професійні об'єднання архівістів із національним статусом. Вони об'єднують архіви, архівістів і професійні архівні організації регіонального і місцевого рівнів. До їх складу входять члени Товариства американських архівістів. Провідна роль належить **Національній асоціації урядових архівів і адміністраторів документації** (National Association of Government Archives and Records Administrators, NAGARA), яка об'єднує NARA, архівні установи штатів, округів, муніципалітетів, центри документації, архівістів і менеджерів з управління документацією різних рівнів. Її початок був покладений заснуванням 1974 р. Національної асоціації архівів штатів і адміністраторів документації (National Association of State Archives and Records Administrators, NASARA). Товариство американських архівістів та Асоціація менеджерів і адміністраторів документації (Association of Record Managers and Administrators (ARMA)) були організаційно

розділені і не опікувались проблемами архівів і управлінням документацією у штатах, що й стало причиною для регіональних архівістів утворити нову організацію. Значення організації NASARA-NAGARA полягає у тому, що вона у ряді своїх установчих документів розробила, а потім забезпечила впровадження керівних принципів для урядів штатів і місцевих адміністрацій у галузі архівної справи і управління документацією.

1977 р. NASARA оприлюднила документ «Формулювання принципів» (Statement of Principles), в якому визначила мету і принципи діяльності, вказавши на важливість документів органів влади федерального рівня та штатів. Мета діяльності полягала у 1) поширенні і впровадженні програм збереження архівних документів та управління документацією на рівні штатів, 2) обміні інформацією між архівними установами та агенціями з управління документацією, 3) розвитку і удосконаленні професійних стандартів, принципів, методології і методики роботи архівів і агенцій з управління документацією, 4) сприянні науковим дослідженням, 5) представленні інтересів членів організації на рівнях штату, федеральному та загальнонаціональному з питань архівної справи та управління документацією.

NASARA стверджувала принципи: 1) всеосяжності законодавства, яке визнає документи уряду інструментом його підзвітності народу США, свідомостю державного і приватного права та обов'язків, інформаційним джерелом; 2) інституційного характеру архівної установи як репозиторія документів постійного зберігання та автономного органу, який забезпечує захист урядових документів від політичного втручання, захищає своїх співробітників від небажаних впливів, контролює об'єкти, обладнання і ресурси агентства; 3) організаційного розміщення архівної установи у структурі уряду, який запобігає впливу конкуруючих інтересів на архів, що зберігає урядові документи, усуває перехреснення функцій з іншими урядовими установами, перешкоджає втручанням у діяльність архіву осіб, які не володіють відповідними професійними знаннями; 4) наявності достатніх повноважень архіву для визначення проблем і потреб установ штату в роботі з документами, розробки і впровад-

ження відповідних програм; 5) відсутності відповідальності архіву за зміст прийнятих рішень, що містяться у документах; 6) фінансування архівної установи з державного бюджету (бюджету штату) і витрата ним коштів згідно із законодавством; 7) ексклюзивних прав архівної установи самостійно визначати внутрішню політику і професійні потреби; 8) надання архіву прав розробляти і впроваджувати норми, правила і стандарти для організації зберігання і використання урядових документів [42].

Про важливість документів місцевих адміністрацій NASARA заявила 1982 р. в офіційній заяві «Принципи документів місцевих урядів» (Principles for Local Government Records). NASARA розробила *положення, на які повинні бути орієнтуватись усі місцеві адміністрації при створенні законодавчих актів у галузі архівів та управління документацією*. Ці положення повинні закріплювати відповідальність архівів штатів і агенцій з управління документацією за впровадження єдиних процедур в управлінні неактивними документами місцевих адміністрацій і включати визначення дефініцій «документ» (record) (як документ на паперовій основі, мікрофільм, документ у електронних системах або диск), «законний розпорядник» (legal custody) (державна установа рівня штату, муніципального або сільського округу, посадова особа, голова департаменту тощо), «розпорядження, знищення, передача на зберігання» (disposition, destruction, transfer), «зберігання і захист» (preservation, protection), «мікрофільмування» (microfilming), «відповідальність за підробку, псування або крадіжку документів» (tampering with, defacing, or stealing records), «доступ для дослідження і для громадськості» (access to researches and the public) (закон повинен забезпечувати громадськості відкритий доступ до документів, чітко встановлювати винятки, відповідно до яких документи набувають статусу конфіденційності або таємності і виключаються з вільного доступу), а також передбачати повернення офіційних документів, незаконно вилучених із урядового володіння.

У другому розділі офіційної заяви NASARA визнала *важливість принципів управління документами місцевого значення*, до яких віднесла: 1) чітке визначення відповідальності за управління, зберігання і

законне розпорядження (знищення, передача на довготермінове або постійне зберігання) документами; 2) надання доступу до документів для урядовців і громадськості шляхом створення індексів та інших пошукових систем; 3) відокремлення документів постійного зберігання від інших неактивних документів та їх окреме зберігання; 4) створення «*vital records program*» на документи, що можуть допомогти у відновленні роботи органів влади після катастроф, війн тощо; 5) мікрофільмування документів довготермінового зберігання, оригінали яких визнані непотрібними для подальшого зберігання, а мікрофільм – достатнім для заміщення оригіналу і подальшого використання; 6) використання електронних процесів обробки документів; 7) професійну освіту персоналу архівів і агенцій з управління документацією; 8) періодичне знищення документів, строки зберігання яких закінчилися; 9) зберігання цінних історичних документів в архівах штатів або спеціально створених репозиторіях місцевого або регіонального рівнів.

Третім розділом заяви NASARA визначила *роль архівних установ і агенцій з управління документацією місцевого рівня*, стверджуючи, що ці установи повинні тісно співпрацювати і мати загальні підходи до вирішення проблем документів місцевих адміністрацій, але їх функції не слід об'єднувати або перехресувати.

До таких функцій було віднесено: 1) встановлення строків зберігання і регулювання процесів розпорядження документами місцевих адміністрацій; 2) надання методичної допомоги з різних аспектів систем управління документацією шляхом відвідування офісів, організації семінарів та інститутів, розповсюдження літератури (з питань юридичного контролю, управління неактивними документами, охорони, захисту, індексування, систематизації, зберігання неактивних документів, уведення пошукових даних до електронних БД); 3) зберігання цінних історичних документів: впровадження в місцевих установах архівних програм, передавання документів на зберігання місцевим архівним установам і архівам штатів, вибір відповідних методів, принципів і стандартів зберігання документів (здійснення систематичної експертизи документів, організація захисту

документів від пожеж, крадіжок та іншої втрати, систематизація та описування документів згідно із загальноприйнятими архівними стандартами, удоступнення документів для проведення досліджень через розумний часовий період); 4) посадові особи архівів штатів та агентств з управління документацією повинні проводити консультації з агенціями штатів, регуляторна, наглядова та ліцензійна діяльність яких впливає на зберігання документів місцевих адміністрацій; ці ж посадовці повинні моніторити федеральні програми зберігання документів федерального рівня, відповідальність за здійснення яких покладена на місцеві уряди; 5) мікрофільмування документів (а саме документів довготермінового зберігання; документів, які є частиною «vital records program»); цінних документів із метою збереження їх оригіналів під час проведення досліджень; розроблення і впровадження стандартів мікрофільмування документів і зберігання мікрофільмів на підставі стандартів Американського Національного Інституту Стандартів і Національної Мікрографічної Асоціації; 6) консервація і реставрація (проведення семінарів і впровадження кращих практик роботи у галузі консервації і реставрації документів, створення і використання існуючих реставраційних лабораторій, організація і координація програм допомоги у врятуванні документів після катастроф) [43].

NASARA еволюціонувала у NAGARA 1984 р., спрямувавши діяльність організації на всі три рівні документації – місцевий, штатів і федеральний [44]. NAGARA фокусується на розвиткові і збільшенні міжкурядового співробітництва на всіх рівнях для удосконалення управління документацією і зберігання урядових документів й інформації у всіх форматах; професійному зростанні працівників архівних установ і агенцій з управління документацією; розповсюдженні інформації і впровадженні в роботу найкращих практик у галузі управління, зберігання і доступ урядових документів; поповненні веб-сайта організації, професійних конференціях, виданні інформаційних бюлетенів та офіційних документів; підтримці членів своєї організації.

До складу NAGARA входять комітети: з організації і проведення щорічних конфе-

ренцій, організації форуму з обговорення проблем електронних документів (Electronic Records Forum Program Committee), проведення форуму з проблем юридичних документів, професійного розвитку (Professional Development Committee), електронних документів і інформаційних систем (Committee on Electronic Records & Information Systems, CERIS), з публікації «NAGARA's Newsletter», створення і підтримки веб-сайта, організації і проведення виборів, фінансовий, членський. Керівний склад організації складається з президента, віце-президента, секретаря, скарбника та асистента президента (президента минулого року). NAGARA підтримує зв'язок і співробітництво з цілим рядом архівних професійних організацій і професійних об'єднань спеціалістів суміжних галузей: SAA, NHPRC, CoSA, ARMA, Міжнародним інститутом службовців муніципалітетів (International Institute of Municipal Clerks, ИМС), Радою менеджерів з управління федеральною інформацією і документами (Federal Information and Records Managers Council, FIRM), Північно-Американською архівною мережею Міжнародної Ради Архівів (North American Archival Network of the International Council of Archives, NAANICA) та іншими.

Не менше значення належить іншій національній організації *Рада Архівістів штатів* (Council of State Archivists (CoSA)), яка включає директорів архівних установ штатів і місцевих адміністрацій. У своїй діяльності організація керується правилами Національної комісії з публікації історичних джерел і документів (National Historical Publications and Records Commission, NHPRC), її члени є координаторами з вирішення питань щодо зберігання і публікації історичних документів (State Historical Records Coordinators), вони підтримують співробітництво архівних інституцій штатів, SHRAV штатів із NHPRC та NARA. NHPRC заснована разом із NARA Актом від 19 червня 1934 р. Перше засідання Національної комісії з історичних публікацій (мала таку назву до грудня 1974 р.) відбулося 29 січня 1935 р. У 1963 р. адміністрація Президента Дж. Кеннеді підтримала ініціативу Національної комісії з історичних публікацій щодо фінансування видання історичних документів за допомогою грантів, а 28 липня 1964 р. Конгрес

прийняв закон 99-383 про програму грантів. З 1964 р. Комісія розпочала видачу грантів архівам штатів, місцевим архівним установам, коледжам, університетам, бібліотекам, історичним товариствам для зберігання архівних колекцій, розширення публічного доступу і використання архівних джерел, підготовки професійних архівістів і редакторів видань історичних документів.

1975 р. NHPRC видала правила, які вимагали, щоб кожен штат, територія та округ Колумбія заснували Дорадчі комісії з історичних документів штатів (State Historical Records Advisory Board, SHRAB) для більш повної участі регіонів у програмах грантів федеральної комісії. Кожну SHRAB очолив координатор (зазвичай ним ставав Архівіст штату або території). У 1980-х роках координатори співробітничали з NHPRC через спеціальний комітет, але 1989 р. вони створили Раду координаторів (Council of State Historical Records Coordinators, COSHRC), щоб на засіданнях NHPRC мати голос під час визначення пріоритетів у наданні грантів. Уже у 1990-х роках координатори по два рази на рік зустрічались на конференціях. 2001 р. на черговій щорічній зустрічі члени COSHRC оголосили свою Раду некомерційною організацією, у липні 2003 р. затвердили мету її діяльності, яка полягає у сприянні архівам штатів і округів у їх роботі по збереженню історичних документів, а 2005 р. змінили назву організації на Раду архівістів штатів [45].

Місія CoSA визначається чотирма пріоритетами: 1) забезпечення життєздатності організацій архівістів штатів, 2) допомога архівістам штатів у розвитку та зміцненні їх архівних програм (розвиток веб-сайту CoSA, збирання і поширення статистичної інформації про програми архівів штатів, що реалізуються за грантами NHPRC, забезпечення взаємозв'язку між NHPRC та SHRAB штатів, їх координаторами і членами, розвиток і розповсюдження інформації про кращі практики роботи), 3) забезпечення фінансування програм архівів штатів за грантами NHPRC для організації зберігання всіх видів документів у всіх типах репозиторіїв [46], 4) сприяння співробітництву для удосконалення архівних програм та програм управління документацією (посилення зв'язків із професійними організаціями суміжних галузей, спільне

вирішення проблем зберігання електронних документів, підготовка архівістів до дій у надзвичайних ситуаціях, розвиток програм підвищення кваліфікації) [47].

Одним із головних напрямків діяльності CoSA є розвиток програм управління документацією, які забезпечують експертизу цінності, відбір, зберігання, копіювання документів, необхідних для відновлення роботи державних органів після природних і техногенних катастроф та війн – «Essential (vital) records management». У витоків формування програм дій архівістів у надзвичайних ситуаціях стояв один із фундаторів Товариства американських архівістів та його 2-й президент, відомий американський учений Уалдо Г. Ліланд. Ще 1940 р. у своєму президентському адресі Товариству американських архівістів «The Archivist in Times of Emergency» (Архівіст у часи небезпеки) він визначив основні напрями роботи, на яких повинні зосереджуватись архівісти в надзвичайних ситуаціях (формування справ у діловодстві таким чином, щоб вони були готові для передачі до архіву; евакуація цінних архівів; розосередження тих документів, що не підлягають евакуації, у позаміському секторі; експертиза цінності і знищення нецінних документів; мікрофільмування; укладання путівників і довідників) [48]. CoSA практично розвинула ідеї У. Г. Ліланда і здійснює діяльність у напрямі розвитку законодавства та стандартів, укладанні переліків життєво важливих документів, експертизи цінності, вирішенні проблеми зберігання електронних документів, мікрофільмування та оцифрування, удосконалення методів і засобів зберігання, консервації, захисту і реставрації документів, а також реалізує освітні програми для архівістів і менеджерів з управління документацією.

З жовтня 2007 р. CoSA реалізує проект «Intergovernmental Preparedness for Essential Records (IPER) project» з планування заходів щодо врятування архівів під час та їх відновлення після катастроф. Цим важливим питанням CoSA почала приділяти серйозну увагу після ураганів «Катріна» і «Рита» (2005). Керівники організації відвідали штати Міссісіпі і Луїзіана (2005), організували конференцію «Hurricane Conference», до участі в якій долучились представники всіх штатів США.

У проєкті IPER узяли участь 150 інструкторів, які запропонували свої курси через Інтернет, створили он-лайн ресурсний центр [49], на якому урядовці та інші посадовці можуть віднайти інструкції і поради з організації заходів щодо попередження втрати архівів та їх реставрації. Протягом 2005-2007 рр. тренування пройшли більше 3 000 працівників архівів штатів і місцевих адміністрацій. CoSA підготувала методичні матеріали з відповідними рекомендаціями щодо дій у надзвичайних ситуаціях: «Safeguarding a Nation's Identity. Report and Executive Summary» (звіт за результатами опитування архівів штатів щодо їх готовності до надзвичайних ситуацій), «Pocket Response Plan (PreP)» (орієнтовний план дій працівників архіву в надзвичайній ситуації, розповсюджений по архівах штатів і центрах документації 2006 р.), «Rescuing Family Records: A Disaster Planning Guide» (інструкція для пересічних громадян щодо збереження їх фамільних паперів, підготовлена директором Архіву штату Джорджія Девідом Кармікелом 2007 р. для населення, яке проживає у регіонах, потенційно схильних до ураганів, торнадо, повеней), «Rescuing Business Records: A Disaster Planning Guide for Small Businesses» (інструкція для невеликих бізнес-корпорацій із врятування їх архівів, підготовлена Д. Кармікелом 2009 р.).

Статус національних також мають організації: *Академія сертифікованих архівістів* (Academy of Certified Archivists), *Асоціація архівістів кіновідеоархівів* (Association of Moving Image Archivists, AMIA), *Секція хранителів манускриптів і рідкісних книг Американської Бібліотечної Асоціації* (Rare Books and Manuscripts Section, ALA), *Архівісти релігійних конгрегацій жінок* (Archivists for Congregations of Women Religious), *Асоціація архівістів католицьких єпархій* (Association of Catholic Diocesan Archivists), *Національна організація єпископальних істориків і архівістів* (National Episcopal Historians and Archivists), *Національна організація архівістів релігійних інституцій* (Archivists of Religious Institutions).

Найпрестижнішим є членство в *Академії сертифікованих архівістів*, члени якої складають еліту кадрового складу американських архівів [50]. Створена 1989 р., Академія

мала на меті 1) встановлення стандартів архівної професії і забезпечення стимулів для архівістів підтримувати і вдосконалювати свою професійну компетентність; 2) підтвердження кваліфікації архівістів шляхом представлення ними документів про освіту і набутий досвід або складання іспиту; 3) розвиток і адміністрування програм сертифікації та підтримки сертифікованих архівістів у США і на міжнародному рівні; 4) популяризацію сертифікації і її переваг у середовищі та поза архівною професією; 5) пропагування серед архівістів переваг високого рівня професійних знань [51]. У вересні 1989 р. проведено першу сертифікацію спеціалістів у архівах. Процедура отримання сертифіката передбачає визначення відповідності архівіста освітньому стандарту, встановлення рівня його професійного досвіду, складання сертифікаційного іспиту. Рівень освіти архівіста має відповідати стандартам, розвинутим у «Role Delineation Statement» (RDS) – документі, який визначає базові знання, необхідні для виконання архівної роботи, і встановлює екзаменаційні вимоги. RDS переглядається раз на п'ять років на відповідність найсучаснішим теоретичним та практичним досягненням архівної професії (12 серпня 2009 р. на засіданні Академії у Остіні (Техас) був представлений діючий на сьогодні RDS). Кожні п'ять років архівіст повинен пройти повторну сертифікацію. Він складає іспит у тому ж самому форматі як і при першій сертифікації або надає документи про свій професійний внесок за минулий п'ятирічний період і удосконалення освіти. Керівний склад Академії представлений президентом, віце-президентом (обираються терміном на один рік), секретарем і скарбником (обираються на два роки). Члени правління поділяються на декілька комітетів: виконавчий (діє у міжсесійний період), фінансовий, організації і з проведення виборів, екзаменаційного розвитку (оцінює і переглядає екзаменаційні вимоги, відповідає за документи і процедури проведення іспитів). До правління входять керівники: екзаменаційної адміністрації (відповідає за різні аспекти проведення іспитів), програми сертифікаційної підтримки, програми популяризації сертифікації архівістів у середовищі та поза межами архівної професії [52].

Хоча Товариство американських архівістів свого часу з великими сумнівами прийняло рішення про проведення сертифікації архівістів, сьогодні воно вважає сертифікацію значним досягненням існування і розвитку архівної професії. По-перше, сертифікат архівіста демонструє наявність у нього відповідних знань належного фахового рівня. Сертифікат визнається державними, комерційними та іншими організаціями. Він відіграє значну роль при прийомі співробітника на роботу і надає йому переваги перед іншими претендентами на посаду. По-друге, сертифікат дає можливість отримати відповідне кар'єрне зростання, вищу заробітну плату по галузі та інші переваги. Архівний перепис 2006 р. показав, що серед респондентів 82,7 % належали до Товариства американських архівістів і 77,5 % – до Академії сертифікованих архівістів (у тому числі 79 % з них були одночасно й членами SAA) [53]. Укладачі Перепису зазначили, що сертифіковані архівісти виявляють більшу професійну активність, беруть участь у професійних асоціаціях, конференціях, симпозіумах. Тому перед Товариством американських архівістів ставиться завдання сприяти розвитку сертифікації і збільшенню кількості сертифікованих архівістів.

Асоціація архівістів кіновідеоархівів є найбільшою у світі професійною організацією архівістів і архівних інституцій, зацікавлених у збереженні кіновідеоархівів. Вона виникла наприкінці 1960-х років, довгий час була відома як Дорадчий комітет кіно і телевізійних архівів, до складу якого входили декілька сотень архівістів із більш ніж 100 регіональних і місцевих інституцій. 1990 р. організація збільшилась до 750 індивідуальних та інституційних членів Сполучених Штатів, Канади та інших країн світу і змінила свою назву. Її члени представляють різні медіа структури: кіно, телебачення, відео та інтерактивні медіа, виробників класичних і сучасних Голівудських постановок, кінохронік, документальних фільмів, національних, регіональних і місцевих телевізійних програм, авторів фільмів відео-арту, аматорського кіно та медіа етнічних і соціальних меншин.

Організація включає цілий ряд комітетів і спеціальних груп. Навіть їх простий перелік дає уявлення про широкомасштабну діяльність

АМІА. До складу АМІА входить 25 комітетів: 1) розвитку співробітництва між академічними і архівними колами, 2) сприяння доступу до колекцій кінофотовідеоархівів; 3) формування політики АМІА і співпраці в середовищі членів організації і з громадськістю; 4) нагород, стипендій і стажувань; 5) каталогізації, метаданих і стандартів каталогізації кіновідеоархівів; 6) організації і проведення конференцій; 7) охорони авторських прав; 8) фінансового розвитку; 9) проблем оцифрування; 10) розвитку діяльності організації; 11) освіти; 12) стратегічного планування, розвитку майбутніх проєктів АМІА як міжнародної архівної організації; 13) керівництва організацією, забезпечення співпраці комітетів у середині АМІА і усунення конфліктів; 14) незалежних медіагруп, сприяння збереженості і доступу до продуктів експериментального і документального кіно, відео, електронного та Інтернет-мистецтва; 15) міжнародної діяльності; 16) сприяння збереженості і доступу до кіновідеомистецтва лесбіянок, геїв і трансгендерів; 17) забезпечення потреб членів організації, розширення членської бази і волонтерської роботи; 18) документації, що супроводжує випуск кінофотовідеопродукції; 19) збереження і доступу до випусків новин, документальних фільмів і телевізійних програм приватних і державних трансляційних корпорацій; 20) проблем збереженості фільмів на нітратній плівці; 21) організації і проведення щорічних виборів проводу АМІА; 22) удосконалення технологій зберігання, копіювання і використання кіновідеоархівів; 23) публікації вісника «АМІА Newsletter», журналу «The Moving Image» та інших спеціальних видань організації; 24) короткометражних та аматорських фільмів; 25) забезпечення присутності АМІА в Інтернет-просторі [54].

Таким чином, фактично усі архівісти і архівні інституції США об'єднані в професійні асоціації. Вони виникали як неформальні об'єднання архівістів місцевих архівних установ і з часом їх діяльність набула офіційного характеру. На сьогодні вони стали авторитетними інституціями, що впливають на формування політики як федерального рівня, так і урядів штатів у галузі архівної справи та управління документацією, забезпеченні

комплектування, зберігання і використання архівних колекцій, професійній освіті і співробітництві архівістів. Професійні організації місцевого рівня є соціально орієнтованими, їх основне завдання – підтримка своїх членів, обмін професійним досвідом і ідеями, розповсюдження професійно-необхідної інформації. Регіональні організації мають складнішу структуру, об'єднують велику кількість членів, яким надають у тому числі й фінансову підтримку, здійснюють масштабні проекти з професійної освіти і підвищення кваліфікації тощо. Такі організації як MARAC і MAC є науковими інституціями, вони залучають архівістів до наукової роботи, сприяють їх науковим дослідженням. Найвищий рівень мають національні організації. Характерно, що кожна з них має свою спеціалізацію: NAGARA зосереджена на формуванні єдиної архівної політики в галузі архівної справи та управлінні документацією, CoSA сприяє фінансуванню архівних установ за допомогою грантів NHPRC, Академія сертифікованих архівістів лобіює ідею набуття архівістами найвищого рівня кваліфікації, AMIA опікується зберіганням кіновідеодокументів. Як професійні корпорації усі організації мають «цеховий» характер: сприяють працевлаштуванню архівістів, відслідковують, щоб в архівній галузі працювали кваліфіковані фахівці з відповідною освітою, насамперед, на керівних посадах, підтримують і захищають своїх членів. Сьогодні можна констатувати, що багатогранна діяльність професійних об'єднань архівістів стала одним із головних чинників сталого розвитку архівної галузі США, сприяє успішній реалізації основних функцій архівних установ у забезпеченні збереженості, використанні і поповненні архівів цінними для американської нації документами.

На наш погляд, досвід американських колег може бути з успіхом застосований архівістами України. До перспектив подальшого розвитку професійних організацій архівістів можна віднести:

- можливе створення місцевих спілок архівістів як самостійних осередків, що не увійдуть до складу Спілки архівістів України (оскільки архівісти низової ланки архівних установ дійсно не бажають вступати до Спілки архівістів України, яка, на їх погляд, знаходиться у «недосяжному» Києві і не організовує для пересічних архівістів (а лише для керівників обласних архівів) жодних заходів);

- надання можливостей самореалізації кожній місцевій спілці архівістів (власне бачення форми і змісту організації, власний план дій, використання будь-яких ресурсів у межах українського законодавства);

- використання Інтернет-простору для створення веб-сайтів, блогів, здійснення електронних видань для розповсюдження й обміну професійною інформацією;

- організація і проведення куцшових семінарів для архівістів низової ланки;

- розвиток наставництва як однієї з форм підвищення кваліфікації;

- заохочення політиків, депутатів різних рівнів, бізнесменів, керівників державних органів влади і органів місцевого самоврядування, промислових підприємств до членства у місцевих спілках(товариствах тощо) архівістів. Це зблизить архіви, архівістів, політиків, державців і бізнесменів, що в свою чергу сприятиме підтримці архівів, архівних колективів і вирішенню їх проблем, а отже, й збереженості та використанню документального історичного надбання українського народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гармаш В. Н. Общество архивистов США. Реферат // Архивоведение, археография. Экспресс-информация / В. Н. Гармаш. – М.: ВНИИДАД, 1989. – № 3 (57). – С. 6-8; Волкотруб О. Н. З історії Товариства американських архівістів // Архіви України. – К., 2011. – № 1 (272). – С. 178-191; Волкотруб О. Н. Товариству американських архівістів – 75 років // Архіви України: науково-практичний журнал. – К., 2012. – № 1(277). – С. 245-248; Матяш І. Б. Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 515 с. (про Товариство на с. 322-323, 342-343); Левченко Л. Л. Передумови створення та період становлення Товариства американських архівістів // Архіви України. Науково-практичний журнал. – К., 2012. – Вип. 5(281): вересень-жовтень. – С. 154-181.

2. Левченко Л. Л. Архіви штатів у системі архівних установ США / Л. Л. Левченко // Архіви України: науково-практичний журнал. – К., 2012. – Вип. 4(280): липень-серпень. – С. 150-177 (про професійні архівні організації йдеться на с. 170-172).
3. Mason P. Philip. The Society of American Archivists at the Crossroads / P. Philip. Mason // American Archivist. – Vol. 35. – № 1. January 1972. – P. 5-11.
4. Crawford I. Miriam. Women in Archives: A Program for Action / I. Miriam Crawford. // American Archivist. – Vol. 36. – № 2. April 1973. – P. 223-232.
5. Daines III J. Gordon. Tilting at Windmills: Reflections on the Establishment of the Journal of Western Archives / Gordon. Daines III J. // Journal of Western Archives. 2010. – Vol. 1. – 2012. Issue 1. – Article 1. – P. 1-16. Гордон Дейнес зауважив, що велика кількість архівістів не долучилась до Товариства американських архівістів, не бере участь у конференціях, семінарах і тренувальних програмах SAA через високу вартість членства та подорожування до місця проведення заходів. Регіональні архівісти також критикують журнал «Американський архівіст», бо вважають, що він не публікує статті, які відповідають їх специфічним потребам. Отже, ці архівісти більше схиляються до регіональних організацій, членство в яких є дешевшим і, на їх думку, результативнішим. Це дозволяє їм регулярно відвідувати конференції, зустрічатись із колегами, обговорювати спільні проблеми і обмінюватись досвідом їх вирішення.
6. Kenney R. Anne. SAA Is Us: Promoting Participation in the Work of the Society / R. Kenney // American Archivist. – Vol. 56. – Spring 1993. – P. 342-347.
7. Quinn M. Patrick. Regional Archival Organizations and the Society of American Archivists / M. Quinn // American Archivist. – Vol. 46. – № 4. Fall 1983. – P. 433-440.
8. Mason P. Philip. The Society of American Archivists in the Seventies Report of the Committee for the 1970's / Mason P. Philip. // American Archivist. – Vol. 35. – № 2. April 1972. – P. 193-217. У січні 1975 р. був опублікований фінальний звіт Комітету по статусу жінок в архівній професії: Deutrich E. Mabel. Women in Archives: A Summary Report of the Committee on the Status of Women in the Archival Profession // American Archivist. – Vol. 38. – № 1. January 1975. – P. 43-46.
9. The future of Archival Cooperation / Fleckner A. John. Cooperation as a Strategy for Archival Institutions // American Archivist. – Vol. 39. – № 4. October 1976. – P. 447-459.
10. Офіційні веб-сайти: «South Carolina Archival Association». – <http://www.scarchivists.org>; «Michigan Archival Association». – <http://miarchivists.wordpress.com>.
11. Офіційний веб-сайт «Cleveland Archival Roundtable». – <http://clevelandarchivists.wordpress.com>.
12. Moss Patsy. Kansas City Area Archivists Association The First 25 Years. A brief history. – Kansas City Area Archivists Association, 2004. – Режим доступу // <http://www.kcarchivists.org/kcaa/files/9913/1648/0349/KCAAhistory-2004.pdf>.
13. Офіційні веб-сайти «Chicago Area Archivists». – <http://chicagoarchivists.org>; «Seattle Area Archivists» – <http://seattleareaarchivists.wordpress.com>; «Kansas City Area Archivists». – <http://www.kcarchivists.org>; «Archivists of the Houston Area»: <http://houstonarchivists.org>; «Bay Area Archivists (Сан Франциско)». – <http://bayareaarchivists.pbworks.com>; «Capital Area Archivists of New York». – <http://library.albany.edu>; «Greater New Orleans Archivists». – <http://www.gnoarchivists.org>; «Archivists of Central Texas». – інформація з електронного ресурсу. – <http://www.lib.utexas.edu/taro/aushc/00095/ahc-00095.html>.
14. Офіційний веб-сайт «Maine archives and Museums». – <http://www.mainemuseums.org>.
15. Офіційний веб-сайт «Association of Hawai'i Archivists». – <http://www2.hawaii.edu/~wertheim/AHA/>.
16. Офіційний веб-сайт «Association of St. Louis Area Archivists». – <http://www.stlarchivists.org>.
17. Офіційний веб-сайт «Louisiana Archives and Manuscripts Association». – <http://www.louisianaarchivists.org>.
18. Офіційні веб-сайти «New Hampshire Archives Group». – <http://www.nharchivesgroup.org>; Connecticut River Archivists Group - <http://johnson.web.wesleyan.edu>;
19. Офіційні веб-сайти «Delaware Valley Archivists Group». – <http://dvarchivists.org>; «Southeastern Wisconsin Archivists Group» - <http://swagwiki.wetpaint.com>.
20. Офіційний веб-сайт «Archivists Round Table of Metropolitan New York». – <http://www.nycarchivists.org>.
21. Офіційні веб-сайти «Twin Cities Archives Round Table». – <http://tcartmn.org>; «Miami Valley Archives Roundtable» – інформацію можна знайти на сайті <http://lisarickey.wordpress.com/tag/mvar/>.
22. Офіційний веб-сайт «Archives, Genealogy, and Local History Round Table». – Режим доступу: <http://www.txla.org/groups/AGLHRT-history>.
23. «Lake Ontario Archives Conference». – Режим доступу: <http://www.nyarchivists.org/greetings.html>; «New York Archives Conference». – див. електронний ресурс <http://www.nyarchivists.org>.
24. Див. електронний ресурс Вісника «Long Island Archives». <http://www.lilrc.org/newsletter/dhqv17n1.pdf>.
25. Офіційний веб-сайт «Kentucky Council on Archives». – <http://kyarchivists.org>.
26. Офіційні веб-сайти «Palmetto Archives, Libraries & Museums Council on Preservation». – <http://palmcopsc.org>; «Charleston Archives, Libraries and Museums Council». – (<http://calm-sc.blogspot.com>).
27. Офіційні веб-сайти: «Society of Alabama Archivists». – <http://alarchivists.org>; «Society of Georgia Archivists» – <http://soga.org>; «Society of Tennessee Archivists». – <http://www.tennesseearchivists.org>; «Society of Mississippi Archivists». – <http://www.msarchivists.org>; «Society of North Carolina Archivists». – <http://www.ncarchivists.org>; «Society of Ohio Archivists». – <http://www.ohioarchivists.org>; «Society of Florida Archivists». – <http://www.florida-archivists.org>; «Society of Indiana Archivists». – <http://www.inarchivists.org>.

28. The A*CENSUS (Archival Census and Education Needs Survey in the United States). Working Group: Walch Victoria Irons (Principal Research Consultant), Beaumont Nancy P. (Principal Investigator), Yakel Elizabeth, Bastian Jeannette, Zimmelman Nancy, Davis Susan, Diffendal Anne // American Archivist. – Vol. 69, № 2. Fall-Winter 2006. – P. 302-303; Regional, State/Provincial & Local // Офіційні веб-сайти «Society of American archivists». – <http://www2.archivists.org/category/organizational-scope/regional-state/provincial-local>; Organizations Serving Archivists and Others Who Work with Historical Records // Офіційний веб-сайт «Council of State Archivists». – <http://www.statearchivists.org/connections/archivalassns.htm>; Peter Nelson. Directory of Regional, State and Local Archival Organizations in the United States // Веб-сайт «Regional, State and Local Archival Organizations in the United States». – <http://www.geocities.com/archivy/regionals/usa.htm>.
29. Bylaw of the Society of Georgia Archivists // Офіційний веб-сайт Товариства архівістів штату Джорджія. – <http://www.soga.org/aboutus/leaders/bylaws>.
30. Chicago Area Archivists (CAA) By-Laws // Офіційний веб-сайт організації Архівісти району м. Чикаго. – http://chicagoarchivists.org/Resources/Documents/caa_bylaws_201103.pdf; Constitution of the Kentucky Council on Archives // Офіційний веб-сайт Ради архівів штату Кентуккі. – <http://kyarchivists.org/sites/default/files/КСА%20Constitution%20May%202012.pdf>; Constitution and by-laws of the New York Archives Conference // Офіційний веб-сайт Конференції архівів штату Нью-Йорк. – http://www.nyarchivists.org/nyac/wp-content/uploads/2011/03/NYAC_bylaws_rev2010_final.pdf; Constitution Association of St. Louis Area Archivists // Офіційний веб-сайт Асоціації архівістів району м. Сент Луїс. – <http://www.stlarchivists.org/index.php?pr=Constitution>.
31. The Conference of Inter-Mountain Archivists (CIMA). Bylaws. Revised July 2012 // Офіційний веб-сайт Конференції архівістів Міжгірського регіону. – <http://cimarchivists.org/bylaws/>.
32. By-Laws of Northwest Archivists, Incorporated. Revised: May 20, 2006 // Офіційний веб-сайт організації «Архівісти Північного Заходу». – http://northwestarchivistsinc.wildapricot.org/resources/Documents/By_Laws_NorthwestArchivists.pdf.
33. Constitution of the Society of Rocky Mountain Archivists // Офіційний веб-сайт організації Товариства архівістів Скелястих гір. – <http://www.srmarchivists.org/about-us/documentation/constitution/>.
34. Constitution of the Society of Southwest Archivists // Офіційний веб-сайт організації Товариства Південно-Західних архівістів. – <http://southwestarchivists.org/PDF/constitution.pdf>.
35. Scholarships // Електронний ресурс: офіційний сайт організації Товариства Південно-Західних архівістів – <http://southwestarchivists.org/scholarship.html>.
36. Одним із проектів є «Digitizing Historical Records», частиною якого стало оцифрування документів періоду в'єтнамської війни. Проект реалізується Технічним університетом Техасу і архівними інституціями В'єтнаму і США. Більш докладно див.: Левченко Л. Л. Особливості функціонування Інтернет-сайтів архівних служб країн Південно-Східної Азії // Архіви України. – Вип. 3-4(264), травень-серпень. – К., 2009. – С. 213-226; Williams Kathleen, Saffell Mary. Digitizing Grant Improves Access to Vietnamese Refugee Files // Southwestern Archivist. – Vol. 35, Issue 1. – February, 2012. – P. 17.
37. Офіційний веб-сайт «Journal of Western Archives». – <http://digitalcommons.usu.edu/westernarchives/vol11/iss1/1/>.
38. New England Archivists Strategic Plan. P.1-7 // Офіційний веб-сайт організації «New England Archivists». – http://www.newenglandarchivists.org/pdfs/nea_strategic_plan.pdf.
39. Constitution/Bylaws. MARAC Previous Conference Schedules. Arline Custer Memorial Award. MARAC C. Herbert Finch Online Publication Award. MARAC Distinguished Service Award Committee. Finding Aid Awards. MARAC Education Committee. MARAC Strategic Plan. Adopted by Steering Committee 3 February 2012 // Офіційний веб-сайт «Mid-Atlantic Regional Archives Conference». – <http://www.marac.info/>.
40. What is the Midwest Archives Conference? // Офіційний веб-сайт Конференції архівів Середнього Заходу. – <http://www.midwestarchives.org/what-is-mac>.
41. Бібліотеку усіх видань журналу розміщено на веб-сайті університету штату Вісконсин. – <http://minds.wisconsin.edu/handle/1793/43546>.
42. Statement of Principles. The National Association of State Archives and Records Administrators (NASARA) // Офіційний веб-сайт Національної асоціації урядових архівів і адміністраторів документації. – <http://www.nagara.org/displaycommon.cfm?an=1&subarticlenbr=150>.
43. Principles for Local Government Records. Adopted by the National Association of State Archives and Records Administrators // Офіційний веб-сайт Національної асоціації урядових архівів і адміністраторів документації. – <http://www.nagara.org/displaycommon.cfm?an=1&subarticlenbr=151>.
44. A Brief History of NAGARA // Електронний ресурс: <http://www.nagara.org/displaycommon.cfm?an=1>.
45. About the Council of State Archivists // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : Офіційний веб-сайт Ради архівістів штатів. – <http://www.statearchivists.org/about.htm>.
46. Докладніше про діяльність NHPRC та SHRAV штатів див.: Левченко Л. Л. Видання пам'яток документальної історичної спадщини американського народу // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К. : Державна архівна служба України, УНДІАСД, 2011. – Т. 12. – С. 174-195. До статті додано авторський переклад чинного на сьогоднішній день Закону США «Про Національну комісію з публікації історичних джерел і документів» з коментарями автора статті; Левченко Л. Л. Архіви штатів у системі архівних

- установ США // Архіви України: Науково-практичний журнал. – К., 2012. – Вип. 4 (280): липень-серпень. – С. 110-137.
47. Mission and Goals 2012. Updated July 2011 and reaffirmed by the CoSA Board in February 2012 // Офіційний веб-сайт Ради архівістів штатів. – http://www.statearchivists.org/admin/plan/CoSA_Mission_Goals_2012_reaffirmed.pdf.
 48. Leland Waldo G. The archivist in times of emergency // *American Archivist*. – Vol. 4. – № 1. January, 1941. – P. 1-12.
 49. Див. докладніше матеріали ресурсного центру «Preparedness and planning» // Офіційний веб-сайт Ради архівістів штатів. – <http://rc.statearchivists.org/Resource-Center/Topics/Emergency-planning-and-response/Preparedness-and-planning.aspx>.
 50. Докладніше про Академію йдеться у статті Левченко Л. Л. Американська академія сертифікованих архівістів // *Гілея: науковий вісник*. – Вип. 64. – К., 2012. – С. 151-158.
 51. Bylaws. Section 2. Purposes // Офіційний веб-сайт Академії сертифікованих архівістів. – <http://www.certifiedarchivists.org/about-us/history/35.html>.
 52. Bylaws. Article VI. Board of regents // Офіційний веб-сайт Академії сертифікованих архівістів. – <http://www.certifiedarchivists.org/about-us/history/35.html>.
 53. Certified Archivists in the A*CENSUS. The A*CENSUS (Archival Census and Education Needs Survey in the United States)... – P. 294, 419-436. Див. також офіційний веб-сайт Академії сертифікованих архівістів. – <http://www.certifiedarchivists.org>.
 54. Офіційний веб-сайт «Association of Moving Image Archivists» – <http://www.amianet.org/groups/groups.php>.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор Є. Г. Сінкевич.*

© Л. Л. Левченко, 2012

Стаття надійшла до редколегії 01.10.2012

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОЦЕСИ У СПРАВІ ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ В ПОВОЄННІЙ УКРАЇНІ

Зроблено спробу проаналізувати особливості функціонування системи освіти в УРСР у перші повоєнні роки та з'ясувати проблеми щодо відновлення функціонування цієї галузі.

Ключові слова: шкільна освіта, фінансування, учитель, заклади освіти, умови проживання.

Сделана попытка проанализировать особенности функционирования системы школьного образования в УССР в первые послевоенные годы и выяснить проблемы по возобновлению функционирования данной отрасли.

Ключевые слова: школьное образование, финансирование, учитель, учебные заведения, условия проживания.

In the offered article an author gives it a shoot to analyse the features of functioning of the system of school education in the first post-war years and to find out problems on proceeding in work in this industry.

Key words: school education, financing, teacher, establishments of education, condition of residence.

По війні у досить складних умовах було розпочато відновлення шкільних і вищих навчальних закладів. За роки війни рівень освіти значно знизився, унаслідок часткового припинення освітнього процесу, тож для подальшого розвитку держави необхідно було відновити функціонування всіх освітніх закладів.

Метою запропонованої статті є висвітлення основних проблем у сфері освіти в повоєнний період. Об'єктом дослідження є заклади шкільної освіти й вищі навчальні заклади та труднощі у відновленні їх функціонування у повоєнний період. Предметом є визначення особливостей відновлення кількісних та якісних показників у системі освіти УРСР у період 1943-1950 рр.

Історіографічний доробок із даної тематики має достатньо велику базу, оскільки питання освіти було в центрі уваги радянських і вітчизняних науковців. Так, серед відомих дослідників, що вивчали це питання виділимо М. В. Ковалю [2], Т. Т. Гриценко [1], С. Черник [10] та багато інших істориків і науковців інших спеціальностей. Але значний обсяг існуючої літератури не розкриває усі проблемні питання, пов'язані із системою освіти повоєнного періоду, тож зазначена тематика потребує подальшого дослідження.

У період повоєнної відбудови для підпорядкування партійно-державним інтересам учителів і підростаючого покоління, існував широкий спектр заходів – від ідеологічного впливу до партійно-державного примусу й заходів репресивного характеру. Зустрічались випадки, коли вчителів уважали неблагонадійними. Так, політично-небезпечними елементами визначалися вчителі, які проживали на окупованих територіях і землях Західної України. Особливу увагу органи влади приділяли вивченню особистих справ учителів німецької мови, їм приписувалася перекладацька діяльність на користь німців.

Ще однією проблемою повоєнної освіти в Україні було так зване мовне питання. Так, у більшості закладів освіти республіки навчання проводилося переважно російською мовою, періодична та методична література в Україні теж була російськомовною. Деформації в національній і мовній політиці викликали невдоволення серед частини вчителів, але під адміністративним тиском і страхом репресій, вони не вдавалися до відкритого протесту. Тож реальний стан у сфері освіти був досить складним у силу політичних умов, в яких відбувався процес повоєнної відбудови. Слід зазначити, що увага до шкільної освіти,

зокрема до ідейного виховання молоді була пріоритетним завданням для партійних і державних владних структур. Тоталітарно-репресивний режим повоєнних років призвів до втрати національного педагогічного досвіду, руйнувань українських традицій в освіті, деформував майбутній розвиток українського суспільства.

Значною проблемою була також загальна якість навчання. Тож із метою її підвищення, у 1944/45 н.р. запроваджено випускні та перевідні іспити, а також іспити на атестат зрілості, нагородження золотими і срібними медалями тих учнів, які виявили відмінні знання та зразкову поведінку.

У перші повоєнні роки сотні постанов республіканських, обласних, міських і районних органів влади були спрямовані на поліпшення матеріально-технічної бази закладів освіти та поліпшення умов навчання, оскільки шкільних приміщень не вистачало. Зазначимо, що в умовах повоєнної розрухи, без узгодження із Наркоматом освіти, лише у 13 областях УРСР різними установами було зайнято 226 шкільних будинків [10, с. 168]. Так, постанова РНК СРСР від 5 березня 1944 р. та РНК УРСР від 26 червня 1944 р. «Про порядок звільнення шкільних приміщень, що використовувались не за призначенням» зобов'язала радянські та партійні органи на місцях негайно приступити до вирішення питань про повернення органам освіти шкільних приміщень, зайнятих військовими частинами та організаціями. У налагодженні навчального процесу великі труднощі викликала й гостра нестача підручників, дидактичних і методичних посібників, зошитів, канцелярського приладдя. Наприклад, у 1944 р. на одного учня в рік припадало 1-2 зошити, тому здебільшого, діти писали на старих газетах, книгах. Досить складна ситуація була й з підручниками, адже більшість із них були знищена [10, с. 174].

Навчальний процес ускладнювався, й тим, що у перші повоєнні роки були серйозні перебої із забезпеченням шкіл паливом. Класні кімнати в основному опалювались бадиллям, хмизом, качанами, соломою, торфом. Але оскільки навіть такого палива було обмаль, температура в класах залишалась настільки низькою, що замерзало саморобне чорнило. Діти сиділи на уроках одягнені у верхній одяг і в шапках.

Досить негативно на відновлення системи освіти впливав й той факт, що вчителі проживали в надзвичайно скрутному становищі й не були забезпечені необхідним прожитковим мінімумом. Державна влада не виділяла коштів на забезпечення освітян житлом, перекидаючи ці завдання на місцеві органи влади. Заробітна плата вчителів суттєво відставала від державних цін на промислові товари та продукти харчування. Учителі несвоєчасно отримували передбачені пайки. Тяжке матеріальне становище вчителів було значною перепорою на шляху зростання їх педагогічної майстерності, а це негативно відбивалося на якості навчально-виховного процесу.

У повоєнний період, унаслідок вище окреслених труднощів, перед органами влади досить гостро постала проблема нестачі кваліфікованих кадрів у закладах освіти, особливо школах. За роки війни Україна втратила близько 27,5 % довоєнного складу вчителів. Так, у 1944 р., за офіційними даними, в 20 звільнених від окупантів областях України не вистачало 30 498 педагогів. У 1944/45 навчальному році налічувалось 154 812 учителів, що становило лише половину довоєнної кількості [6, с. 9]. Поповнення вчительських кадрів відбувалося за рахунок реєвакації вчителів, діяли короткотермінові педагогічні курси, жіночі педагогічні класи, мережа заочної освіти, до роботи в школи залучалися спеціалісти, які не мали педагогічної освіти. Підготовку вчителів почали здійснювали університети, педагогічні інститути, педагогічні училища.

Поступово педагогічні вузи почали відновлювати навчання студентів. Упродовж 1944-1945 рр. в Україні розпочали роботу 6 університетів, 20 педагогічних і 18 учительських інститутів, 77 педагогічних училищ. У 1943 р. були введені нові правила вступу до навчальних закладів, згідно з якими без іспитів приймалися особи, які закінчили середню школу з оцінками «відмінно» і «добре», а на вільні місця зараховувалися й абітурієнти із задовільними оцінками. Дозволявся прийом абітурієнтів в учительські інститути з освітою 9 класів середньої школи. За таких умов кількість студентів університетів і педагогічних інститутів у 1943-1945 рр. зросла у кілька разів. При цьому не виконувався план заочної освіти, це було пов'язано із значним відтоком

заочників (лише за три роки вибуло 19,5 тис. осіб). Згідно з «Законом про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства УРСР на 1946-1950 рр.» перед педагогічним ВНЗ УРСР було поставлене завдання збільшити кількість студентів й випустити вже до кінця п'ятирічки 40,7 тис. вчителів [7, с. 20].

Збільшенню кількості вчительських кадрів, заважало й зменшення популярності педагогічної освіти внаслідок того, що молоді учителі отримували призначення на роботу в сільські та районні школи, де найбільше бракувало педагогічних кадрів. Тому навіть у суворі часи тоталітарної системи, чимало молодих вчителів не прибували на місце свого призначення. Так, наприклад, по Харківській області протягом 1945-1947 рр. з 700 випускників на роботу з'явилося лише 203, тобто 29 %, по Сталінській області з 872 випускників не прибуло 389, а це майже 45 % [6, с. 12]. Схожа ситуація спостерігалась й по іншим областям республіки.

Відновлення довоєнного контингенту студентів у вищих навчальних закладах ускладнювала й плата за навчання у VIII-X класах середньої школи та у вищих навчальних закладах, яка була введена з метою збільшення кількості робочої сили на виробництві. За продовження освіти у старших класах шкіл плата складала у Києві 200 крб. на рік й 150 крб. в інших містах та селищах. Платним було також навчання в училищах та вузах. Так, за навчання у педагогічному виші Києва, плата складала 400 крб. на рік, в інших містах та селищах – 300, заочна освіта коштувала в половину менше [7, с. 19-21].

Для популяризації вищої педагогічної освіти влада розгорнула профорієнтаційну роботу серед молоді. Проте, у 1945 р. кількість поданих заяв у педагогічні та вчительські інститути не перевищувала кількості місць. Підсумовуючи роботу вищих навчальних закладів, Міністерство освіти УРСР протягом навчального року звернуло увагу на значну плінність студентів педагогічних навчальних закладів. У цілому, за рік, кількість студентів педагогічних вузів України зменшилась на 7,5 %. Було визначено, що причини скорочення чисельності студентів педагогічних інститутів полягали в тому, що частина студентів перейшла до інших вузів за власним бажанням, частина – відрахована за незадо-

вільне навчання, багато зарахованих студентів взагалі не з'явилися на навчання. Однак були й такі, що залишили навчання через незадовільне матеріальне становище [9, арк. 86].

Для популяризації педагогічної професії використовувалось матеріальне заохочення. Одним із засобів підвищення престижності професії вчителя стали пільги для молодих спеціалістів у вирішенні житлового питання. Ці пільги мали особливу привабливість, адже у повоєнній Україні гостро стояла проблема відновлення житлового фонду країни. Місцеві органи влади повинні були надати молодому спеціалісту-педагогу довготерміновий кредит на спорудження будинку або надати вже готове житло.

Крім пільгового забезпечення житлом, діти вчителів, учителів-пенсіонерів, директорів і завідувачів навчальною частиною початкових, семирічних та середніх шкіл звільнялись від оплати за навчання у VIII-X класах середніх шкіл, педагогічних училищ, вчительських і педагогічних інститутах.

В умовах повоєнного відновлення господарства республіки, важливим завданням було збільшення кількості кваліфікованих спеціалістів у різних галузях. У цьому контексті велику роль відіграло питання відновлення функціонування закладів вищої освіти. Розвитку вищої освіти у повоєнній Україні заважали причини, в основному матеріального та побутового характеру. Як і в інших сферах життя, більшість викладачів та працівників інститутів та університетів, опинилися в скрутному матеріальному становищі та проживали в незадовільних умовах, відчували нестачу продовольчих товарів й товарів широкого вжитку.

Так, зокрема, найскладнішою соціально-побутовою проблемою для викладачів, як і для більшості населення повоєнної України, залишалась житлова. Викладачі та їхні родини шукали притулок у родичів, жили на горищах та в непридатних для проживання приміщеннях. Деякі викладачі через дефіцит житла змушені були оселятися на своїх робочих місцях, в аудиторіях, лабораторіях та інших приміщеннях університетів та інститутів. Проблема забезпечення житлом професорсько-викладацького складу не була повністю вирішена й до кінця повоєнної п'ятирічки.

Щодо оплати праці названої категорії населення, то варто сказати, що вона була досить низькою й сильно відставала від зарплати працівників виробництв. У будь-якому суспільстві винагорода за працю є еквівалентом важливості та поваги, вона є оцінкою потрібності того чи іншого спеціаліста для країни. Оплата праці викладачів залежала від стажу педагогічної роботи, посади та кваліфікації, а також від наявності наукового ступеня і вченого звання й від рівня самого навчального закладу й складала в середньому від 1 000 до 1 300 крб. З метою покращення соціально-побутового та матеріального становища науково-педагогічної інтелігенції у вересні 1946 р. було прийнято постанову «Про підвищення окладів і покращення матеріально-побутових умов професорсько-викладацького складу» [5, с. 321]. Звичайно, суттєвого покращення викладачі та їх родини відразу не відчули, оскільки незначне підвищення заробітної платні не вплинуло на підвищення їх рівня життя.

Постачання продуктами харчування та товарами першої необхідності професорсько-викладацького складу та студентів інститутів, за даними Наркомату освіти, в більшості областей УРСР відбувалося на незадовільному рівні. Так, наприклад, торгівельні організації видавали продовольчі товари у зменшених розмірах, незважаючи на встановлені розміри, картки сухого пайка отоварювали нерегулярно. При відвідуванні квартир науково-педагогічної інтелігенції представниками органів соціального забезпечення було виявлено, що педагоги мають надзвичайно незадовільні матеріальні умови, особливо щодо забезпечення продуктами харчування [5, с. 333].

Зазначимо той факт, що науково-педагогічна інтелігенція, як правило, отримувала картки II категорії. Так, наприклад, денна порція хліба за карткою I категорії становила 800 грамів, а II-ї – лише 600. Ціни на карткові продукти були порівняно низькими і фіксованими. Щодо інших продуктів, то викладач вищого навчального закладу, наприклад, міг отримати щомісяця на одну особу: м'яса – 180 гр., жиру й цукру – по 400 гр., круп і макаронних виробів – 1 кг 200 гр. Ці фіксовані продукти не вирішували проблеми скрутного матеріального становища,

але певним чином підтримували прожитковий мінімум. До того ж, продукти видавали лише на одну особу, незважаючи, що науковці мали родини. Тільки штатні викладачі стаціонару отримували хлібні і робітничі картки [5, с. 331].

Більшість викладачів не мали необхідних засобів гігієни, належного одягу тощо. Порівняно з іншими групами населення, люди інтелектуальної праці зубожіли найбільше. За період військового часу, одяг науково-педагогічної інтелігенції обносився. У навчальних закладах дуже часто можна було зустріти викладачів і студентів у військовій формі періоду війни, адже саме цей одяг виявлявся найновішим. Дані Наркомату освіти свідчили, що серед професорсько-викладацького складу та студентів велика кількість осіб відчуває гостру потребу в одязі, взутті та білизні. На жаль, отримати допомогу вони не могли, оскільки фінансування галузі освіти залишалось на досить низькому рівні, що створювало не тільки важкі, але і неприпустимі умови життя та науково-педагогічної діяльності для викладачів [5, с. 340].

Усі заклади системи освіти повоєнних років знаходилися в прямій залежності від суспільно-політичних явищ і процесів, які в цілому визначали їх зміст і функціонування. Залишковий підхід до фінансування був перешкодою у своєчасній відбудові, спричинив відставання матеріально-виробничої бази від реальних потреб, згубно позначився на інформаційному просторі учнів і студентів, забезпеченні підручниками, навчальним приладдям тощо. А це негативно відбилося на якості навчання підростаючого покоління. Важливим чинником підтримки школи та вищих навчальних закладів була громадськість, батьки учнів, індивідуальна зацікавленість самих працівників учбових закладів, їх керівників.

Варто зазначити, що загалом, у системі освіти в досліджуваній період були й позитивні зрушення. Так, до беззаперечних досягнень повоєнної освіти, слід віднести налагодження навчального процесу, запровадження загальнообов'язкової семирічної освіти, збільшення кількості студентів вищих навчальних закладів. Але екстенсивний розвиток та зовнішні зміни не зачепили внутрішньої сутності освітньої галузі. Вона зали-

шалася системою авторитарних відносин, репродуктивної діяльності учнів студентів, одноманітного змісту освіти, обов'язкової участі дітей у всіх виховних заходах, які пропонувалися зверху. Ідеологічні принципи партії зумовлювали уніфікацію навчальних програм, цензуру підручників, методичної літератури й спричинили заформалізованість навчально-виховного процесу.

Зусилля влади були зосереджені переважно не на формуванні професійних і особистих якостей фахівців, а на кількісній, швидкій підготовці кадрів. Негативно впливала на якість навчання в повоєнні роки й відсутність механізму соціального захисту і стимулювання праці професорсько-викладаць-

кого складу інститутів та університетів й вчителів.

Отже, загалом, відновлення системи освіти в повоєнний період відбувалось досить повільно через низку причин, але основна – полягала в нестачі фінансування. Рівень державної допомоги працівникам освіти протягом перших повоєнних років, залишався на низькому рівні. Позитивні зрушення в даній сфері розпочались лише з хрущовськими реформами. У дослідженні зазначеного питання залишається багато не вивчених питань, особливо у аспекті відновлення вищої освіти. Тож вітчизняна історична наука, зважаючи на сучасні можливості дослідників, має звернути увагу на ці питання та продовжувати його розгляд.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гриценко Т. Т. Забота партии о материально-бытовом обеспечении населения освобожденных районов / Т. Т. Гриценко // Коммунистическая партия – организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков. – К., 1975. – С. 319-328.
2. Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны / М. В. Коваль. – К. : Наукова думка, 1977. – 264 с.
3. Коваль М. В. Участь профспілок у налагодженні матеріально-побутового обслуговування трудящих Української РСР / М. В. Коваль, П. М. Чернега // УІЖ. – 1980. – № 5. – С. 51-61.
4. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст / Б. Кравченко. – К. : «Основи», 1997. – 423 с.
5. Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941-1950): Зб. док. – К. : Наукова думка, 1989. – 187 с.
6. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : [колективна монографія] / відп. ред. В. М. Даниленко : у 3 ч. – Ч. 3. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 336 с.
7. Про поліпшення підготовки учительських кадрів. Наказ № 535 від 31 березня 1948 р. // Збірник наказів та розпоряджень Міністерства Української РСР. – 1948. – № 8.
8. Про плату за навчання у вишах, технікумах і VIII-X класах середніх шкіл. Директивний лист № 13-07 від 4 червня 1949 р. // Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР. – 1949. – № 11.
9. Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР: У 2 т. – К., 1973. – Т. 1. – 319 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 166, оп. 15, спр. 306. – Арк. 86.
11. Черник С. Советская общеобразовательная школа в годы Великой Отечественной войны / С. Черник. – М., 1984. – 240 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор Є. Г. Сінкевич.*

ЗАКЛАДИ ОСВІТИ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ наприкінці XIX – на початку XX ст.

Досліджено процес розвитку структури закладів освіти на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. Проаналізовано участь органів влади і міського самоврядування в організації та фінансуванні гімназій та інших навчальних закладів регіону.

Ключові слова: Волинь, освіта, гімназія, початкова школа.

Исследовано процесс развития структуры учебных заведений на Волини в конце XIX – начале XX в. Проанализировано участие органов власти и городского самоуправления в организации и финансировании гимназий, а также других учебных заведений региона.

Ключевые слова: Волинь, образование, гимназия, начальная школа.

The article examines the development of the structure of educational institutions in Volhynia late nineteenth – early twentieth century. Analyzed part of government and the city government in the organization and financing of schools and other educational institutions in the region.

Key words: Volyn, education, high school, elementary school.

Проблема освіти у Волинській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. і донині недостатньо вивчена та висвітлена в історіографії. Тому об'єктивний аналіз еволюції системи освіти на Волині та причин, що її зумовили, складають актуальність статті.

Метою статті є характеристика особливостей розвитку освіти на Волині у досліджуваний період і роль органів влади та самоврядування у процесі розвитку та функціонування закладів освіти.

Питання діяльності закладів освіти наприкінці XIX – на початку XX ст. в Україні і в регіонах, зокрема, розглянуто у роботах І. А. Добрянського [7], В. А. Добровольської [8], Н. В. Рудницької [20] та інших.

Джерельну базу статті складають архівні документи, статистичні збірники, матеріали періодичної преси тощо, які зберігаються в державних архівах Волинської та Рівненської областей.

Друга половина XIX – початок XX ст. у Російській імперії характеризувалися проведенням ряду реформ практично у всіх сферах суспільного та економічного життя держави. Важливу роль у поступовому збільшенні кількості освітніх закладів та учнів у них відіграли земства, органи міського самоврядування, благодійні організації та релігійні структури.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Волинській губернії кількість освітніх закладів поступово зростала, а відтак хоч і повільно, але збільшувалася кількість учнів. У 1899 р. на Волині діяло 2 367 навчальних закладів, де навчалось 120 280 учнів [1, с. 62]. Структура їх виглядала таким чином: функціонувало 10 середніх навчальних закладів, де навчалось 2 980 осіб. Це – 4 гімназії, реальне училище, православна духовна семінарія, римо-католицька духовна семінарія, Луцька прогімназія, учительська семінарія, жіноче училище ім. графа Д. І. Блудова. Крім цього, були 4 духовних училища (чоловічі та жіночі), фельдшерська школа, Острозька братська жіноча школа (в ній готували вчителюк для початкових сільських шкіл), 40 двокласних міських і сільських училищ. Усього діяло 50 навчальних закладів такого типу і в них навчалось 11 066 учнів.

Найнижчий щабель в ієрархії тогочасної системи освіти займали народні однокласні училища, церковнопарафіяльні школи та інші освітні заклади, де учні отримували початкову освіту. Саме таких закладів у Волинській губернії було найбільше – 2 307, у тому числі 306 шкіл у німецьких колоніях, 5 єврейських однокласних училищ, 25 єврейських приватних училищ. Крім них у краї

функціонувало також 832 єврейські релігійні школи «Хедери» і «Талмуд-Тор» [1, с. 62-63]. Порівняно з 1898 р. кількість дітей, що відвідували школи, зросла на 8 333 учня. Частина навчальних закладів були приватними, частина державними. Щодо єврейських навчальних закладів «Хедери» і «Талмуд-Тор», то всі вони перебували у власності єврейських громад, а освітній процес у них зводився до «вивчення учнями єврейської мови та релігії» [1, с. 62-63].

У наступному 1900 р. у Волинській губернії діяли вже 2 343 навчальних заклади, а крім них, функціонувало ще 690 єврейських шкіл (8 «Талмуд-Тор» і 682 «Хедери»). У початкових та середніх навчальних закладах навчалося 127 280 учнів, у тому числі 104 354 хлопця та 22 851 дівчина. Тобто кількість учнів у порівнянні з попереднім 1899 р. зросла на 6 928 учнів [2, с. 82-83].

У 1900 р. на Волині з'явився ще один середній навчальний заклад – жіноча гімназія в Рівному. Ключову роль у цьому відіграла Рівненська міська Дума, яка виступила ініціатором відкриття гімназії та взяла на себе всі фінансові зобов'язання щодо забезпечення діяльності цього навчального закладу. У листі міського голови Рівного барону Ф. Р. Штенгелю писалося, що «*міністром народної освіти дозволено відкрити у Рівному жіночу гімназію, про що інформував Попечитель Київського навчального округу*». З цього питання 8 вересня 1900 р. відбулося зібрання Рівненської міської управи, на якому було обговорено ряд питань, пов'язаних із відкриттям жіночої гімназії у Рівному [3, арк. 1-2].

Відкриття жіночої гімназії дало можливість збільшити кількість освічених жінок у повіті. Активну участь у відкритті цього навчального закладу взяло й земство. Саме воно у 1902 р. безкоштовно передало на баланс Рівненської міської управи приміщення під жіночу гімназію [4, арк. 1]. У 1904 р. коштом міста було побудовано двоповерховий кам'яний флігель під навчальний корпус. Лише у 1908 р. це приміщення було передане в розпорядження Міністерства народної освіти, і то за умови, що в ньому й надалі буде знаходитися жіноча гімназія «*чи інший середній навчальний заклад*» [4, арк. 1-3].

Отже, у губернії кількість дітей шкільного віку, які навчалися, поступово зростала. Однак

це спостерігалось в основному в системі початкової освіти. Але й її отримували далеко не всі діти шкільного віку, багато з яких узагалі не відвідували школу. Двері до середньої освіти для переважної більшості дітей шкільного віку були зачинені через високу плату за навчання в гімназіях.

Проте, саме в цей період усе чіткіше стало проглядатися зростання кількості батьків, які вже могли і були готові заплатити за навчання своїх дітей у середніх навчальних закладах, насамперед, гімназіях та реальних училищах, закінчення яких давало можливість вступати до вищих навчальних закладів імперії. Ця обставина створювала умови для поступового збільшення кількості середніх навчальних закладів не лише у Волинській губернії, а й по всій Російській імперії. Особливо важливим було те, що зростала кількість не лише чоловічих гімназій, але й жіночих.

Тенденція поступового зростання кількості учнів на території губернії проглядалася і в наступні роки. Але знову ж таки це відбувалося за рахунок дітей, які отримували лише початкову освіту.

У 1908 р. на Волині діяло 2 288 навчальних закладів різного типу, а також функціонувало 416 єврейських «Хедерів». Навчальні заклади підпорядковувалися різним відомствам, а саме: Міністерству народної освіти – 875 навчальних закладів; Відомству православного віровчення (православна церква) – 1 388; Міністерству внутрішніх справ – 2; Міністерству фінансів – 2; Головному управлінню землеустрою і землеробства – 4; Головній раді жіночих навчальних закладів імператриці Марії – 2. У всіх навчальних закладах навчалося 142 754 учні. Як бачимо, незважаючи на зменшення загальної кількості початкових шкіл за 8 років на 55, кількість учнів збільшилася майже на 15,5 тис. осіб. Зросла лише кількість середніх навчальних закладів, як державних, так і приватних. Навчальних закладів такого типу на Волині функціонувало 13 [5, с. 63-64].

За наступні п'ять років кількість навчальних закладів збільшилася. Так, у 1913 р. у Волинській губернії їх уже функціонувало 2 605, а поряд із ними ще 605 єврейських «Хедерів». У всіх навчальних закладах губернії навчалося 165 706 учнів: 119 822 хлопця та 45 884 дівчини [6, с. 95]. У підпорядкуванні

Міністерства народної освіти було 1 238 навчальних закладів; Відомства православного віровчення – 1354; Міністерства внутрішніх справ – 2; Міністерства торгівлі і промисловості – 2; Головного управління землеустрою та землеробства – 6; Головної ради жіночих навчальних закладів імператриці Марії – 2; Міністерства юстиції – 1 [6, с. 95].

Отже, у губернії кількість освітніх закладів та учнів, які отримували освіту, дещо зросла. Але це відбувалося за рахунок росту кількості початкових шкіл. При цьому знову ж таки значна частина дітей не навчалися, а відсоток неграмотності населення в краї продовжував залишатися високим. На утримання всіх навчальних закладів, підпорядкованих дирекції народних училищ, у 1913 р. було витрачено 1 324 151 руб. 41 коп., у тому числі 657 813 руб. 33 коп. з державної казни [6, с. 97]. За цей період значно зросла і кількість середніх навчальних закладів. Станом на 1913 р. на Волині функціонувало 9 чоловічих гімназій та 10 жіночих. Вони були державними та приватними. Крім них, діяли реальне училище, жіноче училище ім. графа Д. І. Блудова, 2 прогімназії та інші [6, с. 95]. Зростання кількості гімназій у губернії, в тому числі й жіночих, було продиктоване потребами часу і відображало результати діяльності органів міського самоврядування, які брали активну участь в організації та відкритті середніх і початкових навчальних закладів практично у всіх повітах Волині. Аналогічні процеси у той час відбувалися і в інших губерніях. Так, на території сучасної України лише жіночих гімназій функціонувало: 18 державних, 116 громадських і 178 приватних [7, с. 57; 8, с. 116]. Крім світських середніх навчальних закладів, на Волині діяли й виключно релігійні: Житомирська духовна семінарія, 4 чоловічих та 2 жіночих духовних училища та Житомирська римо-католицька семінарія [9, с. 91].

Отже, як бачимо, на початку ХХ ст. на Волині поступово зростала кількість навчальних закладів, у тому числі й середніх. Одночасно дещо зростала й чисельність учнів. Навчальні заклади підпорядковувалися різним відомствам, а не лише Міністерству народної освіти, що було зумовлено складністю бюрократичної системи та значною роллю православної церкви у суспільному житті Російської

імперії. Зокрема, православна церква у своєму підпорядкуванні мала духовні навчальні заклади, церковнопарафіяльні школи та деякі інші освітні заклади. Однак навчальні програми для всіх навчальних закладів країни затверджувалися Міністерством народної освіти та Синодом. Функціонування частини навчальних закладів здійснювалося за рахунок коштів земств та органів міського самоврядування.

Розглядаючи питання, пов'язані із зростанням числа навчальних закладів на Волині на початку ХХ ст., варто зауважити, що вагому роль у цій справі відігравали органи міського самоврядування, які часто виступали ініціаторами відкриття нових навчальних закладів і фінансували їх. Так, окрім Рівненської жіночої гімназії, в краї органами міського самоврядування спільно було відкрито чи надавалася фінансова підтримка й іншим середнім та початковим навчальним закладам. Зокрема, Острозька чоловіча гімназія, що функціонувала з 1897 р., де станом на 1 січня 1909 р., навчалася 494 учні [10, арк. 13], мала фінансову підтримку від Острозької міської управи.

Подібно до Рівненської жіночої гімназії проходив процес відкриття й Дубенської чоловічої гімназії. 9 квітня 1908 р. на засіданні Дубенських міських уповноважених було порушено питання про відкриття у повітовому центрі Волинської губернії класичної чоловічої гімназії. Аргументувалося це тим, що, згідно з даними вищеназваного органу місцевого самоврядування, 320-340 дітей із Дубенщини навчалися у гімназіях за межами повіту. Одночасно з цим на території Дубенського повіту було чимало батьків, які бажали віддати своїх дітей навчатися в класичну гімназію за умови, якщо вона діятиме у повітовому центрі. На цих же зборах було заплановано до осені 1908 р. відкрити в Дубно класичну чоловічу гімназію, в кожному класі якої навчалася б 40 учнів. Плата за навчання мала складати 100 руб. на рік в основних класах і 60-80 руб. у підготовчому. Директор і викладачі гімназії мали бути призначені попечителем Київського навчального округу [11, арк. 114-116].

У зв'язку з прийняттям такого рішення були направлені відповідні звернення до волинського губернатора й попечителя

Київського навчального округу з проханням підтримати відкриття гімназії, забезпечення навчальним приміщенням взяла на себе місцева міська управа. Одночасно із зверненням було підготовлено й кошторис необхідних витрат на організацію гімназії.

Незабаром завдяки старанням міської управи Дубно у місті почала працювати класична чоловіча гімназія, яка до 1914 р. великою мірою залежала від органів місцевого самоврядування. Так, за перше півріччя 1914 р. витрати цього навчального закладу становили 17 126 руб. 15 коп., а плати за навчання було отримано лише 10 140 руб. Дефіцит покрився за рахунок міського бюджету, що було затверджено відповідним рішенням місцевої міської Думи [12, арк. 69].

У лютому 1914 р. попечитель Київського навчального округу прийняв рішення взяти Дубенську класичну чоловічу гімназію з другого півріччя 1914 р. на державне фінансування, про що було проінформовано директора гімназії і міську управу [12, арк. 65]. Подібне відбувалося і в інших повітах губернії. Наприклад, 20 січня 1901 р. на засіданні Луцької міської Думи було заслухано пропозиції директора місцевої прогімназії щодо відкриття в ній підготовчого класу. З цього питання було прийнято рішення: враховуючи потреби жителів повіту, які мали значні труднощі при прийнятті їхніх дітей до даної гімназії, відкрити у ній підготовчий клас на 27 учнів, а також визначено плату за навчання у ньому. Вона мала становити 40 руб. на рік. На підготовку й організацію цього класу з міського бюджету було виділено 1 100 руб. [13, арк. 9-10].

При дослідженні розвитку освіти на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. необхідно відзначити, що органи міського самоврядування виділяли кошти на підтримку діяльності не лише середніх навчальних закладів, але й допомагали початковим школам, ремісничим училищам тощо. Так, у 1910 р. Луцькою міською Думою на народну освіту з міського бюджету було виділено 6 443 руб. 94 коп. [14, арк. 229-230]. Дубенська у тому ж 1910 р. асигнувала 5 200 руб. [15, арк. 139]. У наступному 1911 р. у Дубно на народну освіту було виділено меншу суму – лише 4 616 руб. [16, арк. 134]. Дані кошти спрямовувалися на розвиток початкової освіти,

адже у той час у всіх повітових містах функціонували однокласні та двокласні міські училища та інші навчальні заклади, де переважно навчалися діти незаможних громадян.

Діяльність усіх навчальних закладів Волинської губернії була під постійним контролем органів адміністративної влади. Навчальний і виховний процес у них (особливо середніх) постійно перевірявся, а на вчителів, що в них працювали, постійно давалися характеристики, в яких окрема увага зверталася на їхню лояльність до імператора, поведінку поза межами навчального закладу тощо. Наприклад, невдовзі після відкриття Рівненської жіночої гімназії її навчальна та виховна робота були піддані повній і всебічній перевірці. Перевірку проводив помічник попечителя Київського навчального округу. У своєму рапорті про результати перевірки гімназії він не лише охарактеризував її працівників, насамперед викладачок, а також детально проаналізував рівень викладання та зробив зауваження окремим педагогам після відвідування їхніх уроків [17, арк. 17-18].

При доборі кадрів для роботи в освітніх навчальних закладах особливо актуальним було питання їх політичної благонадійності. Щодо осіб, які вважалися політично неблагонадійними, брали участь в антиурядових виступах чи були членами політичних структур, що опонували самодержавству, у всі середні навчальні заклади направлялися відповідні інформації з вимогою в жодному разі не допускати їх до педагогічної діяльності. В одному з таких документів, скерованому попечителем Київського навчального округу директору Рівненської жіночої гімназії, писалося, що розпорядженням попечителя Одеського навчального округу з посади вчителя за політичну неблагонадійність звільнено Ш. Д. Бродського та заборонялося допускати його до педагогічної роботи [18, арк. 27].

Поряд із українцями, росіянами в навчальних закладах губернії навчалися й представники інших національностей. Ураховуючи, що в той час викладання Закону Божого було обов'язковим і викладався цей предмет православним священнослужителем, представники інших конфесій, як правило, отримували дозвіл, щоб їхнім дітям його викладали священнослужителі їхньої конфесії. Так, батьки римо-католичок Рівненської

жіночої гімназії, подали клопотання, щоб Закон Божий для їх дочок викладав ксьондз Вражиновський, який викладав предмет також і в Рівненському реальному училищі. волинський губернатор Дунін-Борковський дав вищеназваному ксьондзу дозвіл на це і направив відповідне звернення до попечителя Київського навчального округу [19, арк. 37]. Основи єврейської віри у цій же гімназії для гімназисток єврейської національності викладав рабин, оплата праці якого здійснювалася за кошти Духовного правління Рівненської головної синагоги [19, арк. 84].

Отже, як бачимо, представники різних віросповідань мали можливість вивчати свою релігію у середніх навчальних закладах. Це свідчить про те, що органи адміністративної влади губернії не вдавалися до насильницького примушення вивчення римокатоликами, іудеями Закону Божого, який викладали православні священнослужителі.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у регіоні функціонував ряд навчальних закладів, де учні, крім загальної, здобували й професійну освіту. Такі заклади були як національними, так і загальними. Зокрема, в ряді єврейських освітніх закладів учні одночасно з початковою освітою опановували палітурну справу, слюсарно-ковальське, столярне та інші ремесла. Деякі з них були державними закладами, але більшість утримувалася коштом єврейських громад. Це були як чоловічі, так і жіночі освітні установи [20, с. 125-131]. Щодо інших навчальних закладів із професійною спрямованістю, то станом на 1914 р. на Волині, крім єврейських, функціонували ще 18 аналогічних навчальних закладів. У тому числі Ледухівська сільськогосподарська школа, Волинська школа садових робітників, Волинська земська школа фельдшерів і фельдшерів-акушерів, учительські семінарії, де готували вчителів початкових шкіл, ремісничі класи, в яких вивчали слюсарно-ковальську, токарно-столярну справи, корзиноплетіння тощо [21, с. 48].

Важливу роль у функціонуванні цих навчальних закладів відігравало губернське земство. Саме його зусиллями у краї було відкрито ряд навчальних закладів професійного спрямування. Волинським губернським земством планувалося у 1914 р. відкрити ще 13 таких шкіл, в тому числі 10 сільсько-

господарських і 3 ремісничих. Було підготовлено проекти для шкільних будівель та складено кошториси їх утримання [22, с. 97-104]. Однак реалізації цих планів перешкодила Перша світова війна.

Таким чином, у розвитку початкових і професійних навчальних закладів важливу роль відігравало земство. Саме завдяки його підтримці та фінансуванню у краї дещо зросла кількість початкових навчальних закладів. У 1911 р. Волинське губернське земство виділило на освіту 193 965 руб., а в 1912 р. 194 220 руб. [23, с. 4]. Але при очевидній позитивності кількісних показників у системі освіти говорити про бодай відносну пропорційність у рівні створюваних навчальних закладів не доводиться. Адже переважну більшість їх у Волинській губернії станом на 1913 р. склали церковнопарафіальні училища та школи грамоти – 1 429, однокласні і двокласні училища. Крім названих навчальних закладів, функціонувало 280 німецьких шкіл у поселеннях німецьких колоністів [9, с. 90-91].

При наявності відносно великої кількості німецьких, єврейських навчальних закладів на Волині не було жодної школи з українською мовою навчання, хоча саме українці склали абсолютну більшість населення регіону. Під час Першої світової війни кількість навчальних закладів змінилася. Насамперед тому, що на території губернії велися військові дії, а її частина на деякий час була окупована австро-угорськими військами. Через це ряд навчальних закладів припинив діяльність, а частина з них, передусім гімназії та реальне училище, у 1915-1916 рр. були евакуйовані. Під час війни перестали працювати і німецькі школи, а більшість німецьких колоністів була виселена з Волині як прифронтової смуги.

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. на території Волині поступово збільшувалися кількість навчальних закладів і кількість учнів. Але це відбувалося за рахунок росту числа початкових навчальних закладів, у яких навчалися діти незаможних верств населення. На початку XX ст. у регіоні дещо зросла кількість приватних і державних гімназій, однак урахувавши високу плату за навчання, більшість жителів регіону на мала можливості навчати в них

своїх дітей. Наявність у краї єврейських приватних і державних навчальних закладів, шкіл для дітей німецьких колоністів свідчить, що імперські уряди лояльно ставилися до навчання рідною мовою представників цих етнічних груп. Одночасно з цим значна частина дітей шкільного віку взагалі не мала можливості навчатися.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Обзор Волынской губернии за 1899 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1900. – 75 с.
2. Обзор Волынской губернии за 1900 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1901. – 160 с.
3. Держархів Рівненської обл., ф. 366, оп. 1, спр. 42, арк. 1-2.
4. Держархів Рівненської обл., ф. 568, оп. 1., спр. 51, арк. 1-3.
5. Обзор Волынской губернии за 1908 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1909. – 164 с.
6. Обзор Волынской губернии за 1913 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1914. – 190 с.
7. Добрянський І. А., Постолатій В. В. Громадська та приватна ініціатива у розвитку освіти України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / І. А. Добрянський, В. В. Постолатій. – Кіровоград, 1998. – 143 с.
8. Добровольська В. А. Навчання в інститутах шляхетних дівчат Півдня України другої половини ХІХ – на початку ХХ століття / В. А. Добровольська // Історичний архів. Наукові студії : Зб. наук. праць. – Миколаїв : В-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Вип. 3. – С. 144-117.
9. Памятная книга Волынской губернии на 1914 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1913. – 549 с.
10. Держархів Рівненської обл., ф. 355, оп. 1, спр. 1, арк. 13.
11. Держархів Рівненської обл., ф. 359, оп. 1, спр. 9, арк. 114-116.
12. Держархів Рівненської обл., ф. 369, оп. 1, спр. 12, арк. 65, 69.
13. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 441, арк. 9-10.
14. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 869, арк. 229-230.
15. Держархів Рівненської обл., ф. 369, оп. 1, спр. 10, арк. 139.
16. Держархів Рівненської обл., ф. 369, оп. 1, спр. 11, арк. 134.
17. Держархів Рівненської обл., ф. 568, оп. 1, спр. 3, арк. 17-18.
18. Держархів Рівненської обл., ф. 568, оп. 1, спр. 50, арк. 27.
19. Держархів Рівненської обл., ф. 568, оп. 1, спр. 48, арк. 34, 84.
20. Рудницька Н. В. Професійна освіта євреїв Волині / Н. В. Рудницька // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 123-132.
21. Волынский земский календарь для гг. корреспондентов текущей сельскохозяйственной статистики на 1914 год. – Житомир : Электро-Типография «Работник», 1914. – 175 с.
22. Доклады Волынскому земскому собранию Третьей очередной сессии по училищному отделу № 16-36 и № 221-229. – Житомир : Электрическая типография Т-ва «Н. А. Бодович», 1913. – 106 с.
23. Почаевский листок. – 1912. – 4 января, № 1. – С. 4.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **Є. Г. Сінкевич**.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ «ДНІПРОБУГУ» (1921-1929 рр.)

Досліджено процес організації культурно-освітньої діяльності Миколаївського окружного союзу споживчих кооперативних товариств «Дніпробуг» у формі кооперативних гуртків, шкіл кооперативної грамоти, мережі кіно та радіо, книжкової торгівлі у 1921-1929 рр.

Ключові слова: кооператив, культурно-освітня діяльність, кооперативна грамота.

Исследовано процесс организации культурно-образовательной деятельности Николаевского окружного союза потребительских обществ «Днепробуг» посредством кооперативных кружков, школ кооперативной грамоты, сети кино и радио, книжной торговли в 1921-1929 гг.

Ключевые слова: кооператив, культурно-образовательная деятельность, кооперативная грамота.

The author investigates the process of organization cultural and educational work of Nikolaev District Union of Consumer Cooperative Societies «Dniprobuh» as cooperative sections, school of cooperative studies, the network of movies and radio, book selling in 1921-1929.

Key words: cooperative, cultural and educational work, cooperative studies.

У наш час Україна знаходиться на перехідному етапі розвитку економіки, що перебуває в кризовому стані. Унаслідок цього, скорочується фінансування соціально-культурних програм. Необхідно шукати додаткові можливості фінансування освіти та культури. З огляду на вказані проблеми, актуальною є необхідність аналізу вітчизняного досвіду проведення культурно-освітньої політики УРСР у 1921-1929 рр. Саме тоді, коли відбувалося становлення ринкових відносин, організації споживчої кооперації не лише заробляли кошти в конкурентній боротьбі, але й вкладали їх у розвиток культури України. У такий спосіб кооперація надала державі істотну допомогу при вирішенні низки культурно-освітніх проблем.

Дослідженням культурно-освітньої діяльності споживчої кооперації України в 1920-х роках займалися Л. Арманд [2], С. Зарудний [11], М. Кущинський [14], А. Огурцов [19], П. Пожарський [21]. Вони, як правило, висвітлювали комуністичні ідеї щодо розвитку кооперації та шляхи її пропаганди серед різних верств населення.

Одними з перших серед дослідників радянської доби вивчали історію кооперативного руху Л. Морозов та В. Дмитренко [19], які у хронологічному порядку дають детальний

опис законодавчих актів, що були прийняті радянським урядом у сфері кооперації. Питання культурно-освітньої діяльності досліджували О. Галенко [5] та М. Литвиненко [16]. На початку 1960-х років вийшла у світ фундаментальна праця відомого канадського дослідника кооперативного руху І. Витановича «Історія українського кооперативного руху» [3], в якій він зробив одну з перших спроб висвітлення діяльності споживчої кооперації України. Серед іншої міститься також інформація щодо освітньої діяльності кооперативних організацій у 20-ті роки ХХ ст. Проте, цей аспект діяльності кооперації на був предметом серйозного дослідження автора.

Уже за часів незалежності, найбільш ґрунтовною стала праця В. Марочко «Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.)» [17], в якій дається аналіз причин виникнення, розвитку та занепаду кооперації на Україні кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Певні аспекти культурно-освітньої діяльності споживчої кооперації України також досліджували М. Аліман [1], О. Дулгерова [10], Н. Земзюліна [12], Л. Лаврик-Слюсенко [15], Т. Оніпко [20].

Аналіз робіт указаних авторів дає підстави констатувати, що їх дослідження носили

фрагментарний, несистематичний характер, або вивчали зазначену проблему в інших регіонах, а тому проблема культурно-освітньої діяльності споживчих кооперативів потребує подальшої наукової розробки.

У статті поставлена мета – показати місце та роль «Дніпробугу» в процесі організації культурно-освітньої роботи кооперації на Миколаївщині та Херсонщині, з'ясувати методи і засоби, за допомогою яких реалізовувалося поставлене завдання.

З аналізу архівних і літературних джерел можна зробити висновок, що кооперативний рух в Україні був, за соціальним складом, селянським. Восени 1923 р. кооперативним рухом були охоплені біля 416 тис. селянських господарств, що становило понад 88 % всіх споживчих товариств [13, с. 113]. На Миколаївщині та Херсонщині найбільшим був Миколаївський окружний союз споживчих кооперативних товариств – «Дніпробуг», до якого на 1927 р. входило 269 товариств. З них до Херсонської контори входило 150 товариств, а до Миколаївської – 119 [7, арк. 1].

Стрімке зростання кількості споживчих товариств на селі у період НЕПу ставило перед кооперативним рухом, крім суто організаційних і господарських завдань, розв'язання цілого ряду соціально-культурних проблем, оскільки, неорганізоване та мало-освічене сільське населення повинно було не лише орієнтуватися в досить складних правилах кооперативної співпраці, а й брати на себе організаційно-управлінські та культурно-просвітницькі завдання. Пошуки шляхів забезпечення підготовки «кооперативної інтелігенції» та поширення кооперативних знань серед широких селянських мас поступово перетворились у кооперативну культурно-просвітницьку діяльність.

Дев'ятий (1925) та десятий (1927) з'їзди, Друга конференція КП(б)У (1929) наголошували на необхідності посилення суспільно-політичної роботи кооперативних організацій, їх активної участі у *«боротьбі з некультурністю»* [4]. Зокрема, у резолюції десятого з'їзду КПП(б)У *«Про завдання культурного будівництва на Україні»* підкреслювалося, що велике значення має *«широкий культурний рух робітників та селян, посилення роботи в цьому напрямку кооперативних та інших самодіяльних організацій»* [4, с. 217].

Найпоширенішими культурними установами у селах були сільбуду та хати-читальні. Так, за даними на 1926 р. у Херсонській окрузі налічувалося 52 сільбуду та 132 хати-читальні [7, арк. 2]. Крім того, існувала велика мережа червоних кутків [7, арк. 2], в яких у великих селах і проходила основна культурно-освітня діяльність, адже вони вдало розташовувалися по різних «кутках» (вулицях) села, що давало змогу охопити максимальну кількість населення. По Херсонщині така система існувала у 900 селах, що становило 15-18 % [7, арк. 2].

Популярною формою роботи були гурти кооперативної грамоти, що організовувалися активними пайовиками при кожному кооперативному товаристві. Умови для цього були дуже прості: бажачи вчитися у кількості від 10 до 20 осіб, наявність коштів на витрати та, по-можливості, наявність керівника, проте можна і без нього, на основі самоосвіти [7, арк. 39]. Якщо у 1926 р. їх було 34, то вже у 1927 – 49, які налічували 1 101 осіб [9, арк. 38].

Більш серйозний підхід був до організації шкіл кооперативної грамоти. Для цього потрібно було набрати слухачів віком від 16 років до 25-30 осіб, які мали прийти добровільно. При наборі треба було дбати, щоб слухачі мали однакові знання й були писемні [7, арк. 40]. Неписьменним дозволялося відвідувати заняття як вільні слухачі. Обов'язково мав бути відповідальний керівник, який закінчив курси кооперативних пропагандистів. Призначення його треба було погодити з партосередком. Керівнику доручалося проведення роботи по організації школи, погодження питань з різними організаціями й складання кошторису, а також налагодження зв'язку з райспілкою, з метою одержання вказівок. Школа мала бути забезпечена достатньою кількістю коштів із культфондів кооперативних товариств села або району. Головні витрати йшли на утримання керівника, придбання підручників і різні господарчі потреби.

Для всіх шкіл кооперативної грамоти надсилалися щорічні програми, які складали з п'яти розділів і сімнадцяти розмов на різні теми, що відображали історію кооперації, задоволення нею потреб різних верств населення, структуру кооперативів та її розвиток

на даному етапі в Україні [6, арк. 45]. Крім того, райспілкою рекомендувалася спеціальна література, на основі якої і проводилися лекції.

Значну популярність серед засобів культурно-освітньої роботи кооперативів мали кіно та радіо. Мережа кіно- та радіоустановок на селі щороку зростала. Так, на травень місяць 1926 р. на Миколаївщині налічувалося 10 кіно-пунктів та 7 радіоустановок [8, арк. 213], а на Херсонщині було 15 кіно- та 6 радіоустановок [7, арк. 4].

Кооперація брала участь у поширенні вказаної мережі, розглядаючи кіно та радіо як могутні засоби пошкваллення культосвітньої роботи. Пропонувалося виділяти кошти з культфондів кооперативів на організацію кіно та радіо [7, арк. 5].

Головною метою масової кіно-роботи було організувати її таким чином, щоб пов'язати зміст картини з нагальними питаннями кооперативно-освітньої роботи на селі.

У 1920-х роках в Україні існувала значна мережа політосвітніх радіоустановок. Проте, було чимало і таких установок, на улаштування яких давала кошти кооперація. У вказаному напрямку роботи існувала ціла низка технічних проблем. Часто радіоустановки не були налаштовані відповідним чином, не було кваліфікованих механіків для обслуговування, які б керували процесом радіо-слухання та відповідали за стан радіоустановки [7, арк. 5].

Щоб виправити ситуацію, рекомендувалося налагодити організоване радіо-слухання. Радіостанції, що передають ту чи іншу програму, повинні були працювати регулярно, в певний час, додержуючись тієї програми, яку оголошено заздалегідь. Досвід радіослухання довів доцільність встановлення деяких постійних розділів програм, що транслюються. Щоб посилити ефект після передачі та для роз'яснення можливих незрозумілих моментів, рекомендувалося у коротенькій розмові після прослуховування передачі виявити, якою мірою матеріал програми був зрозумілим для аудиторії. Давши відповіді на запитання та пояснивши незрозумілі моменти, треба було перейти до розмови на тему, що її висвітлювали в кооперативній радіогазеті.

Одним із найважливіших моментів в організації культурно-освітньої роботи було

формування так званого культфонду, який мав складатися з відрахувань товариства. Відрахування до культфонду повинно було складати не менш 10 % з чистого прибутку. Ці гроші йшли до «Дніпробугу», де на них закупляли листівки, плакати та підручники [6, арк. 119]. Надіслані гроші витрачалися тільки для тих товариств, що їх надіслали. Так, наприклад, у 1926-1927 рр. по периферії Херсонської контори «Дніпробугу» передбачається культфонд 33 тис. карбованців [7, арк. 14].

Із суми культфонду обов'язково відраховувалося до Центрального фонду кооперативної освіти (ЦФКО) ВУКСу – 20 %. Вказане відрахування провадилося в обов'язковому порядку й не могло бути мови про звільнення від нього [6, арк. 103]. Цей же ЦФКО ВУКС рекомендував всім товариствам «Дніпробугу» витрачати кошти на окремі види культурно-освітньої роботи своїх культфондів таким чином:

1. На масову роботу – 31 % від культфонду;
2. На кооперативну пропаганду (школи, гуртки) – 28 %;
3. На курсову роботу – 20 %;
4. На побутову роботу (яслі, дитсадки, санаторії) – 15 %;
5. На інші заходи (стипендії, тощо) – 6 % [6, арк. 415].

У 1921-1929 рр. у чисельних кооперативних школах та на курсах, організованих при кооперативних споживчих товариствах «Дніпробугу», значна кількість населення здобувала професійні сільськогосподарські та кооперативні знання, уміння та навички, що було для багатьох із них чи не єдиною можливістю здобути освіту, особливо для молоді, яка у своїй більшості була неписьменною. А після продовження навчання у спеціалізованих навчальних закладах мала шанс стати керівниками підрозділів кооперативних установ.

Особливе місце в культурно-освітній діяльності споживчої кооперації посідала книжкова торгівля. Вукоопспілка та місцеві кооперативні спілки відкривали свої книжкові склади, магазини (книгарні), відділи книг у магазинах з універсальним асортиментом товарів, книжкові полиці при споживчих товариствах. У книжкових магазинах споживчої

кооперації можна було придбати шкільні підручники, літературу з питань кооперативного руху і сільського господарства, художні твори, календарі. Так у Херсоні була навіть філія харківської Книгоспілки, проте, успішною її діяльність назвати не можна. Не дивлячись на збільшення так званих книжних полиць (з 2 до 8 у 1926 р.), книжки продавалися дуже погано і причиною тому було невміння розповсюджувати та представляти їх [9, арк. 20]. Щоб виправити ситуацію пропонувалося організувати навчання людей на спеціальних курсах, які б займалися книготоргівлею і отримували за це платню в розмірі 20 крб. на місяць [7, арк. 20].

Таким чином, протягом 1920-х років культурно-освітня робота становила важливу ділянку діяльності Миколаївського окружного союзу споживчих кооперативних товариств – «Дніпробуг», у такий спосіб допо-

магаючи державі у вирішенні проблеми ліквідації неписьменності та збільшенню кількості культурних установ на селі. Кооперативні організації України своєю широкомасштабною та різноманітною культурно-освітньою діяльністю значною мірою сприяли зростанню культурного рівня як членів споживчих товариств, так і місцевого населення.

Зважаючи на сучасну скрутну ситуацію з фінансуванням культурно-освітньої галузі, є сенс у продовженні вивчення досвіду споживчої кооперації у вирішенні подібних проблем. Вказаний історичний досвід потрібний сьогодні, коли бракує, особливо в сільській місцевості, закладів культури та дозвілля. На нашу думку, споживчі товариства та їх спілки районного рівня навіть у період сучасних економічних негараздів здатні зробити значну справу для задоволення духовних потреб населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аріман М. Просвітня і культурна діяльність споживчої кооперації (друга половина XIX ст. – 1930 рр. / М. Аріман // Споживча кооперація України: Іст. та соц.-екон. аспекти. – К.: Редакція газети «Вісті Центральної спілки споживчих товариств України», 1996. – С. 77-86.
2. Арманд Л. Краткие указания по культурно-просветительской работе кооперативов / Л. Арманд. – Одесса, 1919. – 23 с.
3. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк: Товариство Української кооперації, 1964. – 624 с.
4. Всесоюзная коммунистическая партия. Партия о кооперации. Постановления партийных съездов, конференций. Изд. 2-е, допол. – М.: Центросоюз, 1928. – 392 с.
5. Галенко О. Історія культурного будівництва в Українській РСР 1921-1941 рр. у документальних публікаціях / О. Галенко // Український історичний журнал. – 1986. – № 8. – С. 42-50.
6. Держархів Миколаївської області, ф. Р-473, оп. 1, спр. 2537. – 416 арк.
7. Держархів Миколаївської області, ф. Р-473, оп. 1, спр. 2530. – 26 арк.
8. Держархів Миколаївської області, ф. Р-473, оп. 1, спр. 359. – 256 арк.
9. Держархів Миколаївської області, ф. Р-473, оп. 1, спр. 2541. – 72 арк.
10. Дулгерова О. Культурно-освітня діяльність сільськогосподарської кооперації України у добу НЕПу / О. Дулгерова: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2006. – 20 с.
11. Зарудний С. Культурно-освітня робота сільськогосподарської кооперації 1925-1926 року / С. Зарудний // Коопероване село. – 1927. – № 13. – С. 79-83; Зарудний С. Фінансування культурно-освітньої роботи / С. Зарудний // Коопероване село. – 1927. – № 19. – С. 52-53.
12. Земзюліна Н. Культурно-освітня діяльність кооперативних установ в 20-30-ті роки ХХ століття / Н. Земзюліна [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlca_Gum/2009_8/12.pdf
13. Історія споживчої кооперації України: [підручник для студ. кооперативних вузів] / М. В. Аріман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелів та ін. – Львів, 1996. – 383 с.
14. Кущинський А. Культурно-освітня діяльність кооперації / А. Кущинський // Кооперативна республіка. – 1929. – Ч. 5. – С. 188-189.
15. Лаврик-Слісенко Л. Культурно-просвітницька діяльність кооперативного руху в розвитку аграрної освіти України (20-30-ті рр. ХХ ст.). / Л. Лаврик-Слісенко [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal//soc_gum/pena/2011_3/Lavryk-S.pdf
16. Литвиненко М. Культурно-освітня робота на Україні в період переходу до НЕПу (1921-1922 рр.) / М. Литвиненко // Питання історії народів СРСР. – 1970. – Вип. 15. – С. 38-46.
17. Марочко В. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) / В. Марочко. – К., 1995. – 224 с.

18. Морозов Л. Ф. Партия и кооперация / Л. Ф. Морозов, В. П. Дмитренко. – М. : Политиздат, 1978. – 296 с.
19. Огурцов М. Культурно-освітня робота системи сільськогосподарської кредитової кооперації України / М. Огурцов // Коопероване село. – 1927. – № 4-5. – С. 24-26.
20. Оніпко Т. Використання господарського потенціалу споживчої кооперації України у проведенні культурно-просвітньої політики держави у період непу / Т. Оніпко [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu_ist/2009_16/vukorustannya.pdf; Оніпко Т. Підтримка споживчою кооперацією вітчизняної культури у період непу / Т. Оніпко. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/isp/2009_5/5_navchauchi.pdf
21. Пожарський П. Кооперативна освіта на Україні / П. Пожарський // Українська кооперація. – 1919. – № 2. – С. 61-72.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **Є. Г. Сінкевич**.

© К. П. Чокан, 2012

Стаття надійшла до редколегії 02.10.2012

***ОГЛЯДИ
ТА ПОВІДОМЛЕННЯ***

ДО 150-РІЧЧЯ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ

У хронологічному порядку подані прізвища службовців гімназії, її випускників. Уперше подано факти з державного архіву про кар'єру, соціальне походження і національність випускників гімназії у XIX – XX ст.

Ключові слова: гімназія, директор, інспектор, учитель, випускник, офіцер, доктор, суднобудівельник.

В хронологическом порядке поданы фамилии служащих гимназии, ее выпускников. Впервые приведены факты из государственного архива о карьере, социальном происхождении и национальности выпускников гимназии в XIX – XX вв.

Ключевые слова: гимназия, директор, инспектор, учитель, выпускник, офицер, доктор, судостроитель.

Surnames of personnel and graduates of gymnasium are reconstructed in chronological order. Facts from State Archives about career, social status and nationalities of gymnasium-graduates in the XIX – XX c. are announced at first.

Key words: gymnasium, director, inspector, teacher, graduate, officer, doctor, shipbuilder.

14 листопада 2012 року виповнюється 150 років із часу відкриття у місті Миколаєві першого середнього цивільного учбового закладу – Миколаївської чоловічої гімназії. Цей заклад став центром освіти і виховання молоді на наступні 58 років і у подальшому був реформований в інститут. Проте нам, сучасникам нового тисячоліття, мало що відомо про особистості, чийми силами створювалась і розвивалась гімназія, які 100-150 років тому були добре відомими серед громадян Миколаєва.

Учбовий заклад розташовувався у стінах старих флотських казарм, побудованих у 1832-1838 рр. за проектом англійського архітектора Чарльза Акройда з метою створення у Миколаєві училища штурманів. Після поразки Росії у Кримській війні 1853-1856 рр. потреба у цивільній освіті стала більш значущою, ніж у військовій, і училище було перетворене у гімназію. До 1862 року на території Російської імперії було лише 90 гімназій. Миколаїв став одним із перших не губернських міст, де була відкрита чоловіча гімназія. 11 серпня 1862 року, після звернення військового губернатора Миколаєва генерал-ад'ютанта Богдана Олександровича фон Глазенапа, імператор Олександр II дав свій дозвіл на відкриття гімназій у Санкт-Петербурзі, Кронштадті, Миколаєві на місті

колишніх штурманських шкіл. З 1864 до 1872 р. новоутворена гімназія була реальною, а після відкриття у місті реального училища була перетворена у класичну восьмирічну гімназію, останній 8-й клас якої відкрився у 1878 р., з 30 жовтня 1874 р. почала іменуватись – «Олександрівською».

Наш учбовий заклад, Миколаївський будівельний коледж, не являється правонаступником гімназії, проте він розташований у її стінах. Відповідно на нас, викладачах коледжу, лежить певна відповідальність за повернення із небуття імен і біографій мешканців Миколаєва. Значна робота у цьому напрямку вже була виконана: восени 1994 року, силами ініціатора цієї справи, директора коледжу Валерія Андрійовича Нестерчука та його однодумців міській громаді було повернуто пам'ятник матросу Гнату Шевченко (?-20.01.1855), герою Кримської війни, який до 1903 р. був розташований перед парадним входом у гімназію.

У гімназії працювали особистості, які зробили значний внесок у навчання і виховання юних мешканців Миколаєва, Херсонської губернії, Одеського учбового округу, Балканського півострову, відзначились завдяки своїй науковій, просвітницькій, патріотичній діяльності, благодійництву, боротьбі з епідеміями, справами милосердя.

Директори гімназії:

14-20.11.1862	КОЛЕНКО Захарій Васильович	(1810 (?) – п. 1869)
з 20.11.1862 до 13.12.1864	ГЕЕК Микола Карлович	(1830, Везенберг (Раковор), Естляндська губ. (Раквере, Естонія) – 04.04.1889, С.-Пб.)
з 19.01.1866 до 12.12.1870		(XIX ст.)
з 13.12.1864 до 25.08.1866	ПОРУНОВ Микола Миколайович	(1814 (?) – 09.02.1884, Миколаїв)
з 12.12.1870 до 09.02.1884	СМИРНОВ Олексій Федорович	(1845 (?) – п. 14.11.1912)
з 06.04.1884 до 15.03.1907	БАЛИК Олександр Іванович	(пр. 1855 – п. 15.04.1920)
з 1.08.1907 до 15.04.1920	ДОБРИЦЬКИЙ Капітон Львович	

Інспектори та виконуючі обов'язки інспектора:

з 15.09.1862 до 31.05.1864	ЩЕРЕЦЬКИЙ Василь Пилипович	
з 08.06.1864 до 14.11.1866	ГАРТЕН Оттон Карлович	
з 26.11.1866 до 09.07.1871	ФЕДОРЧЕНКО Михайло Іванович	
з 24.11.1871 до 01.12.1878	МЕСНЯЄВ Олексій Миколайович	
з 01.12.1878 до 13.08.1879	КУЛКОВ-СУРІН С. М.	
з 21.09.1879 до 29.09.1880	ТОКАРСЬКИЙ Ф. А.	
з 29.09.1880 до 17.04.1900	ГАЙДЕБУРОВ Пров Олександрович	(1845(?), Миколаїв – 17.04.1900, Миколаїв)
з 29.04.1900 до 01.08.1907	ЧЕКЕРДЕКОВИЧ Сімеон Маркович	(1854, Австрія – 17.07.1913, Миколаїв)
з 01.07.1907 до 01.08.1911	ТОКМАКОВ Михайло Іванович	(30.06.1859/01.07.1860 – п. 19.04.1921)
з 01.08.1911 до 11.1916	ПЕЛИПЕНКО Микола Семенович	(23.07.1873 – п. 1917)
з 12.1916 до 01.06.1920	ЛЕЩЕНКО Михайло Костянтинович	(пр. 1880 – п. 1922)

Законовчителі:

з 12.12.1862 до 03.05.1876	ОСТРОУМОВ Іоан Стефанович	(пр. 1815, с. Семенівське Венгурського пов. Тульської губ. – 03.05.1876, Миколаїв)
з 14.07.1876 до 07.1905	ЄЛАНСЬКИЙ Петро Петрович	(13.11.1841, Миколаїв – 15.05.1906, Миколаїв)
з 07.1905 до 07.1906	КИРИКА Федосей (Феодосій) Федорович	(11.01.1866, Херсонська губ. – п. 26.08.1937)
з 01.08.1906 до 07.1917	ЧЕЛАК Олександр Миколайович	(пр. 1878, Бессарабська губ. – до 14.09.1917, Миколаїв)
липень-вересень 1917 р.	ТВЕРДИЙ Доримедонт Георгійович	(17.09.1847, Могилівська губ. – п. 1923)
з 09.1917 до 02.1920	СОКОЛОВ Андрій Павлович	(02.01.1882, Москва – п. 12.1929)

Лікарі:

з 14.11.1862 до 05.1863	ВЕРБОЛОЗОВ Павло Андрійович	(пр. 1810 – п. 1884, Миколаїв)
з 27.05.1863 до 26.04.1871	ЛАВРЕНТ'ЄВ Андрій Олексійович	(пр. 1820 – п. 12.1886, Миколаїв)
з 26.04.1871 до 14.05.1880	ГІММЕЛЬРЕЙХ Генріх Корнійович	(пр. 1820 – п. 1882, Миколаїв)
з 11.06.1880 до 1889 (?)	СОФРОНИЦЬКИЙ Микола Григорович	(пр. 1830 – п. 1902, С.-Пб.)
з 1890 (?) до 1907	КАНОННИКОВ Володимир Іванович	(пр. 1850 – п. 11.1921)
з 1907 (?) до 1909 (?)	СМИРНОВ Сергій Прокопович	(06.09.1870 – п. 1917)
з 01.04.1910 до 15.04.1920	МАРКЕЛОВ Володимир Іванович	(пр. 1865, Миколаїв – п. 1.06.1920)
з 1.09.1911 до 7.09.1914 – лікар-окуліст	МАТУСОВСЬКИЙ Андрій Йосипович	(24.01.1859 – 22.10.1916, Миколаїв)

Сім і більше років присвятили роботі в гімназії такі викладачі⁸:

з 25.08.1864 до 28.06.1871	БУСКЕ Євгеній Феліксевич
з 18.03.1865 до 17.10.1873	ГЕНЕЛЬ Роберт Іванович
з 08.12.1865 до 14.08.1878	МЕСНЯЄВ Олексій Миколайович
з 07.10.1870 до 01.01.1877 – математика, фізика, природознавство	ШЕТЛЕ Костянтин Іванович

⁸ Абсолютними рекордсменами по часу роботи в гімназії являються П. С. Григорович і син миколаївського священика О. Й. Гайдебурова (відомого в історії м. Миколаїв тим, що 27 грудня 1848 р. хрестив майбутнього адмірала С. Й. Макарова), випускник першого випуску гімназії 1866 року, П. О. Гайдебуров, відомий педагог-просвітник, меценат, краєзнавець, який пропрацював викладачем географії майже тридцять років, з 7 листопада 1870 р. по 17 квітня 1900 р. Найбільший педагогічний стаж – у Д. А. Архипова (з 1881 до 1918 р.) та Р. О. Дібольда (з 1877/8 до 1913 р.).

з 27.10.1870 до 01.09.1884 <i>німецька мова</i>	МІЛЛЕР Іван (Іоганн) Федорович	
з 25.10.1871 до 06.11.1884	ГІНЯРД Генріх Давидович	
з 03.11.1871 до 09.01.1878	ПРОКЕШ І. Д.	
з 12.06.1872 до 20.07.1879	СЦИБОРСЬКИЙ Володимир Іонович	(1848 – п. 1880)
з 19.07.1873 до 01.07.1888	ЛОПУХІН М. Г.	
з 06.11.1874 до 1903 – <i>помічник класного керівника</i>	ПЛІГІНСЬКИЙ Семен Семенович	
з 01.01.1877 до 20.02.1885	ЗАЙОНЧЕВСЬКИЙ В. М.	
з 15.06.1877 до 01.01.1885 – <i>латинська і грецька мови</i>	ЧИЧИБАБІН І. С.	
з 02.08.1877 до 14.12.1906	КЕЙЗЛАР Іван Іванович	(пр. 1851 – п. 1914)
з 01.06.1878 до 01.02.1889	РАСВ Микола Олександрович	(пр. 1863 – п. 1900)
з 03.08.1879 до 1889 (?)	МАХАРИНО Володимир Григорович	(185(?) – п. 1917)
з 10.02.1880 до 06.1891	МАХАРИНО Георгій Григорович	
з 24.09.1880 до 01.08.1906	ПЕЛЧЕВСЬКИЙ Антон Мечиславович	(пр. 1855 – 03.03.1912, Миколаїв)
з 08.09.1884 до 1919	ДЕННГАРДТ Карл Фрідріхович	(пр. 1855, Пруссія – п. 1919)
з 01.01.1885 до 01.08.1907	ЧЕКЕРДЕКОВИЧ С. М.	
з 01.01.1885 до 12.10.1918	ГРИГОРОВИЧ Петро Семенович	(пр. 1855, Миколаїв, – п. 10.1918, Миколаїв (?))
з 01.08.1886 до 15.04.1920 – <i>російська мова і словесність</i>	ТОКМАКОВ Михайло Іванович	
з 09.1886 до 19.06.1909	АРХИПОВ Дмитро Архипович	
з 06.06.1891 до 10.09.1904	ТЕРЮХОВ Василь Олександрович	(пр. 1860 – 12.09.1918, Миколаїв)
з 01.08.1892 до 1901	ГОЛУБЄВ Петро Миколайович	(пр. 1860 – п. 1918)
з 01.08.1893 до 03.06.1903	СОЛОНІКІО Андрій Іванович	(II пол. XIX ст. – 24.09.1913)
з 01.08.1893 до 01.12.1903	КИРИЛОВ Порфирій Порфирійович	
з 15.11.1900 до 08.1911 – <i>історія і географія</i>	ХРАПКО Віталій Григорович	
з 01.08.1901 до 1919 – <i>правознавство</i>	РУДЕНКО Володимир Андрійович	
з 01.08.1901 до 01.06.1920	ОППЕРМАН Андрій Фрідріхович (Федорович)	(07.09.1875, Севастополь – 1935, Миколаїв)
з 30.08.1901 до 01.09.1908	БШЕЛЛІ Артур Францович	
з 01.12.1903 до 01.09.1909,	ПЕЛИПЕНКО Микола Семенович	
з 25.08.1911 до 11.1916 – <i>математика</i>		
з 01.10.1904 до 01.06.1920 – <i>музика та спів</i>	ПОГАДАЄВ Олександр Михайлович	(31.07.1869, Іркутськ – 1932, Миколаїв)
з 01.09.1908 до 1918	ГІННЕ Фердинанд Петрович	(16.03.1869, м. Новалез, Савоя, Франція – п. 1937)
з 01.08.1909 до 1919 – <i>образотворче мистецтво</i>	МУРЗАНОВ Володимир Олексійович	(1872-1922, Миколаїв)
з 01.08.1911 до 15.04.1920	ЗАВ'ЯЛОВ Сергій Миколайович	(18.08.1887 – п. 1927)
з 01.11.1911 до 01.06.1920	МАТВЄЄВ Микола Костянтинівич	
з 01.10.1912 до 01.06.1920 – <i>французька мова</i>	КОЗЛОВСЬКА Конкордія Володимирівна	(26.08.1876, Київська губ. – п. 1927)

Багато учнів і випускників гімназії відомі за межами, м. Миколаїв:

ВЕБЕР Віктор Іполитович	(12.09.1868, Миколаїв – 24.06.1905, Миколаїв)	інженер-залізничник, автор проекту Миколаївського водопроводу
ГАЙДЕБУРОВ В'ячеслав Олександрович	(1850, Миколаїв, – 1894)	поет некрасівської школи, публіцист, літературознавець
ГАЙДЕБУРОВ Свлодій Олександрович	(05.03.1857, Миколаїв, – п. 06.12.1913)	полковник окремого корпусу прикордонної стражі, віддав 30 років захисту південних кордонів Російської імперії
ГРИГОРОВИЧ Костянтин Петрович	(18.09.1886, Миколаїв – 05.04.1939, с. Комунарівське	один із засновників радянської школи електрометалургії

МЯЗГОВСЬКИЙ Олександр Іванович	Московська обл.) (18.11.1857, Миколаїв – 28.06.1919, Миколаїв)	віце-адмірал, Миколаївський градоначальник (1909-1917)
ОБРАЗЦОВ Володимир Миколайович	(06.06.1874, Миколаїв – 28.11.1949, Москва)	академік АН СРСР, нарком шляхів сполучення (1935-1945)
ПОХИТОНОВ Іван Павлович	(27.01.1850, с. Мотронівка, Херсонська губ. – 23.12.1923, м. Льєж, Бельгія)	художник-пейзажист, член Товариства художників-передвижників
СТРАДОМСКИЙ Борис Васильович	(пр. 1877, Миколаїв – п. 1958, Москва)	лікар і красзнавець
ШНЕЙДЕР (БРЕЙТ-ШНАЙДЕР) Григорій Альфредович (БРЕЙТ Грегорі)	(14.07.1899, Миколаїв – 11.09.1981, Орегон, США)	американський фізик-теоретик, один із розробників атомної зброї

Видатні болгарські військові, політики, науковці:

БОЧАРОВ Стефан Христов	(04.01.1852, д. Байковці, Габровський округ, Османська імперія – 14.01.1937, Софія)	генерал-майор Болгарської армії, доктор медичних наук
ВАНКОВ Сімеон Николов	(25.01.1858, Свищов, Османська імперія – 21.06.1937, Москва)	майор Болгарської і генерал-майор Російської армії, професор металургії і обробки металу Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, військовий теоретик, дослідник історії артилерії
ВОЛОВ Панайот Вічев (Петър Ванков)	(1850, Шумен, Османська імперія – 26.05.1876, край Бяла, Османська імперія)	національний герой Болгарії, організатор і керівник антитурецьких повстань у Болгарії у жовтні 1875 р., квітні 1876 р.
ГЕНЧЕВ Дімітар Іванов	(09.04.1860, Свищов, Османська імперія – 8.01.1922, Софія)	повний генерал Болгарської армії
КІРКОВ Георгій Йорданов (Майстора)	(15.08.1867, Плевна, Османська імперія – 25.08.1919, Софія, Болгарія)	болгарський публіцист, письменник, організатор робітничих профспілок, діяч болгарського і світового революційного руху
НІКІФОРОВ Костянтин Ніколов (Попконстантинов К. Н.)	(19.10.1856, Габрово, Османська імперія – 20.02.1891, Мерано, Італія)	майор (1885-1891), організатор артилерії Болгарської армії, військовий теоретик, автор двотомника «Ръководство по артилерія»
ПЕТКОВ Яков Димитров	(22.01/23.10.1848, Свищов, Османська імперія – 20.01.1914, Софія (?))	доктор медичних наук, організатор пересувних лікарень під час антитурецьких повстань (1875- 1876), російсько-турецької війни (1877-1878), полковник Болгарської армії (1900-1914)
УЗУНОВ Атанас Марінов	(1857, Рушук, Османська імперія – 22.02.1887, там саме)	видатний болгарський військовий діяч
ЦВЕТКО Сергій Ілліч	(25.09.1884, п. Тернівка Херсонської губ. – п. 07.1946)	болгарський історик та етнограф

Відомі офіцери, учасники російсько-японської війни 1904-1905 рр.:

БЕК-ДЖЕВАГІРОВ Олексій Олександрович	(03.08.1871, Миколаїв – 10.03.1934, Париж)	
ЗАСУХІН Анатолій Миколайович	(01.04.1861, Миколаїв – 31.03.1904, рейд Порт- Артуру)	старший офіцер ескадреного броненосцю «Петропавловск» (з 12.01. по 31.03.1904)
ПАНОВ Пилип Петрович	(11.10.1870, Миколаїв – 02.08.1960, м. Рафаэль, Вар, Франція)	
ТВЕРДИЙ Леонід Дорімедонтович	(01.12.1872, с. Грязевець Бихівського повіту Могилівської губ. – 21.04.1968, Париж)	

Герої Першої світової війни:

БОШ Олександр	(14.11.1888, Миколаїв – 23.08.1916, Буковина (?),	прапорщик
------------------	--	-----------

Вільгельмович ВІКТОРСЬКИЙ Костянтин Андрійович ГАЙДЕБУРОВ Борис Провович	29.09.1916 † у Миколаєві) (пр. 1895, Миколаїв (?) – 12.10.1915, Волинська губ., 17.12.1915 † у Миколаєві) (пр. 07.1895, Миколаїв – 23.06.1917, район Тернополя, 08.07.1917 † у Миколаєві)	поручик штабс-капітан
ДАНИЛОВ Володимир Миколайович НСЖЕНЦЕВ Митрофан Осипович ПРОКОФ'ЄВ Михайло Антонович	(27.12.1852, Миколаїв – 01.11.1914, Лодзь) (25.04.1886, Миколаїв – 12.04.1918, Катеринодар) (05.09.1885, Миколаїв – 17.01.1915, Карпатські перевали, 04.02.1915 † у Миколаєві)	генерал-ад'ютант, довірена особа імператора Миколи II, командуючий 23-м армійським корпусом (1914) полковник, ініціатор руху ударництва під час Першої світової війни (1917) штабс-капітан
СТЄБІХОВ Микола Леонтійович	(пр. 1890, Миколаїв – 04.10.1914, м. Фельштин, Галіція, 13.11.1914 † у Миколаєві)	поручик
ТЄЛЄПНЄВ Сергій Іванович УШАКОВ Андрій Олександрович ФЕДОРОВ Олександр Миколайович ХРИСТЕНКО Олексій Васильович	(пр. 1892, Миколаїв – 30.08.1914, Гродно) (09.1895, Миколаїв – 02.12.1916, Волинська губ., 12.01.1917 † у Миколаєві) (пр. 1891, Миколаїв – 25.02.1915, Галіція, 11.04.1915 † у Миколаєві) (пр. 1892, Миколаїв – 27.08.1914, Галіція, 22.11.1914 † у Миколаєві)	викладач поручик підпоручик підпоручик

Відомі лікарі:

АРХИПОВ Олександр Олексійович БРИТМАН Михайло Степанович ВИШНЕВСЬКИЙ Петро Якович (Пейсах-Герш Янкелев) ДАВИДОВ Дмитро Васильович ДЕМЕНТ'ЄВ Василь Федорович ДИКОВСЬКИЙ Михайло Васильович ДБОЛЬД Антон Робертович	(01.08.1868, Миколаїв (?) – п. 1918) (02.11.1874, Миколаїв – 1942, Пржевальськ) (12.06.1876, Миколаїв – п. 01.1938, Миколаїв) (26.10.1872, Миколаїв – п. 1904) (13.04.1877, Херсон – п. 1918) (1887, Миколаїв – 1959, Миколаїв) (06.01.1862, м. Тальне Звенигородського пов. Київської губ. – 1909, Миколаїв)	військовий лікар (1914-1918) кандидат математичних наук, один із засновників Миколаївського кораблебудівного інституту перший керівник Миколаївського протитуберкульозного диспансеру (1920-1930-ті) молодший лікар 32-го Флотського екіпажу(1898- 1904) військовий лікар (1914-1917) фронтний лікар (1941-1945), лікар шпиталю інвалідів Великої Вітчизняної війни (п. 1945) старший лікар 37-го Флотського екіпажу (1902-1909)
ДУБРОВА Микола Володимирович ЗАСУХІН Павло Миколайович	(13.12.1879, м. Берислав Херсон. губ. – п. 1922) (30.06.1864, Миколаїв – п. 1918)	відомий педагог
КАРАБИНОВИЧ Володимир Онисимович	(пр. 1864/65, м. Мостове Ананьївського пов. Херсонської губ. – п. 1914)	помічник санітарного інспектора Миколаївського порту (07.09.1914 – 1918), помічник головного лікаря Миколаївського морського шпиталю земський лікар (1900-1914), м. Лиса Гора Єлисаветградського пов. Херсонської губ.
КЕФЕЛІ Яків Йосипович	(07.11.1876, Миколаїв – 06.07.1962, Париж)	продовжувач справи М. Пирогова у поширенні військово-польової хірургії, винахідник «нош Кефелі» для прискореного транспортування поранених
КРОВОПУСКОВ Григорій Євграфович	(20.09.1872, Миколаїв – п. 1918)	молодший ординатор Миколаївського морського шпиталю (1897-1917)

СОБОЛЬ Климентій Григорович (Кальмон Герцов)	(1866, Миколаїв – 04.01.1914, Миколаїв)	міський санітарний лікар (1909-1914), представник правління Миколаївського відділу Всеросійської ліги по боротьбі с туберкульозом
ФЕДОРОВ Василь Олександрович	(26.01.1877, Миколаїв – до 10.05.1911, Кронштадт, 18.05.1911 † у Миколаєві)	судовий лікар броненосцю «Петр Великий» (1909- 1910)
ФЕДОРОВ Володимир Миколайович	(26.01.1872, Миколаїв – п. 1922)	старший ординатор Миколаївського морського шпиталю (1916-1919)
ЧЕКЕРДЕКОВИЧ Марк Сімеонович	(26.09.1887, Миколаїв – 30.03.1954, Миколаїв)	доктор медицини (1911-1954)
ШАНЦЕР Вергілій Леонович	(1867, Одеса – 29.01.1911, Москва)	австро-швейцарський, російський соціал-демократ, названий за свої радикальні погляди «російським Маратом»
ЯРЕМЧЕНКО Костянтин Іоаннович	(05.11.1899, Харків – до 16.02.1952, Париж)	відомий суспільний діяч, колекціонер, антиквар, який зібрав одну із найбільших у світі колекцію православних ікон

У стінах гімназії навчались:

<i>сини представників династій морських офіцерів:</i>	Безуар, Буткевичів, Глазенап, Єльчанинових, Єргомишевих, Залеських, Ільїних, Кноррінг, Лазарєвих, Мордвінових, Огільві, Плігінських, Савельєвих, Федорових, Шипулінських
<i>армійських офіцерів:</i>	Бартенєвих, Белоклінцевих, Васильєвих, Гінярд, Горкавенків, Жарінових, Кирилових, Комарницьких, Лапінних, Максимових, Нікітінних, Овчіннікових, Русанових, Тверітінних, Телепневих
<i>нащадків перших будівельників військових суден:</i>	Авдєєвих, Александрових, Андрєєвих, Афанасьєвих, Вечних, Вейнбергер, Гордєєвих, Іванових, Кисельових, Кременецьких, Кровопускових, Лаврових, Лагутінних, Мазговських, Михайлових, Петрових, Помінальнікових, Трофімових
<i>священиків і законовчителів:</i>	Бузкових, Брижицьких, Дєлових, Димових, Добровольських, Енкуватових, Сланських, Каніних, Мшанецьких, Преображенських, Семенєнків, Сімеонових, Холодних, Штенків
<i>астрономів Миколаївської обсерваторії:</i>	Альбертаці, Бредіхінних, Картаці, Кнорре
<i>представників родового і служилого дворянства:</i>	князів Гедройц, Дабіжа, Маврокордато; Бельвейс, Горе, де Лакур, де Плато, Парізо-де-ла-Валлет, Широких, Шмигельських
<i>нащадків купецьких династій:</i>	Ага (Агінних), Берг, Бродських, Донських, Железнякових, Кенігсберг, Кривошеєвих, Литвиненків, Позе, Соболевих, Хаскіних, Чеботарьових, Шамотульських, Юріціних
<i>синів відомих служителів Феміди:</i>	Беліна-Беліновичів, Карабчевських, Фокіних, Шехавцових
<i>синів агрономів:</i>	Дем'яненків, Кушнарєнків, Лук'яненків
<i>нащадків Миколаївських промисловців:</i>	Барбе, де Метц, Куппа, Стемповських
<i>лікарів:</i>	Гутштейн, Завадовських, Полякових

У гімназії навчались представники багатьох національностей,

які постійно, або тимчасово проживали у місті Миколаїв, або у Херсонській губернії:

<i>австрійць:</i>	Барбе
<i>азербайджанець:</i>	Бек-Джавагіров
<i>албанець:</i>	Зефіров
<i>американець:</i>	Коссодо
<i>бельгійць:</i>	де Метц
<i>білоруси:</i>	Брайкевичи, Гриневичи, Сінкевичи, Стасєвичи, Филиповичи
<i>болгари:</i>	Ботєви, Койчеви, Славчеви, Стамерови, Стоянови
<i>вірмени:</i>	Терзі(аянц), Мгебров
<i>греки:</i>	Калафатіс, Калогєрас, Ламбрінудіс, Петалас, Салонікіо
<i>євреї:</i>	Коган, Когон, Кранцфельд, Левіт, Маршак
<i>італійці:</i>	Дуранте, Менкіні, Метті
<i>караїми:</i>	Бабаджан, Коген, Маматказін, Оксюз, Туман
<i>латиш:</i>	Лаздинь
<i>литовець:</i>	Восс

молдавани:	Барбанягра, Бузескул, Гребенча, Кара, Сінческул
німці:	Бауер, Гольдман, Дауенгауер, Кетцерау, Міллер
поляки:	Бартошинські, Брюховецькі, Войцехівські, Вінобер, Залеські
росіяни:	Гончарови, Горшкови, Кузнєцови, Курчатови, Павлови
серби:	Джилович, Дюріч, Милошевич
турок:	Хаджі-Колі
французи:	Жирардо, Лоран
українці:	Голубченки, Кривошапки, Лисенки, Луценки, Пелипенки
фін:	Пено
чехи:	Матоушек, Ремабек

За роки свого існування учбовий заклад у лютому 1920 р., молодші класи займались випустив із своїх стін у доросле життя більше до 1 червня 1920 р. Після цього гімназія була ніж 2 000 гімназистів. Останній випуск відбувся реорганізована у народний університет.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Держархів Миколаївської обл., ф. 123 Миколаївська Олександрівська чоловіча гімназія, оп. 1, спр. 1-148.
2. 50-летие Николаевской Александровской мужской гимназии. Краткая историческая записка / Сост. преп. истории Н. К. Матвеевым. – Николаев : Электр. типо-лит. бр. Л. и И. Белоліпских, 1912. – 108 с.
3. Николаевская газета. – 1914. – 1 січня. – 1917. – 31 грудня, № 2079-3560.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., доцент **О. П. Тригуб**.

ДОСЛІДНИК СПІЛЬНОЇ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ МИНУВШИНИ ТАДЕУШ СРОГОШ (до ювілею вченого)

Стаття присвячена відомому польському вченому – історику Тадеушу Срогошу. Висвітлено життєвий шлях, становлення й розвиток наукової кар'єри дослідника.

Ключові слова: польсько-українська минувшина, дослідження історії України, польська історіографія.

Статья посвящена известному польскому учёному – историку Тадеушу Срогошу. Освещено жизненный путь, становление и развитие научной карьеры исследователя.

Ключевые слова: польско-украинское прошлое, исследование истории Украины, польская историография.

The article is dedicated to the famous Polish scientist – historian Tadeusz Srogoshu. Covered life, formation and development of a scientific career researcher.

Key words: Polish-Ukraine past, research of Ukraine history, Polish historiography.

Ім'я доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історіографії та методології історії Тадеуша Срогоша відоме широкому загалу вітчизняних фахівців [1]. Народився ювіляр у робітничій сім'ї в місті Лодзі. На перший погляд, звичайна біографія: школа, навчання у 1971-1976 роках в університеті рідного міста, де під керівництвом доктора історичних наук, професора Богдана Барановського успішно захистив магістерську роботу «Сільська корчма в Польщі у XVIII столітті». По тому була служба у війську, праця в школі та робота над кандидатською дисертацією. У 1985 році науковцю-початківцю посміхнулася доля, він пройшов за конкурсом на посаду асистента кафедри історії медицини і фармації медичної академії в місті Лодзь.

Очевидно, вдалий початок науково-педагогічної кар'єри Тадеуша Срогоша був обумовлений тією обставиною, що під керівництвом професора Б. Барановського він успішно завершив роботу над кандидатською дисертацією «Działalność niekarnych oddziałów wojskowych na terenie wojewodstw Łęczyckiego i Sieradzkiego oraz ziemi wieluńskiej w XVII wieku», яку захистив 19 грудня 1985 року. Після цього посів посаду ад'юнкта по кафедрі історії медицини і фармації. На 1989 рік приходить його стажування у Софії.

Наполеглива праця на науковому полі дала свої плоди. 24 жовтня 1994 року, на підставі загального наукового доробку і виконаної праці «Проблеми санітарно-гігієнічної діяльності адміністрації Речі Посполитої в станіславівський період» Тадеуш Срогош отримав науковий ступінь доктора історичних наук (доктора габлітованого).

У медичній академії науковець працював до 1996 року. За час праці у вузі отримав відзнаки другого і третього ступенів за наукову і викладацьку діяльність.

У 1991 році Т. Срогош увійшов до складу Товариства історії медичних наук ПАН, а в 1993 році – до складу Редакційного комітету наукового часопису «Сучасна медицина. Дослідження історії медицини», що видається Інститутом історії ПАН. У 1993 році його премійовано фундацією «Humanitas et Scientia». Починаючи з 1995 року він – закордонний член Білоруського товариства історії медицини. У 2001 році Тадеуш Срогош став першим, кого обрано почесним закордонним членом Південного осередку Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України. Науковець є почесним членом Товариства дослідників «Wieniawa», заступником голови фундації «Humanitas et Scientia», заступником голови

Ченстоховського відділення Польського історичного товариства.

Починаючи з 1996 року, він пов'язав свою науково-педагогічну кар'єру з Вищою педагогічною школою в Ченстохові (нині – Академія імені Яна Длугоша). У 1997 році Т. Срогош обраний професором надзвичайним (на посаді професора), а з 1998 року очолив кафедру дидактики і методології історії (нині – кафедра методології та історії історіографії). У 1999 році він очолив дослідницьку групу з вивчення історії Східної Європи. У період 1999-2004 років перебував на посаді декана філологічно-історичного факультету (переобраний на другий термін у 2002 році, але у 2004 році, обстоюючи власну позицію, подав у відставку). У 2005 році у Бельведерському палаці Президент Республіки Польща Александр Квасневський вручив Т. Срогошу атестат професора. За час роботи на новому місці він неоднократно був удостоєний різноманітних наукових нагород навчального закладу, а також став членом Європейського товариства історії медицини (штаб-квартира в Страсбурзі), членом Товариства історії методології науки ПАН, нагороджений «Срібним хрестом за заслуги» (2002 р.). У 2007 році науковець нагороджений медаллю «Національної освітньої комісії», а у 2009 році отримав «Золотий хрест за заслуги». У вересні 2012 року Т. Срогош став членом Головної ревізійної комісії Польського історичного товариства.

Його наукові зацікавлення пов'язані з історією повсякденності та охороною здоров'я, минувшиною польського війська, а також історією науки і методологією історії. Дослідження тематики часів першої Речі Посполитої увінчалися працями стосовно Великого князівства Литовського і України, а також стосунків польсько-литовської держави із сусідами. У своєму науковому доробку Тадеуш Срогош має близько 150 праць. Він – автор низки монографій: «Problemy sanitarno-zdrowotne w działalności administracji Rzeczypospolitej w okresie stanisławowskim» (1993), «Dżuma ujarzmiona? Walka z czarną śmiercią za Stanisława Augusta» (1997), «Pomoc weteranom, rannym i chorym na ziemiach polskich w latach 1806-1807» (2001), «Między biologiczną egzystencją człowieka w dziejach a historią nauki» (2003), «Żołnierz swawolny. Z dziejów obyczajów armii koronnej w XVII wieku» (2010).

Вчений активний учасник міжнародних наукових конференцій в Україні. Так, на 1997 рік приходить його перший досвід участі в наукових заходах на теренах нашої держави. У Херсоні, в рамках Шевченківських днів на Херсонщині відбулася міжнародна науково-практична конференція «Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку». До міста на Дніпрі прибули науковці США, Канади, ФРН, Республіки Польща та всіх регіонів України. Т. Срогош виступив із доповіддю «Запобіжні міри проти чуми на теренах Південної України за царювання Станіслава Августа Понятовського» [2]. Участь у конференції мала своїм наслідком не лише те, що Т. Срогош знайшов у місті над Дніпром стимули для подальшого дослідження маловідомих сторінок історії України, але й щирого товариша в особі декана Є. Сінкевича. На 1998 рік приходить візит декана історичного факультету з Херсона до Ченстохови. Не забарився відповісти на приватне запрошення відвідати в черговий раз Херсон і Т. Срогош. Своє враження від Херсонщини, її степів, морів, плавнів та ланів польський вчений виклав у «Інформаційному бюлетені», що ознайомив польських студентів та викладачів із мальовничим куточком «далекої України» [3].

Встановлення контактів з українськими колегами, яке відбулося під час конференції в Херсоні, обумовило участь науковця у науковому зібранні, що відбулося роком пізніше у Дніпропетровську. Вчений запропонував увазі учасників свою доповідь на тему: «Внесок лікарів-німців у цивілізаційний розвиток окраїнних земель Речі Посполитої у другій половині XVIII ст.» [4].

Взаємодія Т. Срогоша із деканом історичного факультету Херсонського державного університету Є. Сінкевичем дозволила не тільки підготувати низку спільних проектів (організація археологічних практик українських і польських студентів у Криму та Золотому Потоці), але й, у кінцевому результаті, привела до підписання між двома навчальними закладами договору про співпрацю. До участі в черговій міжнародній конференції у Херсоні науковець залучив і свою аспірантку Анну Чернецьку-Габерко [5], а згодом і аспіранта Норберта Моравця. Наступний візит вченого до Херсона у 2001 році теж був

пов'язаний із участю в черговій міжнародній конференції, де він запропонував увазі присутніх доповідь на тему «Протиепідемічна діяльність лікаря Яна Ружанського на кордоні з Туреччиною і Росією в 1783 році» [6].

Представляє інтерес участь Т. Срогоша у міжнародній конференції, організованій у Ченстохові (Золотому Потоці), предметом якої була історія середньовічних замків на теренах Європи, в тому числі й України. Неабиякий інтерес у присутніх викликала його доповідь «Замок у Тембовлі у XV – XVII столітті і його функції в регіоні», яку він підготував разом із своїм учнем Рафалом Стенпенем [7].

Достатньо плідним у дослідженні минувшини України видався для Т. Срогоша 2005 рік. Не оминув він своєю увагою опубліковану В. С. Савчуком і М. В. Поляковим монографію, присвячену історії університетської освіти. Його зважені і компетентні оцінки доробку українських вчених знайшли відображення у спеціальній рецензії, опублікованій у «Kwartalnik Historii Nauki i Techniki» [8]. У знаному столичному науковому виданні вийшла його розвідка стосовно гайдамацького руху [9]. Сучасним дослідженням місцевих адміністративно-самоврядних органів на українських теренах Речі Посполитої в другій половині XVIII століття була присвячена доповідь вченого на черговій міжнародній науковій конференції у Херсоні [10].

На початку XXI століття ціла низка проблем історії України стала предметом дослідження польських науковців. У наукових часописах Республіки Польща достатньо місця посідає проблематика, присвячена українським теренам часів Першої та Другої Речі Посполитої, складним українсько-польським взаєминам часів Другої світової війни і повоєнного періоду. Не залишився осторонь і Тадеуш Срогош [11].

Численні наукові форуми в Херсоні та Миколаєві мали своїм наслідком те, що

сформувалося коло українських і польських науковців, яких об'єднало спільне дослідницьке зацікавлення минувиною двох народів-сусідів. Занепад після Помаранчевої революції дослідницького центру в Херсоні не припинило активну співпрацю. Її центром, на певний час, стало місто Умань, де розвивали співпрацю історики місцевого університету і польські науковці з Ченстохови, Гнезно, Ланьцута. Завдячуючи участі в українсько-польському діалозі, Т. Срогош поглибив свої наукові пошуки стосовно причин поразки гайдамацького руху [12]. Із легкої руки Т. Срогоша активну співпрацю з Чорноморським державним університетом імені Петра Могили здійснюють науковці Академії імені Яна Длугоша: Марек Ніта, Юля Дзівокі, Беата Урбанович. Перебування в Академії імені Яна Длугоша українських істориків Ф. Г. Турченка і Є. Г. Сінкевича дало початок співпраці дослідників із Запоріжжя та Ченстохови.

Професійна взаємодія сприяє встановленню тісних дружніх відносин між українськими та польськими вченими. Така дружба розвиває толерантне ставлення до минувшини двох народів. На підставі широкого джерельного пошуку Т. Срогош виявив приклади спільних дій наших предків [13]. У цьому ж контексті виконане спільне дослідження Т. Срогоша і Є. Сінкевича, що вийшло друком у «Чорноморському літописі» [14]. На даний момент в одному із київських наукових журналів готується до друку стаття, стосовно постатей козаків у творчому доробку Людвіка Кубалі.

Отже, наприкінці маємо відмітити, що відомий польський учений Тадеуш Срогош є не тільки самовідданим вченим-дослідником – професіоналом, науковцем із великої літери, а й просто порядною людиною, яка здійснила значний внесок у розвиток польської науки, становлення партнерських відносин із вченими інших держав і, зокрема, України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сінкевич Є. Г. Із нагоди 50-річного ювілею дослідника медицини Тадеуша Срогоша / Є. Г. Сінкевич // Південний архів. Історичні науки : збірник наукових праць. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2002. – Вип. 9. – С. 136-137.

2. Срогош Т. Предохранительные меры против чумы на территории Южной Украины в царствование Станислава Августа Понятовского / Т. Срогош // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. – Херсон : Айлант, 1997. – Ч. 1. – С. 206-207.
3. Srogosz T. Na dalekiej Ukrainie / Т. Srogosz // Biuletyn Informacyjny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. – 1998. – nr. 7. – S. 33-35.
4. Срогош Т. Вклад врачей-немцев в цивилизационное развитие окраинных земель Речи Посполитой во второй половине XVIII в. / Т. Срогош // Украина-Германия: экономическое и интеллектуальное сотрудничество (XIX – XX вв.). – Днепропетровск : Изд-во ДНУ, 1998. – С. 80-84.
5. Срогош Т. История Подолья в творчестве Антона Иосифа Ролле / Т. Срогош, А. Чернецкая-Хаберко // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон : Айлант, 1999. – Вип. 2. – С. 46-53.
6. Срогош Т. Противоэпидемиологическая деятельность доктора Яна Ружанского на рубеже Речи Посполитой с Турцией и Россией в 1783 году / Т. Срогош // Південний архів. Історичні науки: збірник наукових праць. – Херсон : Вид-во ХДПУ, 2001. – Вип. 5. – С. 15-19.
7. Srogosz T., Stępień R. Zamek w Trembowli w XV – XVII wieku i jego funkcje w regionie // Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej / red. M. Antoniewicz. – Warszawa, 2002. – S. 419-427.
8. Srogosz T. M. V. Poljakov, V. S. Savczuk: Klasyczny uniwersytet. Evolucja, sučasny stan, perspektivy. Kijev 2004 «Gieniaza», ss. 414+nlb. 2, tab.; // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki, R. 50, 2005, nr. 2, s. 259-262.
9. Срогош Т. «Страшний Юзеф» – генерал Юзеф Стемпковський і його боротьба з гайдамаками в 1768-1771 рр./ Т. Срогош // Київська старовина. – Київ, 2005. – № 2 (362). – С. 60-74.
10. Srogosz T. Kształtowanie się nowożytnych lokalnych organów administracyjno-samorządowych na ukraińskich terenach Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2005. – Вип. 20. – С. 8-11
11. Srogosz T. Początki budowy stronnictwa królewskiego na Ukrainie przez Józefa Gabriela Stempkowskiego (koniec lat sześćdziesiątych – początek siedemdziesiątych XVIII w.) / Т. Srogosz // Przegląd Nauk Historycznych, R. 5, 2006, nr 1 (9), s. 171-183.
12. Pokonanie hajdamaków jako podstawa znaczenia Józefa Gabriela Stempkowskiego na prowincji szlacheckiej // Українсько-польський науковий діалог в Умані : Збірник наукових праць. – Умань – Гнезно – Ланьцут – Ченстохова, 2009. – С. 195-204.
13. Срогош Т. Українська і подільська дивізія під час вторгнення російської армії до Речі Посполитої в 1783 році / Т. Срогош // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : Вид-во ЗНУ, 2009. – С. 133-137.
14. Сінкевич Є., Срогош Т. Контакти Речі Посполитої з Новоросійською губернією (в контексті анексії Криму) / Є. Сінкевич, Т. Срогош // Чорноморський літопис. Науковий журнал. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2011. – Вип. 4. – С. 80-86.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., доцент **О. П. Тригуб**.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

НАШІ АВТОРИ

Бінецька Оксана Володимирівна (Черкаси) – аспірант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

Бурім Дмитро Васильович (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, учений секретар Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Висоцька Галина Вікторівна (Миколаїв) – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Вінцковський Тарас Степанович (Одеса) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Воронін Віктор Миколайович (Київ) – кандидат історичних наук, перший заступник Голови Державної архівної служби України.

Дем'яненко Юрій Миколайович (Миколаїв) – викладач Миколаївського будівельного коледжу Київського національного університету будівництва і архітектури.

Діанова Наталія Миколаївна (Одеса) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Зеркаль Микола Миколайович (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства, історіографії історії та спеціальних історичних дисциплін Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

Капітан Лариса Іванівна (Мукачеве, Закарпатська обл.) – кандидат історичних наук, доцент, декан факультету заочної форми навчання Мукачівського державного університету.

Кухарчук Ольга Степанівна (Мукачеве, Закарпатська обл.) – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Мукачівського державного університету.

Кушлакова Надія Миколаївна (Павлоград, Дніпропетровська обл.) – кандидат історичних наук, доцент кафедри економічної теорії Західнодонбаського інституту економіки і управління.

Левченко Лариса Леонідівна (Миколаїв) – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Миколаївської області.

Лекар Анатолій Михайлович (Одеса) – аспірант кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Матвієнко Людмила Володимирівна (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова.

Мисечко Анатолій Іванович (Одеса) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Морозова Ольга Станіславівна (Київ) – кандидат історичних наук, доцент, докторант відділу дослідження та публікації зарубіжних джерел Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Ніколаєв Микола Ілліч (Миколаїв) – кандидат технічних наук, дослідник використання математичних методів в історичній науці, член Російської асоціації антикознавців.

Ніколаснко Ольга Олександрівна (Харків) – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.

Суденко Олена В'ячеславівна (Черкаси) – аспірант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

Татарченко Олександр Борисович (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та культури професійного спілкування Херсонського національного технічного університету.

Улітова Наталія Сергіївна (Черкаси) – аспірант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

Цецик Ярослав Петрович (Рівне) – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології, соціології і права Національного університету водного господарства та природокористування.

Чокан Катерина Петрівна (Миколаїв) – магістр історії, зав. кабінетом кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Чорна Людмила Михайлівна (Одеса) – завідувач відділу аспірантури Одеського державного аграрного університету.

Чорнописька Вікторія Зіновіївна (Тернопіль) – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Наукове видання

Чорноморський літопис

Науковий журнал

Випуск 6, 2012

Технічний редактор, комп'ютерна верстка *М. Шевчук*.
Друк *О. Полівцова*. Фальцювальні-палітурні роботи *Ю. Шаповалова*.

Підп. до друку 20.04.2012 р.
Формат 60x84¹/₈. Папір офсет.
Гарнітура «TimesNewRoman». Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 17,20. Обл.-вид. арк. 15,63.
Тираж 100 пр. Зам. № 4052.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: +38 (0512) 50-03-32, +38 (0512) 76-55-81, e-mail: vector@chdu.edu.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009 р.